

ISSN: 1015-1818

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

2017 / 2

Sayı 66

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL 2017

Tarih dergisi : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.-- İstanbul : İstanbul
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1949-

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı.

ISSN 1015-1818

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır:

<http://dergipark.gov.tr/iutarih>

1. TARİH – SÜRELİ YAYINLAR.

KAPAK RESMİ

Haçlıların İstanbul Kuşatması (1204)
XV. Yüzyıl Minyatürü

ADRES

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
34459 Beyazıt, İSTANBUL

Baskı-Cilt:

Kültür Sanat Basımevi
www.kulturbasim.com
Sertifika No: 22032

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mahmut AK
(Dergi Sorumlusu)

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ
(Dergi Müdürü)

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL

Prof. Dr. İdris BOSTAN

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU

Prof. Dr. Mahir AYDIN

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

TARİH DERGİSİ HAKEM KURULU (sayı 66)

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN

Prof. Dr. Arzu T. TERZİ

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

Prof. Dr. Casim AVCI

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

Prof. Dr. Ebru ALTAN

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Prof. Dr. Muharrem KESİK

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Doç. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

Doç. Dr. Umut KARABULUT

Beykent Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

29 Mayıs Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Medeniyet Üniversitesi

Anadolu Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Pamukkale Üniversitesi

DERGİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

YAYINA HAZIRLAYAN

Araş. Gör. Sinem SERİN

Tarih Dergisi TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından indekslenmektedir.

* Bu dergide yayımlanan makaleler Yayın Kurulu'nun izni olmadan aynen veya kısmen yayınlanamaz ve iktibas edilemez.

** Yayımlanan yazı ve makalelerin içeriği ile ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Yıldız KOCASAVAŞ	<i>Haçlı Seferleri Döneminde Müslüman Şairlerin Gözüyle “Frenk”ler</i> (Franks in Muslim Poetries in Crusade Term)....	1
Mualla Uydu YÜCEL	<i>Rusya İmparatorluğu Dönemi Tarih Yazımında Haçlı Seferleri</i> (The Crusades in The Historiography Of Russian Empire)	15
Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	<i>Birinci Haçlı Seferi’nden Fethedene Kadar Batıların İstanbul’u Ele Geçirme Çabaları</i> (Efforts of The West to Possess Istanbul from The First Crusade Till The Conquest of Istanbul).....	35
Yahya BAŞKAN	<i>Orhan Bey’in Bizans İmparatoru Kantakuzeneos’un Kızı Theodora ile Evliliği</i> (Orhan Bey’s Marriage With Byzantine Emperor Kantakuzeneos’ Daughter Theodora)	47
Ebru ALTAN	<i>İstanbul’un Fethi Sırasında Şehirde Yaşananlar ve Psikolojik Durum</i> (The Events and Psychological Status in The City During The Conquest of Istanbul).....	63
Aydın ÇAKMAK Süleyman BEYOĞLU	<i>Osmanlı Devleti’nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenavallik</i> (The Institution of Naval Attaché as an Application of Modernization in The Ottoman Empire).....	77
Dinçer KOÇ	<i>Çokan Valihanov’un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti’nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri</i> (Some Considerations by Chokan Valihanov on Administrative Structure of the Six Uighur Province During the Manchu Occupation)	107
N. Ersoy HACISALİHOĞLU	<i>Bulgaristan Tarih Algısında ve Tarih Ders Kitaplarında Devşirme Sistemi ve Yeniçeriler</i> (Devshirme System and Janissaries in The Bulgarian Perceptions and History Textbooks).....	129

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN ŞAİRLERİN GÖZÜYLE “FRENK”LER*

Yıldız KOCASAVAŞ**

Öz

Haçlı Seferlerine katılan Hristiyanlar için Müslüman şairler, şiirlerinde çeşitli sıfat ve isimlendirmelere başvurmuş, en çok başvurdukları sıfat ise ‘Frenk’ olmuştur. Haçlı Seferleri dönemine şahit olan ve bu seferleri konu alan şiirlerinde ‘Frenk’lere yer vererek onlara karşı kendi ordularını savaşmaya teşvik edici satırlar kaleme alan Arap şairlerin, Haçlıları küçümseyerek Müslümanların gözünde küçük düşürmeyi, Müslümanlara da moral vermeyi hedefledikleri görülmektedir. Müslüman şairlere göre Frenkler, taşan nehirleri bile korkutacak bir sele benzer şekilde akarak sürüklenen dağlar gibi koca bir orduyla kopup gelmişler, ancak, hezimetten yine de kurtulamamışlardır. Çünkü Müslüman şairlere göre, zoru görünce savaşı bırakıp ardına bakmadan kaçıp giden korkak, âciz, çaresiz, zâlim, sözünde durmayan, yeminini bozan, hilekâr, yalancı, kendi ordusuna ve yapılan anlaşmalara ihanet eden Frenkler, şirkin çocukları olup hain ve sadakatsizdirler. Bu sıfatların yanında daha pek çok sıfat kullanan Müslüman şairler, Frenklerin en çok sadakatsizlikleri ve ahde vefadan yoksun olmaları üzerinde durmuşlardır. Kısaca özetlenen konu, tarama yöntemiyle elde edilen sonuçların sınıflandırılması suretiyle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Müslüman şairler, şiirler, Frenkler, teşvik, yergi.

Abstract

FRANKS IN MUSLIM POETRIES IN CRUSADE TERM

In this study, we will investigate the negative opinions of Muslim poets toward “The Crusades.” Muslim poets assigned many names and adjectives in their poems to Christians who joined “The Crusades,” of which the most used name was “Franks.” Muslim Arabic poets mentioned the Franks in their poetries, trying to insult and demoralize them and encourage Muslims to be against them. For them, the Frank army was huge enough to scare overflowing rivers; however, they were strictly defeated because for Muslim poets, the Franks were cowards, incapables, violators, rogues, liars, traitors, helpless and cruel people. Moreover, they considered the Franks “the kids of infidels” who attributed a partner to god because they were disloyal. In their opinion, the Franks’ most evident traits were disloyalty.

Keywords: Crusades, Muslim poets, poetries, the Franks, encouragement, insulting.

* Bu makale, Uluslararası Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu, 2016 Konya-Türkiye kapsamında sunulan bildiriye ilâve ve değişiklikler yapılmak suretiyle yayına hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü; yildiz.kocasavas@istanbul.edu.tr.

Edebiyatçı, toplumun bir üyesi olması hasebiyle içinde bulunduğu topluluğun vasıf ve şartlarını (savaş ve barış ortamını, ekonomik ve politik özelliklerini, doğal âfetlerin yarattığı yıkımı vb. olumlu ve olumsuz pek çok şeyi) ister istemez eserine yansıtmaktadır. Dolayısıyla, iki asır kadar uzun sürecek bir dönemde meydana gelen Haçlı Seferleri de hem batılı hem de doğulu şairlerin eserlerine çeşitli yönleriyle yansımıştır¹. Müslüman şairlerin eserlerinde bu durum nasıl yansıtılmıştır? sorusuna açıklık getirmek üzere yapılan bu çalışmada, konuya ilişkin örnekler, İbrahim Ethem Polat'ın *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler* (Vadi Yayınları, Ankara 2006) adlı eserinden elde edilerek bunların sınıflandırılması yoluna gidilmiştir. Çünkü bu şiirlerde, Frenkler, bazen somut bazen de soyut özellikleriyle görülmektedir. Müslüman şairlerin Frenklere dair bakışını ve değerlendirmelerini içeren çalışmaya konu olan şiirler, aynı zamanda, çeşitli bakımlardan tarihî birer belge olma özelliği taşımaktadırlar. Tarama yöntemiyle elde edilen şiirler, tercüme yoluyla dilimize kazandırılmış olup asıllarını görme imkânı bulunamamıştır. Bu yüzden, alıntılanan örneklerde yer alan ifadeler doğrultusunda çalışmanın şekillendiğini belirtmekte fayda vardır.

Polat'ın ifadesiyle “*Haçlı Seferlerine katılarak Müslüman Doğu'ya savaşmaya gelen Hristiyanlar için hiciv şiirlerinde 'Frenk', 'Salıbiyye', 'Rüm', 'Benü'l-Asfar' vb. gibi özel isimlendirmeler kullanılmıştır. En çok kullanılan ifade, Frenk kelimesidir*” ki “*bu adla genel olarak Hristiyanlar veya Fransızlar kas-*

¹ Bizans İmparatoru Alexios'un kızı Anna Komnena, Haçlıların İznik civarında Türklere karşı yaptıkları katliamları durumun vahametini ve Haçlı Seferlerine katılanların acımasızlığını *Alexiad* adlı eserinde şu sözlerle anlatır: “*Sayıları 10.000 kadar olan Normanlar ordunun geri kalanından ayrıldılar ve herkese karşı zalimliğin son mertebesi göstererek, İznik dolaylarını talan etmeye koyuldular. Örneğin, ana kucağındaki süt bebeklerini ya sakat ettiler ya da şişlere takıp ateşte kızarttılar; yaşı ileri insanları ise, her çeşit işkenceden geçirdiler*” (İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 247). Ardi arkası kesilmeyen Haçlı ordularının vahşeti karşısında Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan rivayete göre şaşkınlığını şu sözlerle dile getirmiştir: “*Kana susamış hayvanlar gibi saldıran, tutsak almadan herkesi öldüren bu insanlara karşı ne yapılabilir?*” (Polat, a.g.e., s. 247). Usâme b. Munkız, tahribatları neticesinde kıtlık ve açlık baş gösteren Antakya ve civarında, insan etiyle karınlarını doyurmaya başlayan Frenklerin insanî duygularını ne derece kaybettiklerini şu sözleriyle aktarmıştır: “*Frenkler (Allah onları çaresiz bıraksın) cesaret dışında insanların faziletlerinden hiç birine sahip değillerdir.*” (Polat, a.g.e., s. 247). Haçlı Seferleri esnasında Frenklerin yaptıkları mezalim, kendi şairleri tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim Richard de Pelerin (Hacı Rişar)'in *Chanson d'Antioche (Antakya Destanı)* adlı eserinde Frenklerin Antakya'da yaptıkları vahşetin kendilerince adeta bir zevke dönüştürüldüğü görülmektedir: “*... Haydi, şurada ölmüş yatan Türkleri toplayınız./Tuzlar ve pişirirseniz, pekâlâ yenir onlar:/Kral Tafur, doğru söylüyorsunuz, dedi./Otağdan ayrıldı./Avanesini çağırdı./Toplandıklarında on bin kişiden çoktular./Türkler yüzüldü, bağırsakları çıkarıldı./Etilerinden haşlama ve kebab yapıldı./Doyasıya yediler, amma ekmezsiz olarak,...* (Polat, a.g.e., s. 248).

tedilmemiş, Türkçede de alışılmış olan İtalya-Avusturya-İskandinavya'nın doğu sınırlarından geçen çizginin batısında kalan Hristiyan ülkelerinde yaşayanlara verilen umûmî isimdir."² Hillenbrand da İslâm kaynaklarının Avrupa Hristiyanlarını 'Frenkler (ifrenc)' olarak andığını, Haçlılar teriminin Arapça karşılığı olan es-salibiyun'un daha sonraları, 19-20. yüzyıllarda kullanıma giren bir kelime olduğunu belirterek, işin ilginç tarafının, her iki terimin etimolojik kökeninin 'haç' (Latince crux, Arapça salib) olmasının, Avrupa askerî harekâtlarının temelinde yatan haç sembolizminin kilit konumunu vurguladığını belirtir³.

Hillenbrand, "*Mutad ortaçağ Müslüman vakayinameleri ve genel tarihler, Frenklere ilişkin Müslüman görüşleri konusundaki ayrıntılar açısından elbette bariz bir kaynaktır; ama yorumları her zaman olmasa bile çoğu kez hayal kırıklığı yaratacak ya da umutları boşa çıkaracak kadar kısadır. Muharebeleri, kalelerin ve şehirlerin ele geçirilişini sıralarlar. Tanınmış Haçlı önderlerinin ölümlerini aktarırlar ve genelde Haçlılardan basmakalıp hakaret ifadeleriyle söz ederler. Yine de bu geleneksel kaynaklar, diğer edebî türlerdeki yazılarla tamamlanabilir; sağduyulu kullanılmaları halinde, böyle yazılar Müslümanların Frenkler hakkında ne düşündüğüne dair bilgilerimizi sahiden zenginleştirebilir.*" der⁴. Konuya ilişkin şiirlere bakıldığında görülecektir ki "*şairler, muzaffer komutanlardan mücahit askerlere kadar kahramanların hem başarılarını tebrik etmek hem de zaferlerin devamını sağlamak amacıyla şiirleriyle moral vermeye çalışmışlardır.*"⁵ Örnek olarak İbn Senâ el-Mülk'ün, Selahaddin-i Eyyûbî'nin yanı sıra ordusunu da övdüğü şu satırlar dikkati çekmektedir: "*...Ordularını gördükleri zaman yutkunup salyayı değil atlıları ve piyadeleri yuttular/Sen kılıç ve mızraklarla onlara karşı savaş kıvılcımını çaktın. Kanları da kaynamaya başladı...*"⁶

Müslüman şairlerin, Haçlıları küçümseyerek Müslümanların gözünde küçük düşürmeyi, Müslümanlara da moral vermeyi hedefledikleri görülür. Polat, konuya ilişkin olarak "*Şairler, Frenklerin ordu ve askerlerini, başlarındaki kral, prens ve idarecilerini bu şiirlerde rencide eden kelimeleri kullanarak ifade etmekte, askerlerini de Müslümanların gözlerinde küçültmek için her zaman kolayca yenilebilecek zayıf ve güçsüz kalabalıklar topluluğu olarak göstermeye çalışmaktadırlar.*" açıklamasına

² Polat, *a.g.e.*, s. 173-174.

³ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012, s. 58-59.

⁴ Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 268.

⁵ Polat, *a.g.e.*, s. 178.

⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 154.

yer verir⁷. Örnek olarak; İbn Kuseym, güçlü ordusuyla Şam'a saldıran Rum kralını köpek olarak hicvederken İmadeddin Zengi'nin ordusunu güçlü aslana benzetir: “*Rum köpeği Hama'yı ele geçirmeye geldi. / Köpek aslana üstün gelebilir mi?...*”⁸

Ne sebeple ve nasıl (gerçek, biraz veya birazın ötesinde abartılmış dahi olsa) yazılmış olurlarsa olsunlar, bu şiirler, o yıllara dair birer kaynak mahiyetinde olup değerlendirilmeye muhtaçtır. Şiirlerde Haçlı seferlerine ilişkin olay ve durumlara yer verilirken aynı zamanda da Frenkler çeşitli özellikleriyle tasvir edilmektedir⁹:

A. Şiirlerde Somut Birtakım Özellikleriyle Frenkler¹⁰

1. Frenk orduları sayıca çoktur:

İbn Hayyât (ö. 517/1123)'ın şiirinde Haçlılar, taşan nehirleri bile korkutacak bir sel gibi akarak sürüklenen dağlara benzer şekilde koca bir orduyla kopup gelmişler; ancak, hezimetten yine de kurtulamamışlardır: “*Müşrikler, taşan nehirleri bile korkutan bir sel gibi akarak, / Sürüklenen dağlar gibi bir orduyla Frenk diyarından kopup geldiler.*”¹¹ Şair Cilyânî de Frenklerin kalabalık ordusunu şöyle anlatır: “*Selle sürüklenen çer çöp gibi kalabalık bir orduyla kopup geldiler.*”¹² İbn Münîr et-Trablûsî de İmadeddin Zengi'nin ordusunun karşısında,

⁷ Polat, *a.g.e.*, s. 173.

⁸ Polat, *a.g.e.*, s. 179.

⁹ Büyük Abbasi yazarı El-Mesudî'nin anlatımıyla Frenklerde “*sıcak mizaç noksanıdır; cüsseleri iridir, bünyeleri hantaldır, görgüleri kabadır, idrakleri kıttır ve dilleri ağırdır. Ten renkleri öylesine aşırı beyazdır ki beyazdan maviye döner; ciltleri incedir ve etleri dolgundur. Gözleri de benizlerinin mahiyetine uyacak şekilde mavidir; nemli sislerin yaygınlığından dolayı saçları düz ve cansızdır, kızıla çalan renktedir. Dinsel inançları sağlamlıktan uzaktır ve bunun sebebi soğuk tabiat ve sıcaklıktan mahrumiyettir.*” (Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 280)

¹⁰ Frenklerin somut özelliklerine dair önemli bazı bilgilere, Müslüman şairlere ilâveten, kendi şâirlerinde de rastlanmaktadır. Örnek olarak, Richard de Pelerin (Hacı Rişar)'ın *Chanson d'Antioche (Antakya Destanı)*'sinde öyle satırlar vardır ki vahşette son perdeyi gözler önünde canlandırmaktadır. Frenklerin, güya zor durumda kaldıklarından, Müslümanların etini yemeleri sahneleri okuyanın kanını dondurmaktadır: “*...Kral Tapur bir çok adamları ile çıkageldi./ Bunlar bin kişiden fazla ve açlıktan şişmiştiler./ Asalet meab! Rahmeti rahman adına bana yol göster,/ Zira açlıktan ve zayıflıktan ölüyoruz, dedi./ Piyer cevap verdi: Cebin olduğunuzdandır, dedi./ Haydi, şurada ölmüş yatan Türkleri toplayınız./ Tuzlar ve pişirirseniz, pekâlâ yenir onlar./ Kral Tafur, doğru söylüyorsunuz, dedi./ Otağdan ayrıldı, avanesini çağırdı./ Toplandıklarında on bin kişiden çoktular./ Türkler yüzüldü, bağırsakları çıkarıldı./ Etilerinden haşlama ve kebab yapıldı./ Doyasıya yediler, amma ekmezsiz oralar./ Bunu gören putperestler (Türkler?) pek korktular./ Et kokusundan hep duvarlara dayandılar./ Yirmi bin putperest, bu avaneyi seyretti./ Ağlamadık Türk kalmadı.* (Polat, *a.g.e.*, s. 248)

¹¹ Polat, *a.g.e.*, s. 175.

¹² Polat, *a.g.e.*, s. 176.

sayıca iki katından fazla olmalarına rağmen, Frenk ordularının zoru görünce ardına bakmadan kaçtığı ifade eder: “*Rûm kralının ordusu, senin ordunun iki katı, / Kum gibi kalabalık askerleriyle sana ulaştı. / Zoru görünce de savaşı bırakıp ardına bakmadan kaçtı. / Ganimet olarak alınınca kendisinden sahip oldukları ve malı, / Yağmacıların son nefesidir geriye kalan sermayesi.*”¹³ İbn Hayyât’ın dizelerinde; *...Sel gibi bir orduyla gelip çatan düşmana /Sel gibi akan bir ordu gerekirken bu ne gaflettir?*¹⁴

İbn Münîr et-Trablusî, Urfa’nın İmadeddin Zengî tarafından ele geçirilmesi münasebetiyle yazdığı övgü şiirinde, Frenk ordusunun kalabalığını, ‘kum gibi’ diye tasvir eder; “*Rum ordusu gibi, senin ordunun iki katı olan ve kum gibi kalabalık bir orduyla sana ulaştı./...*”¹⁵

2. Frenk ordularının silâh, at ve teçhizatları ile bazı savaş alanlarının tasvirleri görülür:

Haçlı ordularının mızraklarının esnek oluşu İbn Hayyât’ın kasidesinde şöyle dile getirilmiştir; “*...Düşmanlarının kılıçları keskin kılıçlarına,/Esnek mızrakları da senin sert mızraklarına boyun eğsin!*”¹⁶

Şâir Usâme, İmadeddin Zengî’nin Barîn kalesini ele geçirmesini anlattığı dizelerde Kont Baldwin’in kaçmasını hicveder: “*...Atlari renk renkti; savaştan sonra kan renginden dolayı kızıla döndü. ...*”¹⁷

Şihâb Mahmud b. Süleyman el-Halebî’nin beyitlerinde Merkab Kalesi’nde yaşanan savaşın şiddeti, silah araç ve gereçlerinin tasviri; “*Hayat kötü, ölüm Merkab Kalesi altında pusuda iken seni andım/ Çakan şimşek gibi parlayan keskin kılıçlar;/ Bulutların arasından boşanan sağanak yağmurlar gibi oklar;/ Yaldızlı bir elbise içerisinde salınan bir genç kız gibi görünmede kale;/ Saplanan demirlerin kızılığından;/ Mancınıktan atılan taşlar, zemberekten fırlayarak kavisle dönmede;/ Boynunu uzatıp bakmak için göğü aşmalı insan, / Ölüm canlarla oyunda; benimse aklım bir hoş bu manzaradan.*” şeklinde geçer¹⁸.

¹³ Polat, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁴ Polat, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁵ İbrahim Ethem Polat, “Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağda Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin Mücadeleleri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi A Journal of Oriental Studies*, sayı 13 (Ankara Bahar 2004), s. 12.

¹⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁷ Polat, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁸ Polat, *a.g.e.*, s. 231.

3. Hristiyan inancına özgü haç, Mesih heykeli, teslis ve Kudüs gibi kutsal simgelere yer verilmesi:

Haç, Mesih heykeli, teslis Hristiyanların somut dinî simgeleri arasındadır. İslâm kaynaklarında Hristiyanların ibadette kullandığı resim, heykel gibi unsurlara oldukça sık rastlanır. Camiyi oluşturan unsurlar ile kilisede bulunanlar arasında tezatlar ortaya konur. Kudüs, Müslümanlar için olduğu kadar Hristiyanlar için de simge mahiyetinde kutsal yerler arasındadır. İbnü'l-Nebih, Eyyubî hükümdarı Eşref'e hitaben yazdığı dizelerde şöyle der: "*Görünce (minber) ayaklarının titreliğini, (Dimyat'ın) yüce mihrabını ve minberini onların pisliğinden arındırdın./ Onu bir ilahmuşçasına openlere rağmen, Mesih'in heykelini yıkmaya başladın.*"¹⁹ Eşref'e hitaben yazılmış bir methiyede geçen "...*Teslis'ten kurtulduk ve bu mücadelede Vahdet bayram ediyor! Allah'a hamd olsun, ehl-i salib yenik düştü; ...*"²⁰ dizeleri yine İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki dinî tezatlardan teslis ve vahdet'ten dem vurmaktadır.

Talâ'î b. Ruzzeyk, Haçlılara karşı savaş için birliğe davet ettiği kasidesinde yer alan dizelerde haçı taşıyanlardan söz etmektedir. Burada, Haçlı ordusunun giysilerinde bulunan haçtan mı yoksa boyunlarında taşıdıkları haçtan mı bahsedildiği anlaşılammaktadır; "...*Birinin görüşü zayıf olsa, senin uyanık ve haç taşıyanlara karşı acımasız bir görüşün vardır...*"²¹

El-İsfehanî'nin Kudüs'ün fethini müjdelediği dizelerde, İslamiyet öncesi Kabe'de bulunan fal okları, putlar ile Kudüs'teki haç karşılaştırılmakta, haçın kovulup atıldığı müjdelenmektedir; "...*Kabe'den fal okları ve putların uzaklaştırıldığı gibi Kudüs'den haç kovulup atıldı.*"²²

4. Frenklerle savaşın kıyasıya olduğunu, kanlarından göletlerin oluştuğunu ifade eden dizeler:

"*Frenklerin önde gelen liderlerinden İbn Funiş zindanımızda/ Gururu kırık bir şekilde esir aldık onu Urayma Kalesinde./ Bedenlerinden ayrıldı başları onun şövalyelerinin de/ İklis'deki vadiye onların durumunu bir soruver?/ Bugün bile onların kanlarından oluşan göletler durmakta/...*"²³

¹⁹ Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 334.

²⁰ Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 253.

²¹ Polat, *a.g.e.*, s. 203.

²² Polat, *a.g.e.*, s. 222.

²³ Polat, *a.g.e.*, s. 225.

5. Frenkler için önem taşıyan bazı yer ve mekân isimleri ile onların bazı özelliklerine şiirlerde yer verilmesi:

Bu yer ve mekânlar arasında, hem Müslümanlar hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için önem taşıyan Kudüs, seferlerde önemli bir yere sahip olan Urfa ve Urfa Kontluğu, hükümdarlık saraylarının yer aldığı Tell-Ammâr, Tell-Hâlid ve Selkîn kalesi; Şam; Ayntâb; Antakya; A'zâz; Maraş; Dülük; Râvendân, Beserfûd, İnnîb, Barîn, Hârim, Merkab kalesi vb. bulunmaktadır. Haçlı Seferlerinin yayıldığı alan Ortadoğu coğrafyasının büyük bir kısmını kapsamaktadır ve Arap tarihçi ve coğrafyacıları tarafından saldırı alanı Bilâdu's-Şâm olarak adlandırılmıştır²⁴:

“...Ele geçirdiğimiz Tell-Ammâr, Tell-Hâlid'i ve Selkîn kalesinde hükümdarlık sarayları vardı./ Ravendân gibi müstahkem bir kale yoktu. Buna rağmen gücümüz oraya boyun eğdirdi./ Nice sayısız kale köy ve mezrayı kuşatmadan ele geçirdik./ Orayı kâfirlerden geri alıp orada onlara ait bir tek iz bırakmadıktan sonra,/ Şam halkına topraklarını ve mülklerini geri verdik. ...”²⁵

“...Temiz Kudüs'ü onlardan geri alacağız. Kubbetü's-Sahra'da Allah'ın izniyle Kur'an okunacak./... O müstahkem kaleler kapansa bile ucu kan kırmızı kılıçlar olan anahtarları bizdedir./...”²⁶

Şihâb Mahmud b. Süleyman el-Halebî'nin dizelerinde; “Hayat kötü, ölüm Merkab Kalesi altında pusuda iken seni andım, ...”²⁷

6. Câmilerin, Frenkler tarafından kiliseye dönüştürülmesi, Kur'ân'ın yakılması:

Hillenbrand, Kudüs'ün Frenkler tarafından ele geçirilmesi üzerine söylenen anonim bir şiire yer verir ve “*Bu mısralarda Müslüman mekân bilincinin belirgin bir algısı vardır; kutsal alanın saldırıya uğrayıp kirletildiği açıktır.*” der²⁸. Konuya ilişkin satırlar: “...Kaç câmi bozulup kilise yapıldı/ Haç dikilmiş mihrabın içine./ Domuz kanı reva görülmüş üstüne./ Kuran'lar yakılmış buhur niyetine!” Bu dizelerde câmi, kilise, haç, mihrab, domuz, Kur'an vb. gibi karşıt dinlerin somut simgeleri bir arada kullanılmıştır.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Polat, a.g.m. s. 8.

²⁵ Polat, a.g.e., s. 228.

²⁶ Polat, a.g.e., s. 230.

²⁷ Polat, a.g.e., s. 231.

²⁸ Hillenbrand, a.g.e., s. 324.

7. Frenklerin Rumlarla birlikte hareket edişi:

Bizans İmparatorunun, Haçlıların yardım isteği üzerine, kalabalık Rum ve Frenk askerlerinden oluşan bir orduyla Halep yakınlarındaki Buza'a'yı zorlu bir muhasara sonrasında teslim alması, şehre girdikten sonra sözünü tutmayarak halkı katletmesi ve ilerleyişine devam ederek Şeyzer Kalesi'ni de muhasara altına alması üzerine İmadeddin Zengî'nin hareketi karşısında korkuya kapılarak kaçması sonucunda, İbn Kuseym el-Hamevî, İmadeddin Zengî'yi öven bir kaside yazmıştır. Burada, kaçan Rum ve Frenk askerlerinden (Müslümanların, önceleri Bizans'ın ücretli askerleri sanmaları üzerine) Rum köpeği diye bahsedildiği görülmektedir; “...Görmedin mi Rum köpeği senin merhametli bir kral olduğunu anlayınca zifiri karanlık bir gece gibi olan büyük bir orduyla çölleri atlarla aşış geldi...”²⁹

8. Frenklerin kadın-çocuk-yaşlı demeden esir almaları, saldırımları, katliamlar yapmaları:

İbn Hayyât'ın dizeleriyle; “...Ölümden bir tek kişiyi bile alıkoymazlar (sağ bırakmazlar)/ Nice genç kız onların korkusundan boynunu ve yanağını çizmiştir/ Nice özgür kadınlar vardır ki, her biri esir olmuştur/ Sen o manzarayı bir gör-sen onlar için hüzmün duyup/ Neredeyse korkudan eriyip helak olacaksın.”³⁰ Yine İbn Hayyât, dizelerinde, Müslümanların duyarlı oldukları konulardan biri olan dinlerine, kadınlarına sahip çıkmaları, korumaları konusunda onlara uyarıda bulunmuştur: “Ölümü koyup görmeyen kişiler gibi dininizi ve mahreminizi koruyun! ...”³¹ Talâ'i' b. Ruzzeyk'in dizeleriyle Haçlı acımasızlığı şöyle ifade edilmiştir: “...Küfür ordusunun Şeyzer toprağında çadır kurduğu, esirlerin sürüklenip götürüldüğü ve mahrem de kirletildiği bir zamanda, ...”³²

9. Kadınların ırzına göz dikmeleri:

Kudüs'ün Frenkler tarafından ele geçirilmesi üzerine söylenen anonim bir mersiyede kadımlara ilişkin şu satırlar dikkat çekicidir; “...Bir hak ki kaybedilmiş, ihlal edilmiş mahremiyet,/ Nice Müslüman erkek kaçırılıp esir edilmiş./ Nice Müslüman kadının da ırzı çalınmış...”³³

²⁹ Polat, a.g.m., s. 11.

³⁰ Polat, a.g.e., s. 200.

³¹ Polat, a.g.e., s. 200.

³² Polat, a.g.e., s. 204.

³³ Polat, a.g.e., s. 252.

Şâir Ebiverdî'nin kaleme aldığı düşünülen beyitlerde de bu duruma değinilmekte, ilerleyen beyitlerde kendi askerlerine kadınlarını koruyamadıkları için de kızgınlığını dile getirmektedir; “...İffetinden güzelliğini gizleyen nice genç güzel kızlar kirletilmiş/ Ve nice masumun dökülen kanlarıyla/ Beyaz kılıçların ve mızrakların ucu dönmüş kırmızıya... ...Kıskançlık gösterip savunsaydınız ya mahreminizi”³⁴

Dönemin ismi bilinmeyen bir şairinde şu sözlere rastlanır: “...Kaç Müslüman kadının namusuna el atıldı! ...”³⁵

B. Şiirlerde soyut birtakım özellikleriyle Frenkler

Müslüman şairlere göre Frenkler, zoru görünce savaşı bırakıp ardına bakmadan kaçıp giden korkak, âciz, çaresiz, zâlim, azgın, bâtil ehli, sözünde durmayan, yeminini bozan, hilekâr, yalancı, pis ve kirlidir. Kendi ordusuna ve yapılan anlaşmalara ihanet eden Frenkler, hain ve sadakatsizdir, şirkin ordusudur. Bu sıfatların yanında görgüsüz, kaba ve barbar vb. pek çok sıfat kullanan Müslüman şairler, Frenklerin en çok sadakatsizlikleri ve ahde vefadan yoksun olmaları üzerinde durmuşlardır.

1. Müslüman şairlerin gözünde Frenk ordusu şirkin ordusu ve şirkin dağı, kralları şirkin krallarındır:

Fityânu’ş-Şâgûrî, şirkin ordusu olarak nitelediği Frenklerin zırhlı askerlerini, silahlarını ve mızraklarının görüntüsünü coşan denizin dalgalarına benzetir. Ancak, bir ileri bir geri hareket eden denize benzemekle beraber onlar, sonunda yenilmekten kurtulamazlar. Arslanların adeta tilkiye dönüşmesi gibidirler, ölümleri arslanların elinden olur, kanları sel gibi akar: “Karşı karşıya geldiğimiz savaş gününde coşmuştu şirkin ordusu / Sanki bir ileri bir geri hareket eden denizin dalgalarına benziyordu. / Zırhlılar, silahlar ve mızrakların görüntüsü / Sonunda (Frenklerin) arslanları zelil tilkiye dönüştü. / Bütün arslanları parçalayan arslanlara av oldu. / Susuzluk içinde her biri tadarken zorlu ölümü, / Sel gibi akan kanlarıyla giderdi keskin kılıçlar susuzluğunu.”³⁶

³⁴ Polat, *a.g.e.*, s. 256.

³⁵ Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 324.

³⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 177.

Muhammed b. Danyâl el-Mevsilî, Memlûk Sultanı Eşref el-Halil'in Şam sahillerindeki son Haçlıları da Akkâ'da denize dökerek Müslüman doğudan tamamen temizlemesi sebebiyle Türk ordusu ile sultanına olan hayranlık ve takdirini belirtmiş, Frenk ordusunu 'şirkin dağı' olarak nitelendirmiştir; "...*Türklerden oluşan öylesine bir ordu ki, şirkin dağına çarptığında atların turnaklarıyla dümdüz etmede, ...*"³⁷

Frenk krallarının Müslüman sultanların gücü karşısında aczini belirten satırlardan biri de İbn Kayserânî'ye aittir: "*Sakin bizden, ama neye yarar sakınman! / Öyle kılıçlar vardır ki, ne eman dinler ne aman / Atlarının zafer kazandırdığı, ordusunun kaderi belirlediği / Kurtulamaz şirkin kralları böylesi bir sultandan.*"³⁸ Şemsü'l-Me'âlî Ebi'l-Fedâ'il Huseyn b. Muhammed b. Berekât'ın dizeleriyle; "*Peş peşe gelen fetihlerin sebebiyle seni kutlarım ey efendim! / Süvarilerin dağlıları hep senin için ve sana doğrudur. / Bu sayede Mısır'ı ele geçirdin ve orada şirke engel oldun. / Ümitsiz dillerde artık hak dile getiriyor. ...*"³⁹ El-İsfehânî'nin Kudüs'ün fethi dolayısıyla kaleme aldığı zaferi müjdeleyen beyitler; "... *Onun keskin kılıcıyla hak dirildi, şirk öldü. Hak geldi batıl zail oldu. / Onun Kudüs'ü fethedip azgın müşrikleri basturmasıyla İslam'a yeni kapılar açıldı. ...*"⁴⁰

El-Azimî, Tellu İfrîn'de meydana gelen çarpışma sonucu Antakya Haçlı Prensi Roger de Salerno'nun yenilerek öldürülmesi sonucu yazdığı övgüde Haçlılardan şirk koşan azgın adamlar şeklinde bahseder; "*Şirk koşan azgın adamlara, onlardan intikamımızı tek tek alacağımızı bildir! / Senin kurduğun tuzaklarla kuşatılınca onlardan bir haberci bile kurtulamadı.*"⁴¹

İbn Kayserânî, Dımaşk Hakimi Tacü'l-Mülûk Böri, Frenkleri hezimete uğratınca Frenklerden "karanlığıyla dünyayı yutan gece gibi müşrikler" diye bahseder; "... *Karanlığıyla dünyayı yutan gece gibi müşrikler bizi kuşattığında, bizi aydınlığa çıkardın.*"⁴²

2. Müslüman şâirlere göre Frenkler sözlerinde durmazlar:

İbn Kalânîsî'nin bir Arap şairinin şiirini naklettiği dizeler; "*Verilmiş en güzel sözlerle teyit etmelerine rağmen barışı cahilce bozdular. / Bu haksızlıkla-*

³⁷ Polat, a.g.m., s. 20.

³⁸ Polat, a.g.e., s. 179.

³⁹ Polat, a.g.e., s. 221.

⁴⁰ Polat, a.g.e., s. 222.

⁴¹ Polat, a.g.m., s. 9.

⁴² Polat, a.g.m., s. 10.

rının karşılığında bozgun ve saldırıya maruz kaldılar./ Keskin kılıçların üzerinde saçılmış birliklerini Allah korumadı./ Öldürülme ve esir alınmadır Frenklerin cezası, ...”⁴³

Şamlı şair İbn Sâ’âtî’nin Selahaddin’e yazdığı dizelerde; “...*Yemin ederken yalan yere yemin eden bir topluluk,/ Nasıl olur da peygamberlerin yurdunda yaşayabilir.*”⁴⁴

Usame b. Munkız’ın dizelerinde; “...*Dini ihanet olan o haine, ölesice meluna/ Bir sor bakalım ihanet ona neler yaptı?/ İnsanların huzurunda İncil’e yemen ettikten sonra,/ İhanet etmesinde bir özür var mı ordusuna,/ Yeminini bozmaya ve sözünden caymaya sevk eden şey neydi?/ Tabii ki aşağılık bir ruh ve hilekârlıktı. ...*”⁴⁵

3. Müslüman şâirlere göre Frenkler korkaktırlar:

Sıbt b. Te’âvîzî’nin, Selahaddin’in gücü karşısında Frenklerin korkudan uyuyamadığını ifade eden satırları: “*Selahaddin, düşman için sıra sıra dizilmiş / Keskin hint kılıçları ve mızraklar hazırlamıştır. / Bu sebeple düşmanın göz kapakları korkudan kapanmaz. / O’nun keskin kılıçları kinsız yaratılmıştır.*”⁴⁶

4. Müslüman şâirlere göre Frenkler zâlim ve azgındırlar:

İbn Hayyât ed-Dımaşkî’nin dizeleriyle; “*Şirkin çocukları fesadı inkâr etmezler, zulmün yanında da nazik görünmezler./ Ölümden bir tek kişiyi bile alıkoyamazlar (sağ bırakmazlar)*”⁴⁷

Talâ’î’ b. Ruzzeyk’in Usâme b. Munkız’e gönderdiği dizelerde Frenklerin komutanlarından da ‘zâlim’ diye bahsedilmektedir; “...*Kâfirlerin zâlim başkanından gelen sıkıntıyı bertaraf etmede ümit sensin...*”⁴⁸

El-İsfehânî, Nureddin Mahmud Zengî için kaleme aldığı mersiyesinde Frenklerden azgınlar diye söz etmiştir: “...*Frenkleri ve krallarını kim esir edecek, esiri olan azgınları kim ıslah edecek?...* (Polat, 2006:237) Ebû Şâme’nin di-

⁴³ Polat, *a.g.e.*, s. 183.

⁴⁴ Polat, *a.g.e.*, s. 183.

⁴⁵ Polat, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 179.

⁴⁷ Polat, *a.g.e.*, s. 184.

⁴⁸ Polat, *a.g.e.*, s. 202.

zeleriyle; *Azgın Frenkler ve Sa'd zorbalıkları ve zulmü ile/ Dinin direğini eğmek üzereyken sen onu düzelttin...*"⁴⁹

5. Müslüman şâirlere göre Frenkler, mert değil hilekârdılar:

İbn Münîr'in dizelerinde Frenklerin nifak ekip tuzak kurmaya kalktıkları ifade edilmektedir; *Düşmanlar nifak ekip tuzak biçmeye kalkarlarsa,/ Senin azmin onların tüm çirkin hasatlarını darmadağın eder.*⁵⁰

İbn Hayyât'ın Frenklere karşı cihat yürütme amacıyla Birinci Haçlı Seferi sırasında yazdığı dizelerde, Frenklerin kendilerine karşı dövüşmeye çalışanları çamura itmelerinden, dövüşecek olanları yine rüşvetle ele geçirdiklerinden ve kandırıp uyuttuklarından söz etmiştir; "...*Frenklerle dövüşmeye çalışanlar imha edilmiş veya rüşvetle ele geçirilmiştir:/ Onlar (Frenkler) cesaretle ileriye atılanları şiddetle çamura itiyor./ Dövüşecek olanları da parayla kandırıp uyutuyor.*"⁵¹

6. Müslüman şâirlere göre Frenkler, sadakatten yoksundurlar:

İbn Münîr'in dizelerinde, Frenk komutanlarından Joscelin ve askerlerinin sadakatsizliklerine dair ithamlar bulunmaktadır: "*Güçlü olduğu halde ard arda ihanet etti./ Sonunda adamları da ona ihanet etti.*"⁵²

7. Müslüman şâirlere göre Frenkler, bâtil ehlidirler:

El-İsfehânî, Selahaddin-i Eyyûbî'nin ölümü ardından yazdığı mersiyede Frenklerden bâtil ehli olarak bahseder: "...*Onun zamanında hak ehli kimseler;/ Onun izzet ve şerefiyle bâtil ehlini püskürttüler...*"⁵³

Yukarıda yer alan dizeler göstermektedir ki şairler bazen şiirlerinde, tarihî olaylara, onların oluş şekillerine, sebep ve sonuçlarına, meydana geldiği zaman ve mekânlara, onlara konu olan şahıslara, tümüyle olmasa da, yer vermektedir. Bu da bize, şiirin, bir güzel sanat şubesi kolu olmasının yanı sıra olaylar, insanlar ve mekânlara dair bazı ipuçlarının yer alabileceği belgeler olarak da değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Çünkü şair ve yazarlar da toplumun birer

⁴⁹ Polat, *a.g.e.*, s. 193.

⁵⁰ Polat, *a.g.e.*, s. 184.

⁵¹ Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁵² Polat, *a.g.e.*, s. 185.

⁵³ Polat, *a.g.e.*, s. 242.

üyesi olup meydana gelen olaylara karşı kayıtsız kalamazlar ve etkilenirler. İşte bu sebeplerdir ki Lise müfredatında Tarih ve Edebiyat derslerinin işlenmesinde, konular bazen eş-zamanlı olarak yürütülebilir. Bu durum dersin pekiştirilmesini, konuların ezberden uzak, daha akılda kalıcı hâle gelmesini sağlayabilir.

Kaynakça

Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012.

Polat, İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, Ankara 2006.

_____, “Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağda Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin Mücadeleleri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi A Journal of Oriental Studies*, sayı 13 (Ankara Bahar 2004), s. 7-22.

RUSYA İMPARATORLUĞU DÖNEMİ TARİH YAZIMINDA HAÇLI SEFERLERİ*

Muallâ UYDU YÜCEL**

Öz

Haçlı seferleri Rus tarih yazımında önce Panslavizmin öne çıktığı bir dönemde ele alınmış ve özellikle dördüncü haçlı seferi hakkında ileri sürülen orijinal ve detaylı görüşler ispatlanmıştır. Haçlı seferleri konusunda başta Vasilyevskiy, Uspenkiy, Egorov olmak üzere pek çok Rus tarihçisi çalışmış bu tarihçiler öncelikle bu seferlerin çıkış sebepleri üzerinde durmuşlardır ki, ilk iki ilim adamı en önemli sebebi de 11. yüzyılda Bizans'ın gerek batıdan gerekse doğudan şiddetli Türk akınlarına maruz kalmasına bağlamışlardır. Rus tarihçileri Batı Avrupa araştırmacılarının eskimiş bakış açılarını eleştirerek haçlı seferlerine daha farklı bir gözle bakmışlar ve bu seferleri "Tanrı'nın Yüceliği" halesinden kopararak, şövalyelik, sömürgecilik özelemleri ve Batı Avrupa ülkelerinin kral ve prenslerinin arzuları çerçevesinde gerçekleştirildiğini ispata çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Bizans, tarih yazımı, haçlı seferleri.

Abstract

THE CRUSADES IN THE HISTORIOGRAPHY OF RUSSIAN EMPIRE

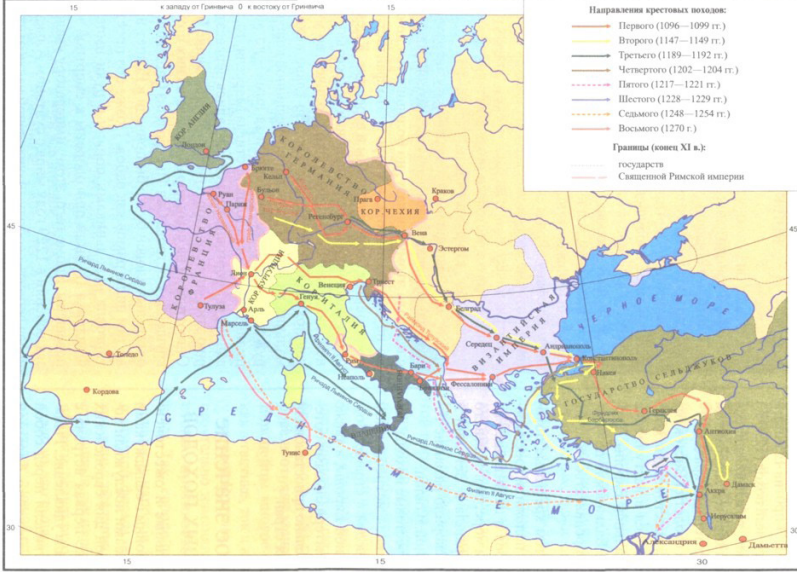
The Crusades were scrutinised in Russian historiography when Panslavism came to the forefront and the original and detailed views about the Fourth Crusade were proven. Vasilyevskiy, Uspenkiy, Egorov, and several other Russian historians studied The Crusades, focusing on the reason of their occurrence. As for the reason of crusades during the 11th century, Vasilyevskiy and Uspenkiy states that Byzantine was subject to the severe Turkish raids both from the West and the East. Russian historians studied The Crusades from different perspectives by criticizing the old-fashioned views of Western European researchers. Furthermore, by breaking the crusades from "God's dignity" aureole, they attempted to prove that the crusades were introduced in the scope of chivalry and imperialist aspirations as well as the desires of the kings and princes of Western European countries.

Keywords: Russian Empire, Russian Historiography Byzantine, Crusades.

* Bu makale, 08-10 Nisan 2016 tarihinde Konya'da düzenlenen III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, *Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu*'nda sunulan tebliğ esas alınarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı; muallauyduyucel@gmail.com.

Rus dilinde “*Крестовые походы: Хаçlı сеферлери*” olarak adlandırılan bu seferler hakkında Rus tarih yazımına ait ilk eserler 19. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır.

Haçlı Seferlerinin Haritası¹

Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde vereceğimiz üzere bu yüzyıl özellikle de bu yüzyılın son yarım yüzyılı Rusya’da Panslavizm’in çok etkin olduğu ve bu düşüncenin tarih yazımına etki yaptığı bir yüzyıl olarak gerçekleşmiştir. Ana kaynak olarak değerlendirilen Rus yıllıkları içerisinde Haçlı seferlerine dair net bilgilere maalesef tesadüf edemiyoruz. Bu yıllıklar 1240 yılında Ruslar üzerine yapılan ve bir “*Haçlı Seferi*” olarak değerlendirilen sefer ve savaş hakkında detaylı bilgiler vermektedirler ki bunlar içerisinde İpatyev, Lavrentev, Novgorod ve Pskov Yıllıkları en önde gelenleridir. Ne yazık ki 1096 ile 1099 yılları arasında gerçekleşen 1. Haçlı Seferi hakkında bu yıllıklar suskun kalmaktadırlar.

Rus tarihçileri arasında Haçlı seferleri hakkında yaptığı çalışmalar ile 20. yüzyıl boyunca öne çıkan ilim adamı M. Z. Zaborov’dur. O aşağıda isimlerini vereceğimiz bir dizi kitap ve makalede bu seferleri en ince detaylarına kadar ele almaya çalışmıştır. Onun özellikle 1953 yılında kaleme aldığı “Современная буржуазная историография крестовых походов: Rus Burjuva Tarih Yazıcılığı

¹ <http://www.emc.spb.ru/allkonkurs>, erişim tarihi 22.05.2016.

ğında Haçlı Seferleri” adlı makalesi bu konuda yapılan en önemli çalışmadır ancak bu çalışmada onun, dönemin siyasilerini memnun etmek istediğini görürüz ki yorumlarında bu isteğini de açıkça ifade etmiştir. Bilindiği üzere o dönemde yazılan bütün eserlerde Stalin’e övgülü bir gönderme yapılır ve onun düşüncelerini ifade eden sözlerinden örnekler verilir. Zaborov da burjuva Rus tarihçilerinin haçlı seferlerini yorumlamalarında gösterdikleri acizliği: “*İ. V. Stalin, toplumsal fikirler, sosyal teoriler, politik görüş ve siyasi kurumların menşeyinin bu fikirler, teoriler, düşünceler vb. ’nin bir yansıması olan sosyal bir varlıkta aramamız gerektiğini öğretir*” sözleri ile eleştirerek dile getirmektedir².

Rusya’da 19. yüzyılda başlayan haçlı seferlerine ait tarih yazımını genel olarak iki döneme ayırabiliriz. Birinci dönem Rusya İmparatorluğu tarih yazımında haçlı seferleri; İkinci dönem Sovyetler Birliği tarih yazımında haçlı seferleridir. Rusya İmparatorluğu döneminde yazılan eserlerde Rus tarihçiler kendi bakış açılarından bu seferlerin sebepleri ve sonuçları üzerinde yeni yorumlar ve görüşler ortaya atmışlar ancak bu yorum ve görüşler burjuva bakış açısına sahip oldukları gerekçesi ile Zaborov tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir: “*Genel olarak bunlar haçlı seferlerinin neden başladığı sorusunun gelişimine yönelik çok değerli bilgiler ihtiva ettiler ama burjuva tarihçileri olarak tatmin edici bir çözüm üretmediler. Onların ortaya koyduğu haçlı seferleri kavrayışı; metodolojik zayıflıklarını, sınıf sınırlamalarını ve Rusya İmparatorluğu ’ndaki egemen sınıfların toplumsal ve siyasal özelliklerini yansıtan gerici bir karakter olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur*”³.

Rusya’da haçlı seferlerine dair ilk eserler 19. yy. ortasında yazılmaya başlanmıştır ve bu eserler arasında P. Medovikov’un 1849’da yayınladığı “*Латинские императоры в Константинополе и ихотношения к независимым владетелям греческим и туземному народу населению вообще: İstanbul’da (Konstantinopolis) Latin İmparatorları ve Onların Bağımsız Grek ve Yerli Halka Ortak Davranışları*”⁴ ile V. A. Bilbasov’un 1863’te yayınladığı “*Крестовый поход императора Фридриха II: İmparator Frederick II’in Haçlı Seferi*”⁵ çalışmaları ilk çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Aslında bu çalışmaları günümüzde

² M. A. Заборов, “*Крестовые походы в русской буржуазной историографии: (М. А. Заборов, Крестовые Походы в Русском Историографии)*”, *Византийский Временник, Том: 4 (29), 1951, s. 171.*

³ Zaborov, a.g.e., s. 171.

⁴ П. Медовиков, *Латинские императоры в Константинополе и ихотношения к независимым владетелям греческим и туземному народу населению вообще* (P. Medovikov, *Latinskiyeİmparatorı v Konstantinapole i ih Otnoşeniya k nezavisimimVladetelyam Greçeskim i Tuzemnomu Harodonaseleniyu Voobşe*), M. 1849.

⁵ В. А. Бильбасов, *Крестовый поход императора Фридриха II* (V. A. Bilbasov, *Krestoviy Pohod İmparatora Fridriha*), SPB., 1863.

yüksek lisans tezi olarak kabul etmek daha doğru olur. Bu çalışmalardan hemen sonra 1865 yılında M. M. Stasyuleviç'in "История средних веков в еписателях и исследованиях новейших ученых: Ortaçağ Tarihindeki Yazarlar ve Yeni İlim Adamları Araştırmaları" antolojisinin III. cildinde geçen haçlı seferleri tarihiyle alakalı önemli kaynakların alıntıları Rus diline çevrilerek yayınlanmıştır⁶.

Rus ilim adamlarının Haçlı Seferleri'ne karşı oluşan bu ilgilerinin altında yatan sebepler sözde Doğu Sorunu'nun Şiddetlenmesi, Kırım Savaşı hazırlıkları ve sonuçları arasında yakın bir bağlantının kurulması ve o zamanın şartları içerisinde dış politikada yaşanan olaylardır⁷. P. Medovikov'un araştırmaları, Latin İmparatorluğu'nun siyasi yapısı, Dördüncü Haçlı Seferi⁸ ile Bizans İmparatorluğu'nun Haçlılar tarafından paylaşılması sonucunda imparatorluk ileri gelenleri tarafından kurulan siyasi oluşumlar ve Bulgaristan ile aralarındaki ilişkiyi araştırmaya çalışan denemelerin ilklerinden biridir. Yazar, Haçlıların İznik İmparatorluğu, Epiros Devleti ve Bulgaristan arasında yaşanan askeri, siyasi ve diplomatik mücadeleler üzerinden çizilen zor resmi gayet ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Kudüs Krallığı'nı Latin İmparatorluğu'nun siyasi yapısına göre küçük bir parçası olarak düşünmüş ve Bizans İmparatorluk halkının işgalcilere -Franklara- (Haçlılara) düşmanca davranmaları üzerinden yenilginin yakın olduğunun altını çizmiştir. Medovikov, Latin ve Bizans kaynaklarını karşılaştırarak farklı görüşler ileri sürmüştü de⁹; Rus ilim adamları arasında genel olarak Medikov'un bu tez çalışmasında Haçlı Seferleri'nin sorunlarına dair bir fikir ileri sürülmediği görüşü hakimdir ki bu görüşü dile getirenlerden biri de Bizans tarihi çalışmaları ile öne çıkan T. N. Granovskiy'dir ve o bu çalışmayı şu şekilde eleştirmiştir: "kitap güzel bir cilde sahip olduğu halde, Bizans İmparatorluğu'nun dahili olaylarının temel sorunlarından hiçbirine iz bırakan bir bakış açısına sahip değildi; özellikle imparatorluğun Haçlıların eline geçmeden önceki durumu gösterilmekte ve onların hızlı gelişme ve başarılarının nedenleri anlatılmamaktadır"¹⁰.

⁶ M. M. Стасюлевич, *История средних веков в еписателях и исследованиях новейших ученых* (M.M. Stasyuleviç, *İstoriya Srednih Vekov v yeyo Pisatelyah i İssledovannih Noveyşih Uçenih*), т. 1-3, СПб, 1863.

⁷ Zaborov, a.g.e., s. 172.

⁸ Dördüncü Haçlı Seferi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul'un Ele Geçirilmesi", *Byzantion'dan Constantinapolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. M. Arslan-T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 335-348; ayn.yzr., "İstanbul'un Lâtinler Tarafından İşgali ve Zaptı", *2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 126-135.

⁹ Medovikov, a.g.e., s. 154-155, 164.

¹⁰ T. Н. Грановский, *Латинская империя* (T. N. Granovskiy, *Latinskaya İmperiya*), Соч., т. II, М. 1856, s. 140.

Zaborov, Medovikov'un çalışmasını "gerici siyasi eğilim minarşizmini"¹¹ korumadır. Ortodoksluk, Ortadoğu'ya Çarlığın izlediği saldırgan politika ile aşılmalıdır. Kilise ve dini konular çok yerde geçmektedir. Roma yönetimine karşı Yunanlıların mücadelesi bile "nüfus ağırlığına" yani Ortodoksluğa bağlanmaktadır. Medikov'un gerici siyasal kavramına göre Batı şövalyelerinin Latin İmparatorluğu'nun temelini atmaları "kutsal toprak kaybını" getirmiş ve bunlar "sahte peygamber takipçileri düşmanına" dönüşmeye başlamıştır ki Medikov'un bunu kanıtlama çabası eserde belirgin bir şekilde görülmektedir. Medovikov, Araplara¹² karşı kuvvetli bir şekilde belki de daha uzun bir zaman hizmet verebilecek gücün devrilmesinde Venedik'i suçlamış ve böylece Batı'nın, Hıristiyanların önünde suçlu olduklarını ortaya koymuştur" diyerek eleştirmektedir¹³.

V. A. Bilbasov'un "İmparator Frederick II'nin Haçlı Seferi" adlı çalışması Haçlı Seferleri konusunda günümüze kadar yapılan eserler arasında kaynak zenginliği ve yorumları bakımından geçerliliğini korumaktadır. Bu çalışmalar Haçlı Seferleri'ne yönelik Rus ortaçağ çalışmaları arasında en eskisi olarak kabul edilmektedir. Bilbasov özellikle "II. Frederick'in Güzergâhı" ve "II. Frederick ile Mısır Anlaşması (1229)" çalışmalarında dikkatli yorumlar yapmıştır ki bu özelliği ile bu iki çalışma Batı Avrupa ortaçağ çalışmaları ortaya çıkmadan önce Bilbasov tarafından yorumlanmıştır. Bilbasov'un özellikle Batı ile Doğu ilişkisinin ticari ve siyasi yönden gelişmesinde büyük bir katkı sağlayan II. Frederick ile Mısır Sultanı arasında yapılan antlaşmaya dair yaptığı yorum ilmi değerini günümüze kadar kaybetmemiştir¹⁴.

Haçlı Seferleri'ne ait Rus tarihçiliğinin gelişiminde bir sonraki aşama 19. yy.'ın son çeyreği ile 20. yy. başlarında Rusya'da Bizans çalışmalarının güçlenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu dönem tarihçileri 1870'lerden itibaren ortaya çıkan "Doğu Sorunu" etrafında bu seferlere bakmaya başlamışlardır. Bu dönem tarihçileri arasında Bizans tarihi araştırmaları ile öne çıkan V. G. Vasilyevskiy'in "Византия и печенеги: Bizans ve Peçenekler" (1872) ile "Союздвухимперий: İki İmparatorluğun Birliği" (1877) adlı çalışmalarında Haçlı Seferleri'nin sebepleri üzerinde etraflıca yorum yapılmaya çalışılmıştır. Haçlı hareketinin başlama nedenlerini öğrenmede büyük önemi olan Birinci Haçlı Seferi sırasında Bizans

¹¹ Liberteryenizm'i esas alan bu düşünce ve felsefe akımında sosyal devlet anlayışından ziyade devletin sadece adalet, dış güvenlik gibi faaliyetleri yapması ve maliyet için vergi alması gerektiğini savunulur. Temel felsefesi, mutlak özgür bir birey ve minimal devlet kurmaktır.

¹² Metinde Araplar denilmesine rağmen kanaatimizce burada Türkler kastedilmektedir.

¹³ Zaborov, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁴ Bilbasov, *a.g.e.*, s. 120.

ve Batı Avrupa ülkelerinin ilişkileri incelenmiştir. Bu çalışmalardan birincisinde V. G. Vasilyevskiy, Bizans ile Batı Avrupa devletlerinin siyasi münasebetlerini incelemiş ve daha sonra haçlı hareketinin başlamasının en büyük nedenini özellikle Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasına da neden olan Türk tehlikesi olarak yorumlamıştır: “Batıdan doğuya olan büyük seferin, yani Birinci Haçlı Seferi'nin doğrudan nedeni, her ne kadar bu neden Doğu Roma İmparatorluğu olarak ifade edilmiş olsa da, Anadolu'ya yönelik Selçuklu fetihlerinden ziyade, İstanbul'u bile tehdit eder hale gelen, tehditkâr ve korkunç Peçenek milletidir”¹⁵. Vasilyevskiy bunun yanı sıra şu yorumu da yapmaktadır: “Birinci Haçlı Seferi'nin şövalyeler bölümü ise, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un Peçeneklere ve Selçuklu Türklerine karşı yardıma çağırıldığı Flander Kontu Robert (Robert De Flandre) ve onun beş yüz süvarisi ile başlamıştır”¹⁶. 1091 yılında bir yandan Peçeneklerin diğer yandan Türkiye Selçuklularının aynı anda Bizans'a karşı harekete geçme tehlikelerinin belirdiğini ve bu tehlike karşısında Bizans İmparatorluğu'nun Batı'dan yardım isteme ve bunun sonucunda ilk kez batı derebeyleri arasında bir Haçlı Seferi açılması fikrinin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ifade etmiş¹⁷ ve kendi düşüncesini şöyle açıklamıştır: “Mesela, işlerin çok iyi gittiği ihtimalini ele alalım. İstanbul bir kuşatmaya karşı uzun süre dayanabilir, Haçlı kuvvetlerinin gelişine kadar bekleyebilirdi. Haçlılar da, tehlikenin aciliyet ve devamlılığını göz önünde bulundurduklarında, Bizans İmparatoru'nun hararetli yalvarmalarının hatırı için, gerçekte olduğundan daha önce hazırlanabilirlerdi. Ancak şunu da unutmayalım ki, eğer Bohemond (Boemendo) ve Godfrey de Bouill Bizans başkentinin kurtarıcıları olarak ortaya çıkmış olsalardı, eğer birinin tedbirli ve cesur hırslılığı ile diğerinin inatçı dindar gururu Bizans'ın bağımsız siyasetine ve Bizans ordusunun bağımsızlığına 1096 yılında olduğu gibi karşı olmasaydı; eğer Aleksios Komnenos, haçlı müttefiklerini mümkün olduğunca kısa süre içerisinde İstanbul'un surlarından uzaklaşmalarını ve süratli bir şekilde Boğaziçi'nin Asya kıyılarına geçirilmelerini sağlayabilse idi ve yine eğer haçlıların kendilerine gösterilen yolun güzergahından ayrılmamalarını (ki haçlı savaşçılarınun zihinlerine -Kutsal Mezar'ın kurtarılması- yerleştirilmişti) mümkün kılabilse idi iyi olurdu ancak onların, imparatorun ustaca kullandığı Peçenek atlılarını görmeleri, Birinci Haçlı Seferinin şüphesiz farklı bir yön almasına ve tamamen başka sonuçlar

¹⁵ В. Г. Васильевский, “Византия и печенеги”, *Труды*, (V.G. Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*), т. I, СПб, 1908, s.149-164.

¹⁶ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 155.

¹⁷ Burada Vasilyevskiy ifade etmese de Papa'nın bir Haçlı Seferi fikrinin oluşmasında ve meydana gelmesinde önemli bir rolü vardır.

RUSYA İMPARATORLUĞU DÖNEMİ TARİH YAZIMINDA HAÇLI SEFERLERİ

doğurmasına yol açmıştır. Batılı şövalyeler, özellikle de bu şövalyelerin liderleri, saldırılarından Doğu Roma İmparatorluğunu kurtarmakla yükümlü oldukları Peçenek ve Türklerin şimdi Bizans ordusu saflarında bulduklarını; İmparator Aleksios'un da utanç verici bir şekilde haince bu inançsız paganların hizmetlerinden onları İsa'nın mezarı ve Haç'ın askerlerine, Hıristiyanlara karşı gönderip faydalandığını gördüklerinde kuvvetli bir memnuniyetsizlik ve büyük bir hayal kırıklığı yaşadılar. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki, eğer Peçenek milletinin müthiş kuvveti, Kuman alayları tarafından yok edilmemiş olsaydı ve kalanları da Bizans siyasetinin sadık uygulayıcılarına dönüşmemiş olsalardı, o zaman 11. yüzyılın sonlarında İstanbul ya bir Türk şehri ya da Doğudaki Latin İmparatorluğunun başkenti olurdu"¹⁸. Kısacası Vasilyevskiy, Batı derebeylerini yöneten ruhun mistik dürtüleri ve münzevi ihtiyaçlarından kaynaklanmadığını, onların dünya kazançlarını umut ederek Bizans hazinelerine sahip olmak düşüncesiyle yürüdüklerini söyleyerek kötü amaçlarına dikkati çekmiştir¹⁹.

Bizans'ın bir taraftan Selçuklu Türkleri diğer taraftan Peçenekler tarafından baskı altında tutulduğunu gösteren harita²⁰

¹⁸ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 155-156.

¹⁹ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, т. I, s. 94.

²⁰ http://history-paradox.ru/krest_pohody.php (erişim tarihi 22.05.2016).

Vasilyevskiy, Birinci Haçlı Seferi'nin sebebinin ilk olarak Peçeneklere karşı olması gerektiğini çalışmasında ispat etmişse de 29 Nisan 1091'de Lebedium (Lebediom)'da Bizans, özellikle 40.000 kişilik Kuman yardımıyla Peçeneklere karşı yaptığı savaşta zafer kazanmış ve bu zafer imparatorluğun durumunu güçlendirerek Haçlı Seferleri'nin yönünü değiştirmiştir. Ancak, O'nun görüşüne göre Bohemond ve Godfrey imparatorluk başkentinin kurtarıcıları olarak gelselerdi tamamen farklı sonuca ulaşacaklardı²¹. Vasilyevskiy'in yaptığı bu yorumlar Rus tarih yazıcılığında tartışılrsa da bu yapılan araştırma ile ilk defa tarih yazıcılığında Papalığın belirleyici güç olduğu görüşünün başarısızlığı kanıtlanmıştır²². İkinci olarak, Vasilyevskiy'in araştırmaları Haçlı Seferleri tarihçilerinin, Bizans İmparatorluğu'nun iç ve dış politik durumunun incelenmesine dikkatlerini çekmiştir²³. F. İ. Uspenskiy bu görüşü kabul ederken; D. N. Egorov bu görüşe karşı çıkmıştır²⁴. Genelde Batı Avrupa tarihçilerinin yaptıkları gibi bu çalışmadan sonra Birinci Haçlı Seferi'nin Batı Avrupa'nın içinde bulunduğu durumundan kaynaklandığı belirtilmiş ve bu durumun nedenlerini bulmak imkânsız hale gelerek, Haçlı hareketinin başlangıcı hakkında Avrupai fikirlere karşı ciddi bir sarsıntı meydana getirmiştir²⁵. Vasilyevskiy'in İkinci Haçlı Seferi ile ilgili olarak "İki İmparatorluğun Birliği" adlı makalesi de aynı anlamı içermektedir. Seferler ile alakalı olaylardan çok az yerde bahsedilse de bu makalede İkinci Haçlı Seferi'nin tarihine değinilmiş ve asıl konu olarak Bizans'ın 12. yy.'ın 40-50'li yılları arasındaki uluslararası ilişkileri ele alınmıştır. Vasilyevskiy bu seferin tarihi ile Bizans'ın Batı Avrupa ve Müslüman ülkeleriyle kurduğu uluslararası ilişkilerin gelişmesi arasında bir bağ kurmuş ve o dönemde İkinci Haçlı Seferi'nin yapılma sürecini uluslararası çatışmalar üzerinden yorumlamıştır. Zaborov, Vasilyevskiy'in bu yorumu yaparken 19. yy.'ın 70'lerinde Doğu'da uluslararası çatışmaların şiddetlenmesine bağlı olarak yapmıştır ki bu Rus tarihçisini 11.-12. yy.'ın uluslararası ilişkilerine bu bakış açısı ile derinden yaklaşılmaya sevk eden de yaşadığı dönemin etkisinden kaynaklandığını belirterek, bu yorum ve fikirlere karşı kendi bakış açısını şöyle ifade etmektedir: "*hem kendi metodolojik hem de*

²¹ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, t. I, s. 95, 96.

²² Rus tarih yazımında Haçlı Seferlerinin yaşanmasında papalığın rolü çok önemsiz görülmüştür. Ancak biz biliyoruz ki bu seferlerin meydana gelmesi papalığın birleştirici ruhu ile olmuştur.

²³ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, t. I, s. 108.

²⁴ Ф. И. Успенский, *История крестовых походов* (F. Uspenskiy, *İstoriya Krestoviy Pohodov*), СПб., 1901, s. 6-8; Д. Н. Егоров, *Крестовые походы* (D. N. Egorov, *Krestoviyeh Pohodi*), ч. I, М., 1914, s. 134-138.

²⁵ Б. Д. Греков, "История древних славян в работах В. Г. Васильевского", (B.D. Grekov, *İstoriya Drevnih Slavyan v Rabotah*), ВДИ, 1939, № 1, s. 341-346.

*politik duruşundan dolayı V. G. Vasilyevskiy'in iki çalışması da ciddi bir çöküntü geçirmektedir. Vasilyevskiy tarafından sunulan Birinci Haçlı Seferi düşüncesi-nin ortaya çıkışı ve Burjuva idealist tarihçisinin ideolojik sınırlaması, Flanders Robert ve Macar Kralı Vladislav'ın rollerinin abartılmasından dolayı etkisini göstermiştir. Vasilyevskiy, onların erken ölmelerinden dolayı Haçlı Seferleri'nin baştaki gelişiminin ciddi bir şekilde değiştiğini düşünmektedir*²⁶. Vasilyevskiy İkinci Haçlı Seferi sorununu bahsi geçen çalışmasında geniş bir şekilde ele almış ve özellikle ilk iki haçlı seferinin başarısızlığa uğramasındaki nedenleri incelemiştir²⁷. O, bu başarısızlıkta kimin suçlu olduğunu bulmak için (Bizanslılar mı yoksa Haçlılar mı?) Zibel ve Kugler'in görüşlerini ayırarak en gerekli ve temel sorunun zaferi ya da acı hayal kırıklığını belirleyenin 12. yy.'da da aynen 19. yy.'da olduğu gibi Katolik Ortodoks İmparatorluğu ve Doğu Ortodoks İmparatorluğunun anlaşamaması olduğunu iddia etmiştir²⁸. Bu iddia aslında 1870'li yılların Orta Doğu'daki Ortodoks hattının dış politikasını açıkça desteklemektedir. Vasilyevskiy'in bu görüşlerine Zaborov; *"Onun çalışmasına nüfuz eden gerici siyasi eğilimi onun yaptığı gözlemler ve sonuçları geçersiz hale getirmektedir. Mesela: Vasilyevskiy'in "İki İmparatorluğun Birliği" makalesinde Bizanslıların Batı'yla anlaşmasının gerçekleşmediğini söyleyerek onların suçsuzluğunu kanıtlamak istemesi temelsiz hipotezi açıkça ortaya koymaktadır. Onun düşüncesine göre, Aleksios Komnenos seferin sonunda Anadolu'ya döndüğünde bir şey elde edemedi ve Suriye ile Filistin'i ele geçirmek istemedi*²⁹. *Ancak Komnenos'un politikası bellidir. O, ele geçirdiği yerlerin hepsini yönetmek istemiştir*³⁰ diyerek karşı çıkmaktadır.

Vasilyevskiy'in bu fikirleri sonradan bazı Rus tarihçileri arasında Bizans tarihi uzmanı olarak öne çıkan, mesela: F. İ. Uspensky'in, P. Bezobrazov'un³¹ çalışmalarında geliştirilmiştir. Rus tarih yazımı Dördüncü Haçlı Seferi'ne ayrı bir önem vermiş ve bu sefer hakkında dünyada en fazla çalışmanın yapıldığı ülke Rusya olmuştur. Özellikle, en fazla cevabı aranan sorulardan biri: ilk baştaki amacın yönünü daha sonra -Mısır'ın Konstantinopolis (İstanbul)'e dönüşme nedenleri ve şartlarıdır. 1870'lerin ortasından itibaren "Alman Komplo Teorisi"

²⁶ Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, t. I, s. 95-96; Zaborov, *a.g.m.*, s. 175.

²⁷ В. Г. Васильевский, *Труды*, т. IV, L., 1930, s. 18-21.

²⁸ Vasilyevskiy, *Trudi*, т. IV, s. 18.

²⁹ Vasilyevskiy, *Trudi*, т. IV, s. 20.

³⁰ Zaborov, *a.g.m.*, s. 176.

³¹ П. Безобразов, "Боэмунд Тарентский (P. Bezobrazov, Voemond Tarentskiy)", *ЖМНП*, 1883, ч. CCXXVI, s. 37-119.

Dördüncü Haçlı Seferi hakkında Batı Avrupa edebiyatında yaygın olmuştur. Bu teorinin amacı Dördüncü Haçlı Seferi'ne Almanların müdahalesinin olduğunu ortaya koymaktı. Bu teori, haçlıların yönünü Konstantinopolis'e döndüren ve asıl suçlu olanın, Bonifacio del Monferrato (Montferratlı Boniface) ile birlikte hareket eden ve 1200 yılında sözde bunların hepsini planlayan ve 1201'de Bizans imparatorluk ailesine mensup IV. Aleksios Angelos ile kaçışını organize etmeye yardım ederek düşündüğü politik planını neredeyse gerçekleştirmeye başlayan, Alman Kralı Philip of Swabia (1177-1208) olduğunu benimsemektedir. Bu teorinin taraftarları 1201'de Philip'in huzuruna çıkan ve "Alman Komplo Teorisinde" Alman Kralının düşüncesini gerçekleştirmede kendisine yardım edeceğine inandığı Aleksios ile arasında bir anlaşmanın yapıldığını iddia etmişlerdir. Bu anlaşmaya göre, Montferratlı Boniface haçlıların yöneticisi olarak haçlı ordusuna Alman kralının huzurunda düşündüklerini gerçekleştirmek üzere görevlendirilmiştir. Yani Prens Aleksios yardım bahanesiyle İstanbul'a doğru yönlendirilmiştir. Bu teori o dönemde sıkı bir şekilde desteklenmiş ve tartışılmaz olmuştur; ancak bu teorinin gerçekleşmesinde tarih yani kronoloji üzerinden hareket edilmiş ve Prens Aleksios'un Bizans'tan kaçma tarihine (Yaz 1201) denk gelmesi üzerine kurulmuştur. Kaynakları kullanarak bu teoriyi 1870'lerde ortaya koyup kanıtlamaya çalışan, Fransız ilim adamı R. Ryan olmuştur³². "Alman Komplo Teorisi" ilim aleminde hem son derece tek taraflı oluşu hem de aralarında dördüncü haçlı seferi olaylarının da bulunduğu birçok önemli olayı önemsememesinden dolayı eleştirilmiştir³³. "Alman Komplo Teorisi"ne asıl belirleyici vuruş, Vasilyevskiy'in kendi makalesine yansıyan sonuçlar ile Uspenskiy'in "İkinci Bulgar Çarlığının Eğitimi" isimli çalışması üzerine yaptığı yorumlar olmuştur³⁴. Uspenskiy, Bizans-Bulgar ilişkilerini en ince detaylarına kadar inceleyerek Prens Aleksios'un Avrupa'ya 1201 yılında değil de 1202 yılında kaçtığını ortaya koymuştur. Buna göre, eğer Prens Aleksios Avrupa'ya 1202'de kaçtıysa haçlı ordusu o zaman Venedik'te idi, yani Ryan'ın iddia ettiği gibi 1201 yılında Montferratlı Boniface'nin Almanlar ile bir anlaşma yapması söz konusu olamaz. Bu iddia Alman Komplo Teorisini çökerttiği gibi Rus tarihçileri sadece dördüncü haçlı seferinin sahte ve yapay kavrayışını yıkmakla yetinmemiş ayrıca bu konuyla ilgili Batı Avrupa tarih yazıcılığının ortaya koyduğu diğer sahte ve yapay düşün-

³² P. Riant, *Innocent III, Philippe de Suabe et Boniface de Monferrat*, Paris 1875.

³³ Zaborov, *a.g.m.*, s. 177.

³⁴ В. Г. Васильевский, "Образование второго Болгарского царства Федора Успенского", (V.G. Vasilyevskiy, *Obrazovaniye vtorogo Bolgarskogo Tsartva Fedora Uspenkogo*) *ЖМНП*, ч. 204, стр. 337-348, СПб., 1879.

celeri de yeniden eleştirme hakkına sahip olmuştur. Vasilyevskiy'in başladığı bu işi P. Mitrofanov devam etmiştir. Mitrofanov'un 1890'ların sonunda yayımlanan "Dördüncü Haçlı Seferi'nin Yönünün Değişmesi"³⁵ isimli özel araştırması, tamamen Batı Avrupa tarihçilerinin bu seferlerin ayrı adımları hakkındaki bakış açılarının eleştirileri üzerine inşa edilmiştir. Mitrofanov özellikle dördüncü haçlı seferinin tarih yazıcılığında Rus tarih ilminin Batı Avrupa'yı geçtiğinin altını çizmekte ve olumlu veya olumsuz bütün bakış açılarını vererek bunların zayıf taraflarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Mesela, İngiliz ilim adamı Pirs'in ilmi açıdan bir ilerleme katetmeyen fikirlerinin geride kaldığını ispatlamıştır³⁶. Nitekim 1202'nin sonbaharında haçlıların Zara³⁷'ya yönelmesinde Venedik'in katkısını araştırırken Pirs'in ilmi yanlışlıklarını ortaya koymuştur. Bazı tarihçiler, Ryan'ın "Tesadüfler Teorisi" diye adlandırdığı teorisine inanarak Zara'ya yapılan seferin dördüncü haçlı seferinin tüm tarihini dolduran tesadüflerden biri olduğunu düşünmüşlerdir. Bu teoriyi savunanlar Natalis de Wailly, Villehardouin kroniklerinin yayıncısı, Ganoto, Gade, Levanten Ticaret araştırmacısı ve Tessier idi. Onlar bu işi Venedik'in kendi ticari çıkarları için haçlıların Zara'nın yolu üzerinde olan zor durumundan faydalandıklarını zannettiler. Başka tarihçiler ise -Ryan başta olmak üzere Mas Latri, Hopf ve Shtreyt- kendi ticari çıkarlarını dini sebeplerden daha üstün gören ve Mısır'da önemli çıkarları olan Venediklilerin bilinçli olarak haçlıları amaçlarından vazgeçirmeye çalıştıklarını, Zara'ya karşı yaptıkları seferin ve buranın ele geçirilmesinin kasıtlı bir siyasi komplo sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tarihçilere göre, Venedikliler yanlış kişilerle sözleşme yapmışlar ve "Kutsal İş" Sultan I. Adil (1200-1208)'e para ve ticari imtiyazlar karşılığında satmışlardır, yani kendi ticari gelirlerini daha fazla önemseyerek planlı bir şekilde "Kutsal Kabir Kurtuluşu" işine değiştirmişlerdir. Sonuç olarak Mitrofanov'un kaynaklara dayalı olarak net bir şekilde açıkladığı karışıklıklar, "Tesadüfler Teorisini" savunanlar karşısında üstün gelmiş ve "Kasıtlılık Teorisini" savunan tarihçiler, Ryan gibi, eski rakiplerinin saflarına geçmişlerdir. 15 yıllık tartışmalardan sonra arşivlere gömülmüş gibi gözükten "Kasıtlılık Teorisinin" başka bir savunanı 1885 yılında ortaya çıkan yukarıda da kendisinden bahsettiğimiz İngiliz Pirs olmuştur. Mitrofanov gerçekten de ironiyi hak eden ve çoktan çürütülen teorinin destekçisinin durumunu renkli ifadelerle vermiştir.

³⁵ П. Митрофанов, "Изменение в направлении четвертого крестового похода", (P.Mitrofanov, İzmeneniye v Napravlenii Çetvertogo Krestobogo Pohoda), *Византийский Временник*, т. IV, s. 461-523. СПб., 1897.

³⁶ Mitrofanov, a.g.m., s. 490.

³⁷ Dalmaçya'nın eski başkenti, günümüzde Hırvatistan sınırları içerisindedir..

Pirs, kendi kanıtlarında, çağdaş kaynakların bilinirliğine çok az önem vermiş, bu sorunun çıkma nedenine ve doğruluğuna bakmaksızın onları sadece üstten ele almıştır³⁸. Mitrofanov Batı tarihçilerinin taraflı veya tek taraflı bakış açılarını sadece tekrar gözden geçirmekle yetinmeyip, bu sorunun çözümü için kendi orijinal çözüm önerilerini de vermiştir³⁹. Mitrofanov haçlıları İstanbul'un surlarına getiren nedenlerin zorunluluğu düşüncesini koruyarak önyargılı ve tek taraflı bir bakış açısına sahip olmamıştır. Yine Rus tarihçisinin Batı'nın ortaçağlar'da akıl almaz şekilde taptığı ve ibadet ettiği fetişleri bir kenara koyması, dördüncü haçlı seferinin sorununun araştırılmasında önemli bir adım olmuştur. Bununla birlikte Mitrofanov çalışmalarında siyasi çıkarların ekonomik temellerinin bağlarını ortaya çıkaramadığını ifade etmektedir. Mitrofanov dördüncü haçlı seferi sırasında özellikle Katolik kilisesinin siyasetinde önemli bir rol oynayan ekonomik nedeni göstermemiştir. Zaborov onun için: “*Ruhban sınıfının dini çabaları hakkındaki görüşü tamamen idealisttir ve bu görüşte de tamamen haksızdır. O, dördüncü haçlı seferlerinin her biri kendi bölgesinde hareket eden gizli ve açık liderlerinin sosyal gruplarını fark edememiştir*” demektedir⁴⁰.

Bizans tarihçisi F. İ. Uspenskiy'in “Haçlı Seferleri Tarihi” adlı eseri Haçlı seferleri konusunda Rusya İmparatorluğu döneminde yazılmış en önemli eserlerden birisidir⁴¹. Bu eser, 11. yy.ın sonundan 13. yy.ın sonlarına kadar haçlı seferleri sırasında gerçekleşen tüm önemli olayları anlatmaktadır. Bu çalışmanın önemli bir bölümü yine Uspenskiy'in kaleme aldığı “Bizans İmparatorluğu Tarihi” adlı eserin metinlerine de girmiştir⁴². Vasilyevski tarafından öne çıkarılan bilgiler, Uspenskiy'in kitabında haçlı seferlerini anlamada uluslararası ilişkilerin araştırılmasının önemi hakkında ileri sürülen fikirler, değerli yorumlar ile sonuçlar somutlaştırılarak verilmeye çalışılmıştır. Mesela, Birinci haçlı seferinin başlamasına sebep olan şartlar gözden geçirildiğinde Uspenskiy, haçlı seferlerinin yapılma nedenleri arasında Batı ile Bizans arasındaki ilişkilerin önemini altını çizmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi genel olarak Vasilyevski'nin “Bizans ve Peçenekler” adlı çalışmasında ifade ettiği sebebe İ. Uspenskiy de katılmış ve Batı'yı haçlı seferlerine başlatmaya iten en önemli sebebin Bizans'ın içinde

³⁸ Mitrofanov, a.g.m., s. 490.

³⁹ Mitrofanov, a.g.m., s. 519.

⁴⁰ Zaborov, a.g.m., s. 179.

⁴¹ Ф. И. Успенский, *История крестовых походов (F.İ., İstoriya Krestovih Pohodov)*, СПб., 1901.

⁴² Ф. И. Успенский, *История Византийской империи (F.İ. İstoriya Vizantiyskoy İmperii)*, т. III, М-Л., 1948, s. 136-168, 216-226, 329-345, 364-377.

bulduğu durum olduğunu düşünmüştür⁴³. Uspenskiy 1147-1149 yıllarında gerçekleşen ikinci haçlı seferi hakkında şu yorumu yapmaktadır: “*Bu sefer esnasında oluşan uluslararası ortam (bir taraftan Bizans’ın Türkiye Selçuklu Sultanıyla birliktelik kurması; diğer taraftan Bizans ve Alman İmparatorluğunun düşmanı Sicilyalı Roger II’in Mısır’la birlik olması haçlılara ciddi zorluklar çektirmiş ve üzerlerinde olumsuz etki göstermiştir) sebep olmuştur*”. Üçüncü haçlı seferini yorumlarken de aynı şekilde uluslararası ilişkilere büyük önem vermektedir: İngiliz-Fransız çatışması, Sicilya’daki İngiliz-Norman ve İngiliz-Alman çekişmesi ve çelişkisi, Bizans-Alman ilişkileri. Haçlı seferlerini Bizans’ın hakimiyetinden tamamen çıkmak için kullanmaya çalışan Balkanlar’daki Slav unsurlarının uluslararası ilişkilerine de çok yer verilmiştir. Uspenskiy ayrıntılı bir şekilde Sırbistan, Bulgaristan ve Macaristan’ın Üçüncü haçlı seferine ve onların seferin kaderine olan etkilerini uluslararası ilişkiler bağlamında incelemiştir. Dördüncü haçlı seferi Uspenskiy’in eserinde en önemli konu görülerek ele alınmıştır. Uspenskiy bu seferde “Avrupa’nın genel durumuna, Bizans ile İtalya arasındaki ilişkiye, dini hakimiyet ile laik hakimiyetin mücadelesine önem vermek gerektiğini” anlatmak istemiştir⁴⁴.

Uspenskiy’in haçlı seferleri tarihini siyaseten uluslararası ilişkiler çerçevesine koyması Rusya’da ortaçağ alanında çalışan ilim adamlarınca büyük bir başarı olarak kabul edilmiş ve haçlı seferlerini araştırma ve anlamada ileriye dönük atılmış yeni bir adım olduğu ifade edilmiştir. Bu yeni adım sayesinde haçlı seferlerinin sebepleri sadece dini mücadele görünümü olmaktan çıkmış ve haçlı seferleri okuyucuların önüne doğrudan doğruya 12-13. yüzyılların uluslararası hayatın gelişmesiyle ilgili siyasi etkinliğin dizisi olarak getirilmiştir. Şüphesiz ki, 19. yy.’ın sonunda ve 20. yy.’ın başlarında devletlerin hayatında uluslararası ilişkilerin rolü artmış ve bu sistemin içerisinde bulunan Rusya İmparatorluğunun yeri Uspenskiy’in eserlerine de etki etmiş ve haçlı seferleri döneminin uluslararası ilişkileri açısından da değerlendirilmiştir. Ancak Sovyet döneminin en önemli haçlı seferleri alanındaki otoritesi kabul edilen Zabarov, Uspenskiy’de dahil yukarıda fikirlerini açıklamaya çalıştığımız bütün bu Rus tarihçilerini “Burjuva tarihçiler” olarak değerlendirmiştir ki Uspenskiy hakkında da şöyle demektedir: “*Haçlı seferlerinin çıkış sebebini uluslararası ilişkilere bağlaması doğru bir fikir*

⁴³ F. İ. Uspenskiy Bizans İmparatorluğu Tarihi adlı eserinde Aleksios Komnenos’un Batı’ya başvurma sebebini “Birinci haçlı seferinin bir sebebi” değil seferin başlangıcında “Türlere kararlı bir şekilde nihai bir darbe vurma arzusu olarak” nitelemiştir. Bk. Uspenskiy, *İstorii Vizantiyskoy İmperii*, t. III, s. 137.

⁴⁴ Uspenskiy, *İstorii Vizantiyskoy İmperii*, t. III, s. 163.

değildi. Bu fikir Burjuva tarihçisinin ve onun gerici siyasi gayretlerinin ideolojik sınırlamalarının ayırt edici özelliklerini göstermektedir. Rus otokrasisinin siyasi fikirlerinin gayretli bir sözcüsü olan tarihçinin “Haçlı Seferleri Tarihi” eseri bu siyasi düşüncenin izlerini taşımaktadır”. Uspenskiy, haçlı seferleri için “Avrupa ile Asya arasında yaşanan bir çatışmadır ve bu çatışmanın çözümü için Rusya’nın aktif katkıda bulunması gerekmektedir ki bu çatışma aslında Doğu sorununun tarihine giriştir”⁴⁵.

Uspenskiy’in Ortadoğu’da Rus otokrasisinin ele geçirme politikasını kanıtlama çabasına “Haçlı Seferleri Tarihi” adlı eserinin birçok sayfası dahil olmuştur. Bu çabalamada Uspenskiy’in haçlılarla Bizans’ın özellikle Doğu Bizans politikasına olan ilişkileri üzerine oluşan özgün bakışının esası bulunmaktadır. Uspenskiy Bizans imparatorlarının haçlılara olan davranışlarına ilişkin tüm yaptıkları işlerini koruma altına almaktadır. Çağdaşların ve yeni tarihçilerin kurnazlık, ihanet ve hainlikle suçladıkları suçlarını kaldırmakta, neredeyse her konuda ve her zaman Bizans imparatorlarının dış politikasını idealleştirip onların doğruluğunu ispatlamaktadır. Örneğin, Aleksios Komnenos’un haçlılara gösterdiği ilgiyi de şöyle ifade etmektedir: “İmparator bu haçlılar halkasına tüm şefkati ve merhametiyle davranmıştır”⁴⁶.

Uspenskiy haçlı seferlerinin başarısız olma nedenlerini de yorumlama çalışmıştır. O, birinci haçlı seferinden bahsederken haçlıların kaçışlarını başarısızlıkla suçlayarak “Doğudaki Hıristiyanlar aralarındaki huzuru koruyarak Bizans imparatorluğuyla kuvvetli bir birliktelik kurup tüm güçlerini Müslümanlara karşı yöneltmeliydiler ve sadece bir amacı takip etmeliydiler”⁴⁷ demektedir. Birinci haçlı seferinden siyasi bir ders çıkartan Uspenskiy, Hıristiyanların yaptığı hatanın Bizans düşmanlığına sebep olduğuna da dikkatleri çekmektedir⁴⁸. O, Batı Hıristiyanlarının Ortodoks Bizanslılarla birlik kurarak haçlıların saldırgan politikasını Doğu Müslümanlarına yöneltmeleri gerektiğini düşünmüştür⁴⁹. Zaborov: “İdealizm Uspenskiy’in çalışmasının en önemli kusurunu oluşturmaktadır. Bu kusur ilk olarak haçlı seferlerinin sosyo-ekonomik arka planını ortaya çıkarmasına engel olmuştur. “Haçlı Seferleri Tarihi” adlı eserinde bu önemli sorununun bilimsel

⁴⁵ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 2; Zaborov, a.g.m., s. 182.

⁴⁶ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 14.

⁴⁷ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 47.

⁴⁸ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 168.

⁴⁹ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 168; Uspenskiy’in “Üçüncü Roma” anlayışına bakış açısı için bk. В. Удальцов, “К вопросу об оценке трудов акад. Ф. И. Успенского”, (V. Udaltsov, K Voprosu ob Otsenke Trudov Akad F.I. Uspenskogo), *Voprosy istorii*, 1949, № 6, s. 123.

açıklamasını bulamayız. Papalık, güç ve din adamlarının etkisi gibi faktörleri saymıştır. Ancak Uspenskiy'in verdiği Haçlı seferlerinin nedenleri sadece birinci haçlı seferinin başlangıcında etkili olmuşsa da onun yönünü daha sonra değiştirmesini anlatmada yeterli olmamıştır” demektedir⁵⁰.

Yine Uspenskiy'e göre haçlı seferlerinin sebepleri o zamana kadar açık bir şekilde ortaya konamamıştır⁵¹. O, haçlı seferlerinin doğuşundaki dini motiflerin anlamlarını abartılı bulmakta ve ilk üç haçlı seferindeki kurbanların dini duyguları memnun etmek için verildiklerini söyleyerek⁵², haçlıların ana kitlesini bu gibi dini motiflerin heyecanlandığını ifade etmektedir⁵³. Ancak eserinin ilerleyen sayfalarında kendisiyle çelişmiş, ihtilafa düşmüş ve 1149 senesine doğru yapılan seferin dini fikrinin tamamen arka plana doğru çekildiğini kaydetmiştir⁵⁴. Bu tür tutarsızlıklar eserde oldukça fazladır mesela: “1093 yılının ekim ayında Robert Flanders'in ölümü yaşanmasa idi haçlı seferleri tamamen farklı anlam ifade ederdi ve farklı amaçları hedeflerdi, yani Kudüs'e değil İstanbul'a yönelirlerdi” demesi bu tutarsızlıklardan bir tanesidir⁵⁵. Bütün bunlara rağmen Uspenskiy'in “Haçlı Seferleri Tarihi” 20. yüzyılın ortalarına kadar tüm haçlı seferlerini kapsayan tek orijinal çalışmadır. Bu eser içerisinde kaynaklara dayanarak gerçek ve zengin bilgileri ihtiva etmektedir. Uspenskiy kendisinden öncekilerinin -yani Vasilyevskiy ve Mitrofanov- araştırmalarını ve sonuçlarını kullanarak haçlı seferleri tarihinin kültürel yorumlarında önemli düzeltmeler yapmıştır. Özellikle Bizans tarihi ile uluslararası ilişkilerinin haçlı seferleri tarihiyle bağlantılı olduğunu ortaya koyması da önemlidir.

Uspenskiy'in çalışmasından 15 yıl sonra haçlı seferleri konusunda O. D. N. Egorov'un Крестовые походы: Haçlı Seferleri (Moskova 1914-15) isimli eseri kaleme alınmıştır.⁵⁶ Bu eserde Egorov, seferlerin kendince önemli gördüğü problemleri üzerine görüşlerini açıklamıştır. Egorov görüşlerinde Uspenskiy ile tarihi bakış, ideolojik ve metodolojik temeller açısından aynı düşünmesine rağmen farklı bir görüş açısına da sahip olmuştur. Egorov ileri sürdüğü fikirlerde tartışma zemininin oluşmasına çalışmış, Batı Avrupa tarihinin temel sorunlarını

⁵⁰ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s.3.

⁵¹ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s.2.

⁵² Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s.113.

⁵³ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s.167.

⁵⁴ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 67

⁵⁵ Uspenskiy, *İstoriya Krestovih Pohodov*, s. 9; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, t. I, s. 96.

⁵⁶ Д. Н. Егоров, *Крестовы епоходы* (D.N. Egorov, *Krestovıye Pohodı*), Части I и II. М., 1914-1915.

bir dizi geleneksel görüşler çerçevesinde ele alınmasını eleştirmiştir. Kendi ifadesi ile “*Haçlı seferleri: çözülmemiş sorun*” diyerek okuyucunun ilgisini çekmiştir. Bu ilgi 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa tarih yazıcılığının gelişmiş kaynakların derin ve bağımsız araştırmaları üzerine inşa edilen geleneksel görüşlerin eleştirilmesinde yoğunlaşmıştır. Egorov eski sonuçları yok ederek yeniden orijinal sonuçlar üretmiştir. Özellikle haçlı seferlerinin nedenleri üzerinde yeni görüşler ileri sürmüştür ki bu görüşlerden ilki haçlı seferlerinin, Batı tarihçilerinin çoğunluğunun düşündüğü gibi, iki din arasındaki bir mücadele olmadığıdır⁵⁷. Egorov, Batı ve Doğu kaynaklarını inceleyerek bu kaynaklarda 13. yy.’a kadar Batı Hıristiyanlarının Müslümanlara karşı dini bir kinlerinin olmadığını aksine hem kilise hem millî ortamlarda Müslümanların Hıristiyanlara yakın olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır⁵⁸. Din üzerinden oluşan kin ve nefretin haçlı seferlerinin başlamasında en önemli rol olmadığını aksine bir buçuk asır devam eden mücadelenin sonucu olduğunu deliller ileri sürerek iddia etmiştir⁵⁹. O’na göre dini kinin meyvesi olarak Haçlı seferleri anlatılamazlar ve: “*Dini motifler haçlı seferlerinin nedeni olarak asla kabul edilemezler*”⁶⁰. Neticede Egorov dini motiflerin haçlı seferlerinin başlama nedeni olduğunu kesinlikle reddetmektedir ki Zaborov da kendisine katılmaktadır⁶¹.

Egorov’un bir diğer görüşü ise, Batı Avrupa tarihçilerinin geleneksel bakışına karşı çıkararak haçlı seferlerinin Papalığın oluşumu olmadığıdır. Bu düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olarak da 1074’teki VII. Gregory’nin mektuplarını göstermekte ve bu mektupların VII. Gregory’nin “*Haçlı seferlerinin fikir babası*” olduğu görüşünü ortaya çıkardığını söyleyerek bunun bir hata olduğunu göstermeye çalışmaktadır⁶². Yine bu konuda pek çok Batılı tarihçinin düşüncelerini vererek kendi görüşünü kaynakların ışığında ispatlamaya çalışmıştır. O, Batılı tarihçilerin geleneksel bakış açılarından farklı düşünmüştür ki ona göre Papalar “*Haçlı seferlerini başlatmamışlar ve yönetmemişler, sadece onları desteklemişlerdir*”⁶³. Egorov’un görüşüne göre haçlı seferleri fikri laik bir çevrede doğmuştur⁶⁴. Haçlı seferleri için 11. yüzyılın ikinci yarısına kadar hazırlık yapılmıştır. Bu uzun bir

⁵⁷ Егоров, *Krestoviye Pohodi*, т.I, s. 72-80.

⁵⁸ Egorov, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁹ Egorov, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁰ Egorov, *a.g.e.*, s. 184.

⁶¹ Zaborov, *a.g.m.*, s. 185.

⁶² Egorov, *a.g.e.*, s. 109-115.

⁶³ Egorov, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁴ Egorov, *a.g.e.*, s. 132.

süreç idi. Esasen bu seferler Arap ve Hıristiyan dünyalarının yakından dokunduğu Avrupa'nın güneyinde gerçekleşmiştir⁶⁵. Güney Avrupa'nın laik çevrelerinde kendiliğinden doğan haçlı seferleri fikri Batı Avrupa'da maddi ve fikri düzenlerinin uyumunun farklı nedenleri sayesinde daha sonra geniş popülerlik kazanmıştır. Egorov'un en önemli ana fikri, 11. yüzyılın Batı Avrupa Hıristiyanlığının maddi yaşamının dayanılmaz zor şartlarının kitlelerin haçlı seferleri fikrine aşırı duyarlı yapan ana şartıdır. Bu zor şartlar Hıristiyanlığı Doğu seferine itmiştir. Kaynakların verdiği bilgileri ustaca kullanan Egorov, renkli boyalar ile haçlı seferleri öncesindeki yıllarda yaşanan geleneksel felaketlerin canlı resimlerini de çizmiştir⁶⁶. Bu resimler, en ince detaylara varıncaya kadar yaşanan çileyi ve açlığı anlatmaktadır ki bu tür resimleri bütün Avrupa edebiyatında bulmak çok zordur.

Egorov açlığın ilk olarak Hıristiyanları oturdukları yerlerden kaçışa ittiğini, sonradan da onları Kudüs'e yönlendiren kurtarıcı dini ruh hallerini şiddetlendirdiğini düşünmektedir. O, Batı şövalyelerini "yırtıcı", "maceraperestler" olarak nitelendirmiştir⁶⁷. Egorov'un düşüncesine göre şövalyeler "emlak ve mülk" aramışlar⁶⁸; "doğu illerinin zenginliğini kendilerine çekmek" istemişler ve sonuç olarak da "soygun için umuda" sahip olmuşlardır⁶⁹. Zaborov, Egorov'un ileri sürdüğü bu fikirlerden bazılarını desteklerken bazılarının derin hatalarla dolu olduğunu söylemektedir ki bunu söylemesindeki neden Egorov'un materyalizm açısından hadiselerle bakmaması, Burjuvalığı sınırlaması, açlığın sebeplerini derinlemesine tahlil etmemesinden kaynaklandığına olan inancıdır⁷⁰.

Rusya İmparatorluğu döneminde Haçlı Seferleri üzerine yapılan son çalışmalardan en önemlileri O. A. Dobiaş-Rojdestvenskaya'nın çalışmalarıdır: "Западные паломничества в средние века: Ortaçağ'daki Batı Hacıları"⁷¹ ve "Крестом и мечом: Haç ve Kılıç"⁷². Bu eserler her ne kadar 1917 Ekim devriminden sonra yayımlansa da metodolojik olarak Rusya İmparatorluğu dö-

⁶⁵ Egorov, *a.g.e.*, s. 106.

⁶⁶ Egorov, *a.g.e.*, s. 159.

⁶⁷ Egorov, *a.g.e.*, s. 139, 140.

⁶⁸ Egorov, *a.g.e.*, s. 142.

⁶⁹ Egorov, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁰ Zaborov, *a.g.m.*, s. 186.

⁷¹ O. A. Добиаş-Рождественская, *Эпоха крестовых походов* (O. A. Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Эпоха Крестовић Роходов*), Петроград 1918; O. A. Добиаş-Рождественская, *Западные паломничества в средние века* (O. A. Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Paradniye Palomničestva v Sredeniye Veka*), Ленинград 1924.

⁷² O. A. Добиаş-Рождественская, *Крестом и мечом* (O. A. Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Krestom i Meçom*), Ленинград 1925.

neminin bakış açısına ve metodolojisine sahip olmuşlardır. Bu eserlerde aşırı idealizm ve dindarlık ön plana çıkartılmıştır. Nitekim Dobiaş-Rojdestvenskaya haçlı seferlerini “büyük ölçüdeki hacılar” fikri altında incelemektedir⁷³. O haçlı seferlerindeki Papalığın rolünü, Urbanın özverili hayalini, İtalyan Normanların siyasi amaçlarına karşı koyarak idealize etmektedir⁷⁴. Zaborov’a göre Dobiaş-Rojdestvenskaya’nın yukarıda isimlerini verdiğimiz bu çalışmaları Rus tarihçilerinin haçlı seferleri hakkında yazdıklarını bir adım geriye götürmüştür. Zira Dobiaş-Rojdestvenskaya, 11. yüzyıldaki sınıf mücadelelerinin alevlenmesinin üzerini kapatmakta, Hıristiyanlığın maddi hayatın şartlarını kötüleştirmesini reddetmekte ve onların birinci haçlı seferleri sırasındaki sıkıntılarını küçültmektedir. Yine Zaborov’a göre Dobiaş-Rojdestvenskaya’nın çalışmalarında haçlı seferleri hakkında oldukça ilginç gerçekler olmasına rağmen “*bu çalışmalar Marksizm için tamamen yabancı ve bizim için de tamamen kabul edilemez haldedir*”⁷⁵ demektedir.

Çalışmamız sırasında Sovyetler Birliği döneminin Haçlı seferleri noktasında yetiştirdiği en önemli ilim adamı olan Zaborov’un bu seferlerin çıkış nedenlerine bakış açısı dönemin siyasi düşüncesine uygun olmuş ve bu seferleri ekonomik sıkıntılar, sınıflar arasındaki mücadeleler ve sosyal tabakalaşmaya bağlamıştır.

Kısacası Haçlı seferleri Rus tarih yazımında önce Panslavizmin öne çıktığı bir dönemde ele alınmış ve özellikle dördüncü haçlı seferi hakkında orijinal ve detaylı görüşler ileri sürülerek ispatlanmıştır. Rus tarihçileri kendilerine göre Batı Avrupa araştırmacılarının eskimiş bakış açılarını eleştirerek haçlı seferlerine daha farklı bakmayı başarmışlardır. Rus Ortaçağ tarihçileri haçlı seferlerini “*Tanrı’nın Yüceliği*” halesinden kopararak, şövalyelik, sömürgecilik özelemleri ve Batı Avrupa ülkelerinin kral ve prenslerinin arzuları çerçevesinde gerçekleştiğini ispata çalışmışlardır. Sovyetler Birliği döneminde ise ideolojik anlayışın da etkisi ile Haçlı Seferlerinin sebeplerini genel olarak sınıf mücadelesi, sosyo-ekonomik nedenler, kentsel büyüme, feodal köylülüğün Hıristiyanlığa bağlı güçlenmesi gibi sebepler üzerinden ele almışlardır.

⁷³ Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Epoha Krestovih Pohodov*, s. 2.

⁷⁴ Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Epoha Krestovih Pohodov*, s. 30.

⁷⁵ Zaborov, a.g.m., s. 188; Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Epoha Krestovih Pohodov*, s.10- 14; Dobiaş-Rojdenstvenskaya, *Zapadniye Palomniçestva v Srediniye Veka*, s. 38.

Kaynakça

- Безобразов, П., “Боэмунд Тарентский (Bohemond Taranto)”, *ЖМНП*, 1883, ч. ССХХVI, s. 37-119.
- Бильбасов, В. А., *Крестовый поход императора Фридриха II*, СПб., 1863.
- Добиаш-Рождественская, О. А., *Эпоха крестовых походов*, Петроград, 1918.
- _____, *Западные паломничества в средние века*, Ленинград, 1924
- _____, *Крестом и мечом (Krestom i Meçom)*, Ленинград, 1925.
- Егоров, Д. Н., *Крестовые походы*, ч. I, М., 1914.
- Грановский, Т. Н. *Латинская империя*, Соч., т. II., М. 1856.
- Греков, Б. Д. “История древних славян в работах В. Г. Васильевского”, *ВДИ*, 1939, № 1.
- Küçüksipahioğlu, Birsel, “Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul’un Ele Geçirilmesi”, *Byzantion’dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları*, Ed. M. Arslan-T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 335-348.
- _____, “İstanbul’un Lâtinler Tarafından İşgali ve Zaptı”, *2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 126-135.
- Лаврентьевская летопись*, СПб.,
- Медовиков, П., *Латинские императоры в Константинополе и их отношения к независимым владетелям греческим и туземному народонаселению вообще*, М. 1849.
- Митрофанов, П., “Изменение в направлении четвертого крестового похода”, *Византийский Временник*, т. IV, s. 461-523, СПб., 1897.
- Назарова, Е., “Крестовый поход на 1240 г. (организация и планы)”, *Восточная Европа в исторической ретроспективе*, М., 1999.
- Стасюлевич, М. М., *История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых*, т. 1-3, СПб, 1863.
- Удальцов, В., “К вопросу об оценке трудов акад. Ф. И. Успенского”, *Вопросы истории*, 1949, № 6.
- Успенский, Ф. И., *История крестовых походов*, СПб., 1901.
- _____, *История Византийской империи*, т. III, М-Л., 1948.
- Васильевский, В. Г., *Труды (Trudi)*, т. I, СПб, 1908; т.IV, 1930.
- _____, “Образование второго Болгарского царства Федора Успенского”, *ЖМНП*, ч. 204, СПб., 1879, стр. 337-348.

В. Г. Васильевский, “Византия и печенеги”, *Избранные труды по истории Византии*, кн: 1, М. 2010.

Заборов, М. А., “Крестовые походы в русской буржуазной историографии”, *Византийский Временник*, Том: 4 (29), 1951.

<http://www.emc.spb.ru/allkonkurs>, erişim tarihi 22.05.2016.

http://history-paradox.ru/krest_pohody.php (erişim tarihi 22.05.2016).

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ'NDEN FETHE KADAR BATILILARIN İSTANBUL'U ELE GEÇİRME ÇABALARI*

Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU**

Öz

Tarih boyunca en önemli merkezlerden biri olan İstanbul; güzelliği, stratejik konumu, zenginliği ve büyüklüğü ile herkesin ilgisini çekti. Önce Roma ardından Doğu Roma veya Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yapan şehir her iki imparatorluk için de başkentten çok daha farklı anlamlar içermekteydi. İstanbul dünyanın da hayranlığını çekmekte; ama aynı zamanda kıskançlığı da beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla farklı zamanlarda değişik milletler tarafından ele geçirilmek için pek çok kere kuşatıldı. Bu arada Batılıların da zaptetmek için uğraştığı bir şehir oldu. Batılılar 1096-1099 yılları arasında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi'nden başlayarak İstanbul'u almak için çok çaba sarf etti ve nihayet 1204 yılında Dördüncü Haçlı Seferi ile şehri almayı başardı. 1261 yılında imparatorluk Haçlılardan İstanbul'u geri alsa da daha sonraki süreçte Batılıların yeniden İstanbul'u ele geçirmek için uğraştıkları görüldü.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Bizans İmparatorluğu, Haçlılar, Birinci Haçlı Seferi, Dördüncü Haçlı Seferi.

Abstract

EFFORTS OF THE WEST TO POSSESS ISTANBUL FROM THE FIRST CRUSADE TILL THE CONQUEST OF ISTANBUL

Istanbul, an important hub throughout the history, has always attracted attention thanks to its beauty, strategic location, wealth and greatness. The city which served as capital city first for the Roman Empire and then for the Eastern Roman Empire aka Byzantine Empire meant more than just a capital city for both Empires. As such, Istanbul was receiving admiration from all over the world but at the same time envy. Accordingly, from time to time, various nations laid sieges to the city to possess it, and the West also attempted to capture it. Starting from the First Crusade from 1096 to 1099, the West showed great efforts to capture Istanbul, finally managing to take the city in 1204 with the Fourth Crusade. Though the Empire retook Istanbul from the Crusaders in 1261, the West proceeded with its efforts to recapture Istanbul.

Keywords: Istanbul, Byzantine Empire, First Crusade, Crusaders, Fourth Crusade.

* Bu makale, 22 Mayıs 2015'de Gebze'de düzenlenen *II. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu*'nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı; birselsipahi@gmail.com.

Tarihi kayıtların “*şehirler kraliçesi*” olarak bahsettiği İstanbul, tarih boyunca en önemli merkezlerden biri oldu. Önce Roma ardından Doğu Roma veya Bizans İmparatorluğu’na başkentlik yapan şehir her iki imparatorluk için de başkentten çok daha farklı anlamlar içermekte; göz kamaştırıcı güzelliği, stratejik konumu, zenginliği ve büyüklüğü ile herkesin ilgisini çekmekteydi. 12. yüzyıl Bizans tarihçisi Niketas Khoniates’in¹ “...*bütün şehirlerin gözbebeği, kainatın gururu olağanüstü şaheseri, bütün güzelliklerin yuvası, dinin en büyük lideri...*” diye satırlarına yansıttığı şehir, bu özellikleri ile dünyanın da hayranlığını çekmekte ama aynı zamanda kıskançlığı da beraberinde getirmekteydi. Bu nedenle farklı zamanlarda değişik milletler tarafından ele geçirilmek için pek çok kere kuşatıldı ve Batılıların da zabt etmek için uğraştığı ve nihayetinde 1204 yılında Dördüncü Haçlı Seferi ile aldığı bir yer oldu. Bu makalede Birinci Haçlı Seferi’nden başlayarak Batılıların İstanbul’u ele geçirme çabaları üzerinde durulacaktır.

1095 yılı Kasım ayında Clermont Konsili ile başlayan Haçlı Seferleri sürecinde Batının asıl hedefinde Türk-İslam dünyası bulunmaktaydı. Malazgirt Savaşı sonrası hızla batıya doğru ilerleyen ve Anadolu’yu yurt edinme mücadelesi veren Türkleri, Anadolu ve Yakınoğu’dan atmayı düşünen Avrupa, Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırını korumakta zorlandığını ve Türklerin ilerlemesine mani olamadığını düşünerek imparatorluğu da hedefine aldı. Bu nedenle Haçlı orduları yürüyüşleri esnasında imparatorluğa ait topraklarda ve başkentte Bizans’a karşı düşmanca duygularını sergileyerek İstanbul’u ele geçirmek dolayısıyla imparatorluğa sahip olmak için mücadele etti. Batı dünyasının imparatorluğa karşı beslediği bu hasmane duyguda iki kilise arasındaki ayrılığın etkisi bulunmakta ve Avrupa özellikle de papalık Roma Kilisesi’ni yeryüzüne hâkim kılmaya çalışarak İstanbul Kilisesi’nin kendisine itaat etmesini sağlamayı düşünmekteydi. Bu gerçekleştiği takdirde papaların nüfuzunun artması ve Hristiyan dünyanın en yüksek otoritesi olması planlanmaktaydı. Bu fikrin en güçlü savunucuları da Haçlı Seferlerinin başlamasında rolü olan Papa II. Urbanus ve seleflerinden Papa VII. Gregorios (1073-1085) oldu².

¹ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Niketas Khoniates’in Historia’sı (1195-1206)*, İstanbul 2004, s. 152.

² Avrupa’nın Bizans İmparatorluğu’na karşı duyduğu kıskançlık Haçlı Seferleri’nin başlaması ile daha da belirgin bir hale geldi. Hiç şüphesiz bu duruma gelmesinde papaların önemli rolü oldu. Papa VII. Gregorios bu düşüncenin en güçlü savunucusuydu. O; düklere, kontlara ve krallara yazdığı mektuplarda hedef olarak İstanbul’u göstermekteydi. Hatta papa bizzat 1074 yılında kendisinin idare edeceği bir ordu ile Haçlı Seferi’ne çıkmayı düşünmüş, Türkleri Anadolu’dan attıktan sonra İstanbul’da bir konsil toplamayı ve bu konsilde Doğu Hristiyanlarının kendisine minnet duyarak Roma Kilisesi’nin hâkimiyetini kolaylıkla kabul edeceklerini hayal etmişti ama

1096-1099 yılları arasında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi sırasında 5 büyük ana ordudan önce Pierre l’Hermite liderliğinde 20.000 kişiden oluşan öncü Haçlı güruhu 1096 yılı Temmuz sonu veya Ağustos başlarında başkent İstanbul’a ulaştı. Bu esnada Bizans İmparatorluğu’nun başında Aleksios Komnenos (1081-1118) bulunmaktaydı. İmparator yıllardan beri yaptığı savaşlar sonucu edindiği tecrübe ile Batılıların anlaşmalara uymayan, söz dinlemeyen, yağmacı ve para düşkünü insanlar olduğunu biliyordu. Bu kaygı ve tedirginliğin aynısını imparatorluk halkı da taşımaktaydı. İmparator Aleksios Komneos’un kızı ve Bizans tarih yazarı Anna Komnena’nın³ sayıları kum tanelerinden ve gökteki yıldızlardan daha çok dediği bu ordu gelirken yol üzerinde etrafa yönelik hoş olmayan davranışlarda bulunmuş, başkentte kaldıkları süre boyunca da imparatorluğun izni ile şehri dolaşırken tabiatlarındaki o kavgacı ve yağmacı ruhu sergileyerek binalara, evlere ve kiliselere zarar vermeye, kiliselerin kurşunlarını sökerek halka satmaya çalışmışlardı⁴. İmparatorluk, Haçlıların bu hareketine mani olmaya çalışsa da onları durdurmak mümkün olmadığından Aleksios sonunda Haçlıların bir an önce Anadolu yakasındaki karargâha geçirilmesini emretmişti.

Pierre’den sonra Birinci Haçlı Seferi’nin ana orduları 1096 yılı yaz sonlarından itibaren ayrı ayrı yola çıkarak Balkanlar üzerinden başkent İstanbul’a geldi. İmparator Aleksios tarafından çok iyi ağırlanan ve kıymetli hediyelerle taltif edilen Haçlılara imparator, adetlerine göre kendisine vasallık yemini etmelerini istedi; ancak Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles ile Aşağı Lorraine Dükü Godefroi’a buna itiraz etti. Raymond metni değiştirilmiş şekilde yemin ederken⁵, Godefroi bu yemini etmemek için kardeşi ile birlikte başkent varoş-

olmadı. Bk. Walter Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches*, Berlin 1903, s. 38 vd; Ferdinand Chalandon, *Histoire de la Domination Normande en Italie et en Sicile*, Paris 1907, I, s. 226 vd; Hermann Schreiber, *Geschichte der Päpste*, Düsseldorf-Wien 1985, s. 104-116; Birsnel Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007, s. 1-2, not 64-65; ayn.yzr., “The Western Plans to Capture Byzantium from the Beginnings of the Crusaders to 1204”, *Tarih Dergisi*, sayı 42 (2005), s. 56-57.

³ Anna Komnena, *Aleksiad*, çev. Bilge Umar, *Anna Komnena. Alexiad*, İstanbul 1996, s. 304.

⁴ *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum*, *RHC. occ.*, III, s. 121, çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979, s. 3; Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, *RHC. occ.*, III, s. 11, çev. J. H. ve L. L. Hill, *Peter Tudebode*, Philadelphia 1974, s. 17; Guibertus Novigentis, *Gesta Dei Per Francos*, *RHC. Occ*, IV, II, s. 143, çev. Robert Levine, *The Deeds of God through the Franks*, 1997, II, s. 43; Robertus Monachus, *Historia Iherosolimitana*, *RHC. occ.*, III, s. 732, çev. Carol Sweetenham, *Robert the Monk’s History of the First Crusade*, Ashgate 2005, s. 84-85. Ayrıca bk. Küçükspahioğlu, “Türklerle Haçlıların İlk Karşılaşması: Drakon Savaşı”, *Tarih ve Uygurlık İstanbul Dergisi*, sayı 3 (2013), s. 44-47.

⁵ Konu ile ilgili olarak bk. Küçükspahioğlu, *a.g.e.*, s. 22 vd.

larını yağmalamaya başladı. Bu şekilde o, papaların ve asillerin içlerindeki niyeti yani İstanbul'u ele geçirme düşüncesini ortaya çıkarmış oldu. Godefroi, imparatorun yemin için ısrarı karşısında da yanındaki birliklerle buldukları bölgedeki köylere baskın yapıp, asayişi sağlayan imparatorluğa ait Peçenek birlikleri ile mücadele ederek karşı koymaya çalıştı. Bununla da yetinmeyip doğrudan başkente karşı saldırıya geçti. Askerlerini Haliç'in yukarisından Blakhernai bölgesine geçirerek Blakhernai Sarayı'na çıkan sur kapısını yakıp surlara saldırdı. Haçlıların bu saldırgan halleri başkent halkını çok korkuttu. İmparator Aleksios tüm bunları bilmesine rağmen Paskalya olması sebebiyle müdahaleye bir müddet geçmedi. Ancak Haçlıların güçlerini daha da artırarak imparatorluk askerlerine ok yağdırmaya başlaması üzerine askerlerine surların üzerinden Haçlıları hedef almadan sadece korku amaçlı havaya ok fırlatmalarını ve St. Romanos Kapısını açarak onlara karşı bir güç gösterisi yapmalarını emretti. Bu yöntemin etkisi oldu ve Haçlılar kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı⁶. Bu şekilde Batılıların daha seferin başında İstanbul'u zabtederek imparatorluğu ele geçirme niyetleri önlenmiş oldu.

Birinci Haçlı Seferi'nden sonra 1101 Yılı Haçlı Seferleri sırasında da Avrupa'nın başkente yönelik saldırısı devam etti. Birbirlerinden ayrı üç farklı grup halinde yola çıkan Batılı orduların ilk grubunda yer alan Lombardlar 1100 yılı Eylül ayında Milano'dan hareket ederek 1101 yılı Mart ayında İstanbul'a ulaşmış Haliç sahilinde karargâh kurdu. İmparator Aleksios, bu orduların gelişinden hoşnut olmadı ama onların olası saldırılarına karşı iyi davranmak durumunda kaldı. Ancak Lombardların başkentte gösterdikleri saldırgan ve taşkın hareketler imparatoru çok endişelendirdi ve onların derhal Anadolu tarafında İzmit'te bulunan ordugâha geçirilmesini emretti. Lombardlar arkadan gelecek orduları beklediklerini söyleyerek geçmek istemedi. Bunun üzerine imparator onların yiyeceklerini keserek bir an evvel geçmelerini sağlamayı düşündü. Lombardlar imparatorun bu tavrına çok sinirlenerek İstanbul surlarına ve Blakhernai Sarayı'na saldırdı. Lombardların bu hoş olmayan tavrı Haçlı ileri gelenlerinin devreye girmesiyle önlenmeye çalışıldı ve onların ordugâhlarına geri dönmesi ardından da uzun uğraşlar sonucu Anadolu yakasına geçirilmeleri sağlandı. Bu şekilde İstanbul'un ele geçirilmesi engellenmiş oldu⁷.

⁶ Anna Komnena, s. 313-316; *Gesta Francorum, RHC. occ.*, III, s. 123, çev. s. 6. Ayrıca bk. Küçükspahioğlu, "The Western Plans", s. 59.

⁷ Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, RHC. occ.*, IV, VII, 3-5, s. 560 vd, çev. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007,

Birinci Haçlı Seferi sırasında Anadolu’da ilk kurulan Haçlı devleti Urfa Haçlı Kontluğu’nun 1144 yılında Musul ve Halep hâkimi İmâdeddin Zengi⁸ tarafından yıkılması İkinci Haçlı Seferi’nin başlamasına neden oldu. Alman Kralı III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Louis’nin katıldığı bu sefer esnasında Haçlılar yine başkent İstanbul’u zabtetme ve imparatorluğu ele geçirme çabası içindeydi. Zaten Bizans tarih yazarı Kinnamos⁹, Batılıların gerçek niyetinin imparatorluk topraklarını ele geçirmek, görünüşteki niyetlerinin de Kudüs’ün alınması olduğunu söylemekteydi.

İkinci Haçlı Seferi ordularının imparatorluk topraklarından geçecek olması İmparator Manuel’i (1143-1180) çok tedirgin etti. Çünkü Manuel Batılılara güvenmemekte, kendi ülkesi için çok tehlikeli olacağını bilmekteydi. Bu nedenle onlar gelmeden gerekli önlemleri almaya başladı. Başkent surlarını tamir ettirerek askeri birliklerin sayısını çoğalttı. Ayrıca Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud (1116-1155) ile bir anlaşma yapmayı uygun gördü ki bu yüzden Haçlılar tarafından Hristiyanlığa ihanetle suçlandı. Ayrıca imparator gönderdiği elçilerle her iki kraldan da topraklarına zarar vermeyeceklerine dair yemin etmeyi ve hiç bir yeri ele geçirmemelerini istedi.

İkinci Haçlı Seferi’nin ilk ordusu Kral III. Konrad idaresindeki Almanlardı. Balkanlar üzerinden ilerleyen ordu 10 Eylül 1147’de başkent İstanbul’a geldi ve sur dışında yer alan Philopation’da karargâh kurdu. Almanlar, imparatorluğun Balkan topraklarında yaptıkları gibi burada da sorun çıkartarak etrafi yağmalamaya ve bölgeye zarar vermeye başladı. İmparator Manuel bu yaşananlara çok kızmakla birlikte Almanların Philopation’dan alınıp Pikridion’a (Hasköy) nakledilmelerini emretti¹⁰. Burada imparator ile kral arasında son derece sert mektuplaşmalar ya-

589-592; Ordericus Vitalis, *Historia Ecclesiastica*, trc. Thomas Forester, *The Ecclesiastical History of England and Normandy*, London 1854, III, s. 288 vd; Ayrıca bk. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989-1992, II, s. 16-17; J. L. Cate, “The Crusade of 1101”, *A History of the Crusades*, yay. K. Setton, Madison-Milwaukee- London 1969, I, s. 353; I. Demirkent, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 26-27; Küçüksipahioğlu, “The Western Plans”, s. 59.

⁸ İmâdeddin Zengi ile ilgili olarak bk. B. Küçüksipahioğlu, “Mosul & Aleppo Governor İmad al-Din Zangi’s Fight Against The Crusaders”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Marmara Journal of Turkology)*, sayı 2 (2014), s. 79-96.

⁹ Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 55.

¹⁰ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret İşıltan, *Niketas Khoniates. Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995, s. 40 vd; Kinnamos, s. 55 vd. Ayrıca bk. Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, Ankara 2003, s. 30-34; Küçüksipahioğlu, “The Western Plans”, s. 60.

şandı. Konrad, Pikridion’da bulunan birliklerinin Haliç’in öbür tarafına geçirilmesi için imparatorun gemiler istedi ve veremediği takdirde ertesi yıl çok büyük bir orduyla gelerek başkent İstanbul’u zabtedeceğini ifade etti. Alman kralını Anadolu yakasına geçirerek olası bir saldırının önüne geçmeye çalışan imparator bu sefer de Fransa Kralı VII. Louis ve yanındaki Haçlılarla uğraşmak durumunda kaldı.

Fransa Kralı VII. Louis ve maiyeti 4 Ekim 1147’de İstanbul’a geldi. Louis başkente geldiğinde imparatora çok kızgındı. Çünkü yolculukları esnasında özellikle Balkanlar bölgesinde yiyecek sıkıntı çekmiş, Edirne’ye geldiklerinde ise İmparator Manuel’in Çanakkale Boğazı’ndan Anadolu’ya geçme teklifiyle karşılaşmıştı. Bu duruma çok kızmakla birlikte üzerinde durmayarak yoluna devam etmeyi uygun görmüştü. Ancak gelirken imparatorun Sultan Mesud ile anlaşma yaptığını ve öncü Fransız gruplarının imparatorluğun saldırısına uğradıklarını elçileri vasıtasıyla öğrenince hayal kırıklığı yaşadı. Bununla birlikte yanında bulunan Langres Piskoposu Godefroi’nın başını çektiği imparatorluk karşıtı bir grubun Bizans’a ait şehir ve kaleleri almayı, imparatorluğun düşmanı Sicilya Kralı II. Roger ile anlaşarak başkent İstanbul’u ele geçirmeyi teklif etmelerini Manuel’in yardımına ihtiyaç duyduğu için dikkate almadı. Ayrıca Fransızların İstanbul’da kalırken ve imparatorluğun her türlü imkânı kendilerine sunulmuşken etrafi yağmalayıp başkent halkına zarar vermeye çalışmaları hatta bu yaptıklarını az bulup, İstanbul’a bir saldırı düzenleyerek şehri ele geçirmeyi teklif etmeleri de reddedildi. Önceden olduğu gibi bu fikri Langres Piskoposu Godefroi ortaya atmış, başkentini ele geçirilmesi halinde diğer şehirlerin birer birer zabtedileceğini söyleyerek İstanbul’un Hristiyan bir şehir olmaktan uzaklaşmış olduğunu belirtmişti. Ancak onun sözlerine aldırış edilmedi ve bu sayede İstanbul ve imparatorluk bir kez daha Haçlı tehdidinden kurtulmuş oldu¹¹.

Kudüs’ün 1187 yılında Salahaddin Eyyûbi tarafından ele geçirilmesi ve Kudüs Haçlı Krallığı’nın yıkılması üzerine tertip edilen Üçüncü Haçlı Seferi’ne Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe de Auguste ve İngiltere Kralı Richard iştirak etti. Fransız ve İngiliz kralları deniz yoluyla Kutsal Ülke’ye ulaşırken, Alman İmparatoru Friedrich (1152-1190) Macaristan üzerinden Belgrad-Niş-Sofya ve Filibe yoluyla ilerlemeyi uygun buldu. Friedrich’in

¹¹ Odo de Deuil, *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, neşr ve çev. V. G. Berry, New York 1948, s. 21 vd, 67 vd; Kinnamos, s. 64 vd. Ayrıca bk. F. Chalandon, *Les Comnène II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, New York 1912, s. 289 vd; Altan, *a.g.e.*, s. 39-40, 69-70; Küçükspahioğlu, “The Western Plans”, s. 60.

Bizans İmparatorluğu’na düşmanlığı İkinci Haçlı Seferi’nden itibaren sürmekte ve İstanbul’un Haçlılar tarafından işgal edilmediği müddetçe başarının olmayacağını söylemesi hala devam etmekteydi. Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos’da (1185-1195) bile, İmparator Friedrich’in Kutsal Ülke’ye gitme gibi bir niyetinin olmadığı, hedefinin imparatorluk başkenti İstanbul’u almak olduğu düşüncesi hâkimdi. Almanların yol boyunca yaptıkları taşkın hareketler ve bizzat İmparator Friedrich’in oğlu Friedrich’e Trakya şehirlerini tahrip etmeyi, Almanya’da bulunan oğlu Heinrich’e de imparatorluğa karşı bir donanma hazırlayarak yeni bir Haçlı Seferi yapmayı emretmesi bunu gösteriyordu. Ayrıca İmparator Friedrich, Isaakios’a içeriği çok ağır bir mektup göndermiş ve mektubunda Bizans’a gerekirse silah zoru ile boyun eğdirebileceğini ve rahatlıkla İstanbul’u işgal edebileceğini söylemişti. İmparatorluk, Friedrich ile bir anlaşma yaparak ve onun Çanakkale Boğazı’nı kullanmasını sağlayarak bu tehlikeyi atlatabildi¹².

Batı dünyası nihayet Dördüncü Haçlı Seferi ile başkent İstanbul’u ele geçirmeyi ve imparatorluğa sahip olmayı başardı. Papa III. Innocentius (1198-1216)’un liderliğinde organize edilen seferin hedefi aslında Mısır olarak belirlenmiş ve Haçlılar deniz yoluyla doğuya gitmeye karar vererek Venedik’ten yardım istemişlerdi. Ancak sefer, eski Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos’un oğlu IV. Aleksios’un Fransız ve Venediklilere kendisinin Bizans tahtına çıkmasına yardım etmeleri karşılığında çok büyük vaadlerde bulunması nedeniyle İstanbul’a yöneldi.

Haçlılar, Çanakkale Boğazı yoluyla 24 Haziran 1203’te İstanbul’a gelerek Yeşilköy’de demirledi. Başkenti gördüklerinde kendilerinden geçen ve İstanbul’a hayran kalan Haçlılar Galata’yı ele geçirip ardından Haliç’e girmeyi başardı. 17 Temmuz 1203 tarihinde şehre yönelik ilk büyük ve önemli saldırı ile karadan ve denizden hücumu geçerek başkenti ateşe veren Haçlılar, Ağustos 1203’te yeniden bir yangının daha yaşanmasına neden oldu. Bütün gece ve ertesi gün devam eden yangında evler, binalar, kamu kurumları yok olmuş ve imparatorluğun tanık olduğu en şiddetli yangınlardan biri olarak kayıtlara geçmişti. Konuyla ilgili Niketas¹³, “...daha önceleri de şehrimizde pek çok felâketli yangınlar olmuştur.

¹² Niketas Khoniates., *Historia*, çev. I. Demirkent, *Niketas Khoniates’in Historia’sı (1180-1195). Komnenos Hânedanı’nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, İstanbul 2006, s. 207-211; Ansbertus, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, Pragae 1827, s. 20 vd, 50 vd. Ayrıca bk. C. M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge, Massachusetts 1968, s. 176 vd; K. Zimmert, “Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190)”, *BZ*, 11(1902), s. 303-320; Küçüksipahioğlu, “The Western Plans”, s. 61-62.

¹³ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Niketas Khoniates’in Historia’sı (1195-1206). İstanbul’un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004, s. 123-124.

Fakat onlar bunun yanında kıvılcım gibi kalmaktaydı...alevler bir ateş nehri gibi değişik yönlere yayılıp sonra tekrar birleşiyordu...alevlere hiçbir şey karşı koymıyordu. Kıvılcımlar gökte yol alarak uzaklarda bir binanın üstüne düşüyor ve onu tutuşturuyordu. Bir bölge yangından kurtulmuş gibi görünüyordu, fakat alevler geri dönüp orayı da yok ediyordu...” demektedir. Yangında evler, binalar, sütunlar kül olmuş, Ayasofya da büyük hasara uğramıştı. Haçlılar nihayet 13 Nisan 1204’te başkent İstanbul’u ele geçirdi ve başkent yeniden ateşe verildi. Şehirdeki tüm mahallelerde adeta koşarcasına ilerleyen, sorgusuz sualsiz başkent halkının evlerine girerek yağmalayan, kadınlara ve kızlara insanlık dışı muamelede bulunan Haçlılar onların ağlamaları ve feryatlarına kulak bile asmyorlardı¹⁴.

Salahaddin Eyyûbi’nin Kudüs’ü zabtı esnasında Müslümanların Batılılara merhamet ettiklerini, kadınlarının peşlerinden koşmadıklarını, İsa’nın mezarını kirletmediklerini kaydeden işgal ve zabtın görgü tanığı Niketas, İsa’nın düşmanı olarak gördüğü Müslümanların Kudüs’ten ayrılan Hristiyanlara serbestçe gitme izni verdiğini, can ve mallarına dokunmadıklarını, kılıç çekmeden, aç bırakmadan, yangın çıkarmadan ve eziyet etmeden merhametli davrandıklarını anlatmaktaydı. Ona göre Başkent İstanbul’u kan gölüne çeviren Batılılar insani duygulardan tamamıyla uzak, kibirli, elleri kana bulanmış çılgın adamlardı¹⁵.

Haçlılar bundan sonra ganimetin bir arada toplanacağını buna uymayanların aforoz edileceğini belirtti. Batılı görgü tanığı Villehardouin¹⁶, “*ganimet öyle büyüktü ki, altın ve gümüşün, kıymetli kapkacak ve değerli taşların, satenlerin ve ipek kumaşların...hesabını kimse çıkaramaz*” demekte, dünya kurulduğundan bu tarafa hiçbir şehirde bu kadar büyük ganimet kazanılmadığına şahit olduğunu ifade etmekteydi.

¹⁴ Niketas, *İstanbul’un Haçlılar Tarafından Zaptı*, s. 110 vd; Geofroi de Villehardouin, *Conquête de Constantinople*, ed. E. Faral, Paris 1938-39, çev. A. Bertkay, *Konstantinopolis’te Haçlılar*, İstanbul 2001, s. 64 vd; Robert de Clari, *Conquête de Constantinople*, çev. B. Akyavaş, *İstanbul’un Zabtı (1204)*, Ankara 1994, s. 13 vd. Ayrıca bk. Brand, *a.g.e.*, s. 234 vd; Queller, D. E.-T.F. Madden, *The Fourth Crusade*, Philadelphia 1997, s. 108 vd; D. Nicol, *Bizans ve Venedik*, çev. G. Çağal Güven, İstanbul 2000, s. 132 vd; A. M. Schneider, “Brände In Konstantinopel”, *BZ*, 41(1941), s. 387; Madden, “Fires of the Fourth Crusade in Constantinople”, *BZ*, 84-85(1991-1992), s. 72-93; B. Küçükspahioğlu, “İstanbul’un Lâtinler Tarafından İşgali ve Zaptı”, *2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 126-135; ayn.yzr., “Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul’un Ele Geçirilmesi”, *Byzantion’dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul 2017, s. 335-347.

¹⁵ Niketas, *İstanbul’un Haçlılar Tarafından Zaptı*, s. 151-152.

¹⁶ Villehardouin, s. 94.

Flander Kontu Baudouin’i imparator seçen ve ardından imparatorluğu aralarında paylaşan Haçlılar bu sayede 1261 yılına kadar sürecek İstanbul merkezli Haçlı Devleti’ni kurdu. İmparatorluk ileri gelenleri ise Haçlılar tarafından işgal edilmemiş bölgelere giderek oralarda devletçikler oluşturdu. Theodoros Laskaris İznik Bizans Devleti’ni, Mikhail Angelos Epiros Devleti’ni meydana getirdi. İstanbul Haçlı Devleti’ne 1261 yılında İznik merkezli Bizans Devleti son verdi ve bu şekilde yeniden İstanbul’a ve imparatorluğa sahip çıkıldı. İznik yöneticisi VIII. Mikhail şehre girerek imparator olarak taçlandırıldı.

İstanbul’un Bizans’ın eline geçmesi, imparatorluğun yeniden ihyası ve bu şekilde Haçlı hâkimiyetinin bitmesi Batı’yı ayağa kaldırdı. Bizans’a karşı kin ve nefret yine başladı. Batı dünyası, İstanbul merkezli yeni bir Haçlı Devleti kurma planları yaparken, papalık da Roma Kilisesi’nin İstanbul’a hâkim olması için çalışmalar başlattı. Bu süreçte İstanbul’u ele geçirerek burada Haçlı Devleti kurmak isteyenlerin başında Sicilya ve Napoli Kralı Charles d’Anjou gelmekteydi. Papa IV. Clemens’in (1265-1268) ve ardından Papa IV. Martinus (1281-1285)’un desteği ile hareket eden Charles 27 Mayıs 1267’de Viterbo’da eski Haçlı imparatoru II. Baudouin ile Bizans’ın bölüşülmesini içeren bir antlaşma imzaladı ve ardından hâkimiyet alanını genişletmeye çalıştı. Bu birlikteliğe ilerleyen dönemlerde Sırp ve Bulgar kralları, Venedik ve Teselya da katıldı. İmparator VIII. Mikhail, iki kilisenin birleştirileceği sözünü vererek batıdan destek aradı. İmparator bu sayede batının tepkisini en aza indirmeyi veya yok etmeyi aynı zamanda vakit kazanmayı düşünüyordu. Zaten bundan sonraki süreçte imparatorluk, Avrupa’nın saldırılarını durdurmanın tek yolu olarak iki kilisenin birleşmesini yani unionu vaat etmeyi uygun buldu. Ancak bunu sadece yönetim söylemekte imparatorluk halkı asla batıyla bir araya gelmeyi düşünmemekteydi. Ama imparatoru, Charles karşısında başarılı kılan vaat ettiği kilise siyaseti değil imparatorluğun geleneksel politikalarından birini kullanması oldu. VIII. Mikhail, Charles’ın ülkesinde bir isyan çıkmasını sağlayarak bu muhalifini susturmayı başardı. Onun çabaları sayesinde 31 Mart 1282’de Palermo’da Anjou hâkimiyetine karşı bir isyan çıktı ve çok kanlı geçen isyan sonunda Charles ve hâkimiyetine son verildi ve bu şekilde başkent yeni bir istila ve işgalden kurtulmuş oldu¹⁷.

¹⁷ S. Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958; B. Küçüksipahioğlu, “Sicilya ve Napoli Kralı Charles d’Anjou’nun 1261’den Sonra Bizans’ı Zapt Etme Girişimi”, *Sosyoloji Yıllığı- (Tarihte Doğu-Batı Çatışması) Semavi Eyice’ye Saygı*, İstanbul 2005, s. 306-311.

Charles'tan sonraki süreçte Fransa Kralı Güzel Philippe'in kardeşi Charles de Valois ve Philippe de Tarente İstanbul'u ele geçirerek imparatorluğa sahip olma düşüncesini devam ettirdi. Özellikle Charles de Valois, İstanbul Haçlı Devleti'ne mensup Catherine de Courtenay ile evlenerek İstanbul'u ele geçirme planları kurdu. Hatta 1306 yılında yeni bir Haçlı Seferi yapılması için çalışmalar başlattı. Bu düşüncesini Papa V. Clemens, Sırp Kralı Milutin ve Venedik destekledi. Ancak eşinin ölümü ve beklediği Katalan yardımını alamaması bu hedefini gerçekleştirmesine mani oldu. Fakat kızı Catherine de Valois ile 1313 yılında evlenen Philippe de Tarente bu hayali sürdürmeye devam etti ama başarılı olmadı¹⁸.

Sonuç olarak, Batı dünyası Bizans İmparatorluğu'nu kıskanmış, aynı dinden olan Bizanslı din kardeşlerine düşmanca duygular beslemekten geri kalmayarak kimi zaman Hristiyanlığa ihanet suçlaması, kimi zaman ise yeterince mücadele edemediği iddiasıyla başkent İstanbul'u ve dolayısıyla imparatorluğu hedef almaktan çekinmemiştir. Aynı Batı, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından ele geçirilerek imparatorluğa son verilmesi üzerine bu defa da Osmanlı'yı hedef alacak ve Haçlı Seferleri düşüncesi, gayreti ve çabasıyla hareket etmeye devam edecektir.

Kaynakça

Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, RHC. occ., IV, s. 265-713, çev. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007.

Anna Komnena, *Aleksiad*, çev. Bilge Umar, *Anna Komnena. Alexiad*, İstanbul 1996.

Ansbertus, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, Pragae 1827.

Geofroi de Villehardouin, *Conquête de Constantinople*, ed. E. Faral, Paris 1938-39, çev. A. Berktaç, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, İstanbul 2001.

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum., RHC. occ., III, s. 119-163, çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979.

¹⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2015, s. 456 vd; Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006, s. 58 vd.

Guibertus Noviegentis., *Historia Gesta Dei Per Francos, RHC. Occ, IV*, s. 113-263, çev. Robert Levine, *The Deeds of God through the Franks*, Woodbridge 1997.

Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.

Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, *Niketas Khoniates. Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995.

Niketas Khoniates, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206). İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004.

Niketas Khoniates, *Historia*, çev. I. Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195). Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, İstanbul 2006.

Odo de Deuil, *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, neşr ve çev. V. G. Berry, New York 1948.

Ordericus Vitalis, çev. Thomas Forester, *The Ecclesiastical History of England and Normandy*, III, London 1854.

Robertus Monachus, *Historia Iherosolimitana, RHC. occ.*, III, s. 717-882, çev. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade*, Ashgate 2005.

Robert de Clari, *Conquête de Constantinople*, çev. B. Akyavaş, *İstanbul'un Zabtı (1204)*, Ankara 1994.

Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano Itinere, RHC. occ.*, III, s. 9-117, çev. J. H. ve L. L. Hill, *Peter Tudebode*, Philadelphia 1974.

Araştırma Eserleri

Altan, E., *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003.

Brand, C. M., *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge, Massachusetts 1968.

Cate, J. L., "The Crusade of 1101", *A History of the Crusades*, yay. K. Setton, Madison-Milwaukee-London 1969, I, s. 343-367.

Chalandon, Ferdinand, *Les Comnène II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, New York 1912.

_____, *Histoire de la Domination Normande en Italie et en Sicile*, I-II, Paris 1907.

Demirkent, I., "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.

Daş, M., *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006.

- Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007.
- _____, “The Western Plans to Capture Byzantium from the Beginnings of the Crusaders to 1204”, *Tarih Dergisi*, sayı 42 (2005), s. 56-63.
- _____, “Sicilya ve Napoli Kralı Charles d’Anjou’nun 1261’den Sonra Bizans’ı Zapt Etme Girişimi”, *Sosyoloji Yıllığı- (Tarihte Doğu-Batı Çatışması) Semavi Eyice’ye Saygı*, İstanbul 2005, s. 306-311.
- _____, “İstanbul’un Lâtinler Tarafından İşgali ve Zaptı”, *2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 126-135.
- _____, “Türklerle Haçlıların İlk Karşılaşması: Drakon Savaşı”, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, sayı 3 (2013), s. 43-51.
- _____, “Mosul & Aleppo Governor Imad al-Din Zangi’s Fight Against The Crusaders”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Marmara Journal of Turkology)*, sayı 2 (2014), s. 79-96.
- _____, “Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul’un Ele Geçirilmesi”, *Byzantion’dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul 2017, s. 335-347.
- Madden, T. F., “The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204”, *BZ*, 84-85(1991-1992), s. 72-93.
- Norden, Walter, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches*, Berlin 1903.
- Nicol, Donald M, *Bizans ve Venedik*, çev. G. Çağalı Güven, İstanbul 2000.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2015.
- Queller, D. E.-T.F. Madden, *The Fourth Crusade*, Philadelphia 1997.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, I-III, Ankara 1989-1992.
- _____, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958.
- Schneider, A. M., “Brände in Konstantinopel”, *BZ*, 41(1941), s. 382-403.
- Schreiber, Hermann, *Geschichte der Päpste*, Düsseldorf-Wien 1985.
- Zimmert, Karl, “Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190)”, *BZ*, 11(1902), s. 303-320.

ORHAN BEY'İN BİZANS İMPARATORU KANTAKUZENEOS'UN KIZI THEODORA İLE EVLİLİĞİ

Yahya BAŞKAN*

Öz

Osmanlı Hükümdarı Orhan Bey, fetihlerle komşu ve rakip oldukları Bizanslılarla ilişkilerini, savaş, evlilik ve diplomasi gibi yollarla sürdürmüştür. Osmanlı-Bizans münasebetlerindeki en önemli husus hiç şüphesiz evliliklerdir. Osmanlılar, taht kavgaları, Selanik meselesi, Sırplarla olan mücadelede Bizans'a yardımcı olmuşlardır. Bizans İmparator naibi ve sonradan İmparator olan Kantakuzenos taht mücadelesinde Osmanlıların desteğini kazanabilmek için Kilisenin muhalefetine rağmen kızı Theodora'yı Osmanlı Beyi Orhan'a vermiştir. Bu evlilik Bizans için bir yardım temini gayesi ile yapılmış olsa da Osmanlı-Bizans ilişkilerinde eşitlemeyi de beraberinde getirmiştir. Osmanlılar, Orhan Bey'le ilk kez üst seviyede siyasi bir evlilik yapmıştır. İki tarafın katılımıyla düğün Silivri'de bir merasimle yapılmış gelin Bursa'ya getirilmiştir. Theodora Hristiyan olarak kalması şartıyla Orhan'la evlendirilmiş ve hayatı boyunca da inancı üzere yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bizans, Aydınoğlu, Orhan, Kantakuzenos, Umur, Theodora, Türkmenler.

Abstract

ORHAN BEY'S MARRIAGE WITH BYZANTINE EMPEROR KANTAKUZENEOS' DAUGHTER THEODORA

The Ottoman ruler Orhan Bey maintained relations with the Byzantines (they became neighbors and enemies with as a result of conquests) by means of war, diplomacy and marriage. The most important aspect of the Ottoman-Byzantine relations is undoubtedly marriage. The Ottomans helped the Byzantines with the fights for the throne, the Thessaloniki issue, and in the struggle with the Serbs. Despite opposition from the Church, the Byzantine Emperor Regent, and later the Emperor Kantakuzenos, married his daughter Theodora to the Ottoman Bey Orhan to gain the support of the Ottomans. Although this marriage aimed at obtaining support of Byzantium, it brought equality to the Ottoman-Byzantine relations with it. With Orhan Bey, the Ottomans had a high-ranking political marriage for the first time. The wedding ceremony was held in Silivri, with attendance from both sides, and the bride was brought to Bursa. Theodore was married to Orhan, with the condition that she remained a Christian; she practiced her faith for the rest of her life.

Keywords: Ottoman, Byzantium, Aydinoglu, Orhan, Kantakuzenos, Umur, Theodora, Turkomans.

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; ybaskan@hotmail.com.

Osmanlı tarihinin kuruluş yıllarına ait evlilikler (1300-1500) oldukça dikkat çekici olup bu evlilikleri dikkat çekici kılan ise neredeyse tamamının siyasi bir tarafı bulunmasıdır. Siyasi ilişkiler ve mücadeleler evliliklerde belirleyici olmuştur. Orhan Gazi'nin yapmış olduğu iki evlilik¹ Osmanlı tarihinde bir ilk olup Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un kızı ile yapmış olduğu izdivac ise ayrı bir yere sahiptir. Bu evliliğin daha iyi anlaşılabilmesi için tarihi olaylar sürecini takip etmekte fayda vardır.

Orhan Bey, babası Osman Gazi'nin hayatını kaybetmesinden sonra beyliğin başına geçerek, Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans'a ait mühim şehirleri ele geçirip, Rumeli ve Edirne istikametinde ilerleyişini sürdürmüştür. Kantakuzenos ise Bizans İmparatoru III. Andronikos'un Başkomutanı olarak görev yapmaktaydı. 1341 Haziran'ında İmparator III. Andronikos'un ölümü üzerine Kantakuzenos ve onun şahsında Bizans'ta önemli siyasi gelişmeler meydana gelecek, bu gelişmeler bölgedeki Türkmenler ve Osmanlıları da içine alacaktır.

III. Andronikos arkasında en büyüğü dokuz yaşında üç küçük çocuk bırakmıştır. Ancak çocukların yaşları küçük olup hiçbirisi ortak imparator olarak taç giymemiş ve veliahtlığı ilan edilmemişti. Bu müşkil durumda Andronikos'un eşi İmparatoriçe Anna de Savoie ile çocukların vasi ve nâibliğini ölen İmparator'un Başkomutanı ve en yakın arkadaşı olarak Kantakuzenos üstlendi ve sınırlardaki karışıklıkları önlemek için 1341 yılında İstanbul'dan ayrıldı. Fakat gelişen olaylar başkent İstanbul'da karışıklıklara sebep oldu. İmparatoriçe ve Ortodoks Patriği Kalekas'ın başını çektiği bir grup Kantakuzenos'a karşı çıkıp vasi ve nâibliğini reddettiler. Patrik Kalekas, III. Andronikos'un dokuz yaşındaki oğlu Ioannes Palaiologos'u İmparator, kendisini de nâib ilan etti. Kantakuzenos da gelişen olaylar karşısında Ekim 1341 tarihinde Dimetoka'da nâibliğini ilan etti. Böylelikle biri Dimetoka'da diğeri de İstanbul'da olmak üzere iki İmparator ortaya çıktı. Hatta Ortodoks Kilise'si Kantakuzenos'u aforoz etti. Bütün bu olaylar 1341 ile 1347 seneleri arasında sürecek olan bir iç savaşa yol açmıştır. Kantakuzenos gelişen olaylar karşısında ne Dimetoka'da ne de çok şey beklediği Selanik'de tutunabildi. Bu mücadelede Sırp Despot'u Stefan Duşan'dan yardım alan Kantakuzenos bir müddet sonra Duşan'ın sonu gelmez talepleri ve İstanbul'la anlaşması

¹ Orhan Bey'in eşleri konusunda farklı tartışmalar mevcuttur. Bazı vakıf senedlerinden ve kayıtlardan hareketle üç veya dört hanımından bahsedilmektedir. Orhan Gazi'nin Theodora'dan önce Yarhisar Tekfuru'nun kızı Haloforia (Nilüfer) ile olan evliliği siyasi açıdan Osmanlı tarihinde bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Orhan Bey'in hanımları hakkında bilgi için bk. Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun*, çev. A. Berktaş, İstanbul 2002, s. 42-46.

karşısında Batı Anadolu bölgesinde faaliyette bulunan Türkmen gurupların yardımına başvurmuştur². Önce Aydınolu Umur'a müracaat eden Kantakuzenos, onun yardımı sayesinde Dimetoka'yı kurtarabilmiştir. Umur Bey'in Latinlerin saldırısına maruz kalıp İzmir'i kaybetmesi üzerine onun yardımından da mahrum kalmıştır³. Bu mahrumiyet yeni bir müttefike yönelmesine yol açmıştır. Yeni müttefik o esnada Rumeli'de ilerlemekte olan Osmanlıların Beyi Orhan olmuştur.

Kantakuzenos'un İstanbul'daki rakiplerine karşı en güçlü ittifak vasıtası kızı Theodora'dır. Orhan Bey'le, kızı Theodora'yı evlendirerek mühim bir güç kazanmayı düşünmüş ve bunda da muvaffak olmuştur.

Evlilik hakkında dönemin iki önemli Bizans kroniğinde kıymetli malumat mevcuttur. Bunlardan ilki bizzat olayın başkahramanı Kantakuzenos'un kaleme almış olduğu hatıraları, diğeri de döneme şahitlik edip eserini kaleme alan Nikephoros Gregoras'tır. Nikâh hakkında bilgi vermiş olan diğeri iki kaynağımız da hadiseye yakın dönemde telif edilen Dukas ve çok az bilgi bulunan L. Chalkokondylas'ın eserleridir. Buna karşın her ne kadar söz konusu dönemde kaleme alınmasalar da o devre yakın Osmanlı kaynakları evlilik hakkında sükût etmektedirler.

Kantakuzenos'un eserine baktığımızda Osmanlılarla ittifakın kurulmasını Aydınolu Umur Bey sağlamıştır. Kantakuzenos, kendisine Orhan'la ittifak kurmasını Aydınolu Umur Bey'in tavsiye ettiğini açıkça ifade etmektedir. Muhtemelen bu teklif, Kantakuzenos'un yardım talebine karşılık o esnada Latinlerle İzmir meselesi yüzünden durumu hiç de iyi olmayan Umur Bey'in yol göstermesiyle olmuş olmalıdır. Kantakuzenos'un hatıratında da belirttiği üzere; Umur Bey kendisine, Orhan'ın sadece iç savaş durumunda askeri destek sağlamasından ziyade özellikle iç savaş sonrası imparatorluk düşmanlarıyla mücadelede de bu desteğin değerli olacağından, tavsiyesini kabul etmesi için ısrar eder. Umur devamla, yardım açısından Orhan'ın doğrudan coğrafi komşuluğunun kendi komşuluğundan daha faydalı olduğunu da beyan eder. Tam da bu noktada Aydınolu Beyi Kantakuzenos'a hayati bir yol gösterip Orhan'a kızını vermesini öğütleyip,

² Dönemin siyasi gelişme ve olaylarının tafsilatı için bk. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. B. Umar, İstanbul 2003, s. 198-214; Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006, s. 141-143.

³ Aydınolu Umur Bey'in birlikleri içerisinde Saruhanoğlu askerleri de bulunmaktadır. Nitekim Kantakuzenos'a yardım dönüşü Saruhanoğlu Süleyman Bey yolda hastalanarak vefat etmiş ve Umur Bey Saruhan ittifakı da sona ermiştir. Bizans (Kantakuzenos)-Aydınolu-Saruhan ittifakı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Himmet Akın, *Aydınolu Tarih*, Ankara 1968, s. 47-49; Yusuf Ayönü, "Umur Bey Döneminde Aydınolu Bizans İttifakı", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I*, Ankara 2013, s. 90-93.

kendisinden önce birçok farklı İmparatorun da halkın yararı için kızlarını Moğollar ve diğer barbarlarla evlendirdiklerini söyler. Umur Bey geçmişe atıf yaparak Kantakuzenos'un karşılaşacağı muhtemel tepkileri de gözetmiş ve ona bir meşrûiyet alanı işaret etmiştir. Bütün bunlar Kantakuzenos'u rahatlatmış olmalı ki Aydınoğlu Beyinin muhtemelen mektup yoluyla yapmış olduğu bu beyanlarından ve Umur'un dostane, bencillikten uzak tavsyesinden hayranlıkla bahseder⁴. Tabii ki bütün bunlar Kantakuzenos'un kaleminden öğrendiklerimizdir⁵. Nihayetinde Kantakuzenos kızı Theodora'yı Orhan'la evlendirecektir.

1346 yılının yaz mevsimi başlarında Selymbria'da (Silivri) İmparator'un, eşinin ve diğer iki kızının da hazır bulunduğu görkemli düğün şenlikleri tertip edilmiştir. Kantakuzenos eserinde düğün merasimi hakkında bilgi verir; *“İmparatoriçe ve kızları geceyi imparatorluk çadırında geçirirken; Kantakouzenos ise ordusu ile geçirmiştir. Kantakuzenos, şehir dışında inşa edilmek üzere ahşaptan bir prokypsis (tören platformu) yapılmasını emretmiştir. Platform ipek ve altın kumaştan yapılmış perdelerle çevrelenmişti. Bu perdeler, dizleri üstündeki haremağalarının taşıdığı aydınlatmalarla çevrili gelinin görünmesini engellemek için çekiliydi. Davullar; flütler ve her türden müzik enstrümanları duyuluyordu. Enstrümanlar sustuğunda, gelinin onuruna methiyeler düzüliüyordu. Ellerinde fenerlerle diz çökmüş bir şekilde görevliler gelinin etrafındaki yerlerini almışlardır. İmparator ise tek başına atına binerken diğer herkes ayakta beklemiştir. Orhan'ın süvarileri bile attan inmişlerdi. Perdeler kaldırıldığında her yanı altın kaplamalı pamuk ile kaplı platform üzerinde gelin belirmiştir. Çömeldikleri için görünmez halde olan harem ağaları tarafından tutulan meşaleler gelinin iki yanını sarmıştır. İmparatorluk so-*

⁴ Klaus-Peter Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, Würzburg 1991, s. 53; Umur Bey'in Kantakuzenos'a geçmişte farklı İmparatorların da kızlarını halkın yararı için Moğollarla ve barbarlarla evlendirdi dediği muhtemelen İmparator VIII. Mikhail'in gayri meşru kızı ve Moğol İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın karısı Maria Despina Palaiologina olmalıdır. 1265 yılında evlenmişlerdir. Diğer evlilik olayı da, 1304'te II. Andronikos'un kızı (veya kızkardeşi) Irene'nin Gazan Han'la nişanlanmasıdır. Ancak Gazan Han evlenmeden ölmüş bunun üzerine Irene, Olcaytu Han'la evlenmiştir. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 2011, s. 121, 202; Keith Hopwood, “Bizans Prensesleri ve Şehvetli Türkler”, çev. E. Uşşaklı, *Kebikeç*, sayı 13 (2002), s. 148, 149. Moğollardan önce Türkiye Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın da Bizans Sarayından bir hanımla evlendiği bilinmektedir. İsmail Çiftçioğlu, “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, *Journal of World of Turks*, V/1 (2013), s. 11, 12.

⁵ Çalışmamızda ana kaynaklar, Kantakuzenos ve Gregoras'ın asıl nüsha dilleri olan Grekçeleri değil, farklı lisanlardaki tercümeleri kullanılmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın haber verdiği ve kendisinin de kullanmış olduğu, Kantakuzenos'un, Ali Şevket tercümesinin ise araştırmamıza rağmen maalesef izine rastlayamadık. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 2011, s. 600.

yundan gelen geline uygun her şey yapıldıktan sonra İmparator günlerce sürecek şölene tüm orduyu ve geri kalanları davet etmiştir. Ertesi gün İmparatoriçe, Maria ve Helena çadırda beklerken, Theodora ise prokypsis'e çıkmıştır. Seremoni sırasında yeni gelin ayağa kalkıp, iki yakın akrabasının onu desteklemesiyle basamaklardan inmiş ve platformdaki yerine gelmiştir. Kantakouzenos Türkler ve Yunanlılar için günlerce süren bir ziyafet çekmiştir⁶. Orhan düğünde yer almamıştır. Konu üzerine araştırması bulunan Anthony Bryer bu durumu; “Theodora'nın evliliği ile alışılmadık olan şey şu idi ki, düğün Türk tarafında değil Bizans tarafında gerçekleşti dolayısıyla nymphostoloi, yani gelinin eşlikçileri çağrılmamıştı. Kantakouzenos'un bu ittifak için ödediği bedel damadın kendisinin olmayışı gibi görünüyordu”⁷ cümleleriyle ifade etmektedir. Kantakouzenos'un anlatmış olduklarından hareketle düğün sıradan bir merasim olmamış, Bizans saray geleneklerinin uygulanmasına özellikle dikkat edilmiştir. Bu hassasiyet Kantakouzenos'un evliliğe ne kadar önem gösterdiğinin de açık bir tezahürüdür. Nitekim A. Bryer, bu düğünde prokypsis (ahşap tören platformu) yapımının geç Bizans imparatorluk düğün adetlerinden önemli bir fark olduğuna özellikle işaret etmektedir⁸.

Dönemin olayları hakkında bilgi veren Gregoras, evliliğin sebebi hakkında ilginç bir ayrıntıyı eserinde nakletmiştir. Ona göre Kantakouzenos'un İstanbul'daki rakibi ve küçük İmparator Ioannes Palaiologos'un annesi İmparatoriçe Anna, Orhan Bey'le kendisine yardımcı olması için görüşmeye başlamıştır. Gregoras bu durumu şu cümlelerle anlatır; “...(Kantakouzenos) ayrıca, Bitinya Satrabı (Beyi) Hyrkanos'un (Orhan), İmparatoriçe Anna'nın harika hediyeleri ve vaatleri karşısında nasıl boyun eğmeyi aklından geçirdiğini görürken, aynı zamanda bunun, Bizans'a karşı girişebileceği her şeyi ciddi ölçüde tehlikeye atabileceğinden kaygılandı. Zira bu adam, İmparatoriçe'nin en yakın komşusu olup, güç bakımından döneminin diğer satraplarından üstündü. Dolayısıyla, kızı Maria'yı onunla evlendirerek, onu kendisine damat yapmayı gerekli gördü”⁹. Buradan anladığımız

⁶ Klaus-Peter Todt, s. 53, 54; Düğün merasimi hakkında mühim bir çalışma için bk. Anthony Bryer, “Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, London 1988, s. 478, 479.

⁷ Bryer, s. 479.

⁸ Bryer, s. 482.

⁹ Nikephoros Gregoras, *Rhomaine Geschichte Historia Rhomaike, Dritter Teil (Kapitel XII-XVII)*, übersetzt und erläutert von, **Jan Louis Van Dieten**, Stuttgart 1988, s. 154; Ernst Werner'e göre bölgede bağımsız bir Ortodoks Sırp Krallığı inşasına girişen Stefan Duşan da Orhan Bey'e yaklaşmış ancak Kantakouzenos hemen araya girerek bu yakınlaşmayı önlemiş ve Orhan'ı müttefik olarak yanına çekmiştir. Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlılar (1300-1481)*, çev. Y. Önder-O. Esen, İstanbul 214, s. 177.

kadarıyla evliliği icbâr eden sadece Umur'un yerine müttefik bulma değildir, bölgenin en güçlü Bey'ini rakibine kaptırmama endişesi de büyük rol oynamış gözükmektedir. Gregoras farklı bir malumat daha vererek kızın adını Maria olarak kaydeder. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Kantakuzenos'un üç kızı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Maria 1330'ların sonunda, Epirli II. Nikeforos Orsini ile evlendirilmiştir. Diğer kızı Helena ise Kantakuzenos'un 1347'de İstanbul'a girip kendisini ortak İmparator ilan etmesinden sonra diğer İmparator V. Ioannes Palaiologos ile nikâhlanmıştır¹⁰. Bu bilgilerden hareketle Orhan Bey'in evlenmiş olduğu kızın Theodora olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Gregoras'ın eserinde Orhan'ın da bu ittifakı istediği hatta evliliğe iştiaqla yaklaştığı şu cümlelerle anlatılır; *“Hyrkanos (Orhan) bunu uzun zamandır sabırsızca ve yanıp tutuşan bir arzuya istiyordu. Hatta arzulanan gelini elde etmediği takdirde, onu, kendisine en büyük zararı vermekle tehdit etti. Uzakta yaşayan, hem de ileri yaşta ve bir barbar olan adamın, sırf söylenti sonucunda asil bir aileden hem de çok genç ve güzel bir kıza âşık olması elbette olağan değildi. Kantakuzenos'un şimdi kendi canı için yarıştığını görünce, talebini gündeme getirmenin vaktinin geldiğini düşündü. Bundan dolayı, onu, kâh askeri yardım umutlarıyla yemledi kâh tehditlerle korkuttu. Ne de olsa çok muazzam ve ihtişamla artan bir zenginliğin içine gelmiş olup, Asya'da güçlü bir devlete malik olduğu gibi, büyük bir silah potansiyeline ve Pers birliklerine sahipti. Tabii bu şekilde çok uzun sürmedi ve isteğine kavuşarak, İmparatoriçe Anna ile ittifakından hemen vazgeçti. O andan itibaren Kantakuzenos korkulan ve yenilmez bir rakip oldu”*¹¹.

Orhan'ın kendisine gelen bu ittifak ve bunu perçinleyecek evlenme tekelifini memnuniyetle kabul ettiğini düşündürecek birçok sebep bulunmaktadır. Bunların en başında Osmanlıların o esnada Rumeli'de ilerlemeleri gelmektedir. Özellikle Gelibolu etrafındaki Osmanlı askeri hareketliliği böylesi bir müttefikliği gerekli kılmıştır. Bu ilerleme ile beraber aşağıda da görüleceği üzere bölgede

¹⁰ Frouke Marianne Schrijver, *The Early Palaiologan Court (1261-1354)*, a thesis submitted to the University of Birmingham for the degree of doctor of philosophy, September 2012, s. 129; John Julius Norwich, *Bizans, Gerileme ve Çöküş Dönemi III (1082-1453)*, çev. S. Hırçın Riegel, İstanbul 2013, s. 264.

¹¹ Gregoras, s. 155; Gregoras, Orhan Bey'in Türkmenleri için Pers tabirini kullanmaktadır. Dönemin Bizans kaynaklarında Osmanlılar ve diğer Türkmen Beylikleri Pers yahut İskit tabirleriyle anılmışlardır. Bununla alakalı farklı örnekler ve geniş bilgi için bk. Yahya Başkan, “XIV.-XV. Yüzyıl Kaynaklarında Pers ve İskit kelimesinin Kullanımı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 35 (Ağustos 2015), s. 8-14.

Osmanlılarla rekabet halinde olan diğer Türkmen beyliklerinin de varlığı, ittifakı daha da anlamlı hale getiriyordu.

Kantakuzenos'un Orhan Bey'le ittifakı akabinde evlilikle ilgili olarak bilgi veren diğer kaynağımız Dukas'tır. Dukas, Kantakuzenos ve Gregoras'dan hemen sonraki dönemin tarihçisi olsa da anlatımıyla olaylara hakim olduğunu göstermektedir. Dukas'a göre; Kantakuzenos, Orhan Bey'e elçi göndermiş ve rakiplerine karşı kendisine yardımcı olmasını talep etmiştir. Eğer bunu kabul ederse kendisine kızını zevce olarak göndereceğini, cihaz olarak büyük bir servet vereceğini, Orhan Bey'i oğlu gibi telakki edeceğini ve her arzusunu yerine getirmek için kendisine itaat edeceğini bildirmiştir. Orhan, Bizans elçilerinden hiç beklemediği bu teklifler karşısında şaşakalmış, şehvani arzularına mağlup olmuştur. Bu teklifleri ve gelen hediyeleri kabul edip gelen elçilere de bolca hediyeler vererek şimdiden Kantakuzenos'un damadı gibi hareket edeceğini, bir evladın babasına yapacağı yardımı yapacağını, bu hususta gece gündüz hazırlanacağını söylemiştir. Ancak gelinin ve cihazın bir an evvel yaz gelmeden gönderilmesini de talep edip elçilere yol vermiştir. Meş'um nişan vak'ası Ocak ayına tesadüf etmiş, Kantakuzenos, cihazını hazırladıktan sonra kızını büyük bir şan, şeref ve debdebe ile Orhan'a göndermiştir¹². Dukas'ın buraya kadar anlatımı Kantakuzenos ve özellikle Gregoras'ın anlatımının tekrarı mahiyetindedir. Tek fark Osmanlılar ve Orhan hakkındaki olumsuz duygularını saklamayıp açıkça ifade etmiş olmasıdır. Dukas yukarıdaki cümlelerin dışında kendisinden önceki müelliflerden farklı olarak bu evliliğin ittifaka dönüşerek müşahhas neticesinden de bahsetmiştir; Daha düğün hazırlıkları devam ederken Orhan kayınpederine destek olmak üzere beş bin kişilik bir kuvvet göndermiş, Kantakuzenos bu askeri birliklerle İstanbul'u kuşatmış ve şehre girmeyi başarmıştır. Kendisine yardım eden Türklere de bolca hediyeler verip, damadı Orhan'a şükran ve minnettarlığını beyan etmelerini tembih ederek geri göndermiştir¹³. Aslında Dukas, başından beri anlatılan ittifakın ana gayesini yani Kantakuzenos'un Orhan'ı yanına çekme gayretlerinin neticesini de açıkça nakletmiştir.

Kantakuzenos'un vermiş olduğu bilgilere göre düğün 1346 yılının yaz mevsimi başlarında yapılmıştır¹⁴. Gregoras'ta zikredilen olayların takdim tehirinden anladığımız kadarıyla evlilik 1346 senesinin bahar sonu, yaz başında gerçekleşmiştir¹⁵. Dukas ise nişanın Ocak ayında olduğunu nakledip Orhan Bey'in, ge-

¹² Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 19, 20.

¹³ Dukas, s. 20, 22.

¹⁴ Todt, s. 53.

¹⁵ Gregoras, s. 154.

linin yaz gelmeden gönderilmesini talep ettiğini belirttikten sonra, Orhan Bey'e gelinin gönderildiğini zikreder¹⁶. Bu cümlelerden hareketle yine nikâhın 1346 bahar sonu, yaz başlarında tahakkuk ettiğini tahmin edebiliriz.

Evlilik, meyvelerini Dukas'ta nakledildiği gibi hemen vermese de bu izdivactan ciddi anlamda kârlı çıkan hiç şüphesiz Kantakuzenos olmuştur. A. Bryer'in ifadesiyle; "*Orhan'ın askeri desteği bu düğünde başlık parası yerine geçmiştir*"¹⁷. Kantakuzenos, yukarıda Dukas'tan naklettiğimiz gibi Orhan'ın göndermiş olduğu birliklerle 2 Şubat 1347'de İstanbul önüne gelmiş burada halkın ve İstanbul'un teslim olması için bir konuşma yapmış ancak şehrin teslim olmaması üzerine savaşarak şehre girmiştir¹⁸. 8 Şubat 1347'de de Kantakuzenos ile taraflar arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Kantakuzenos ile on beş yaşında olan genç Ioannes Palaiologos on sene ortak İmparator olarak hüküm süreceklerdir¹⁹.

1341-1347 arasında cereyan eden iç savaşın Kantakuzenos lehine neticelenmesinde en büyük pay hiç tereddütsüz Orhan Bey'e aittir. Nitekim Kantakuzenos, Dukas'ın vermiş olduğu malumata göre Türk askerlerini bol miktarda ödüllendirmiş, Orhan Bey'e de şükranlarını bildirmelerini isteyerek geri göndermiştir²⁰. Gregoras, Dukas kadar açık belirtmese de; Perslilerin, Kantakuzenos'tan hediyeler alıp evlerinin yolunu tuttuklarını ifade eder²¹. Hemen sonraki dönem kaynaklarından birisi olan Chalkokondyles, vermiş olduğu çok kısa malumatla aslında durumun özetini yapmıştır. Ona göre; *bu siyasi bir evlilik olup, Kantakuzenos kızının Orhan'la evliliğini düzenleyerek çok iyi bir dost ve müttefik kazanmıştır*²².

Evlilik vesilesiyle bölgede meydana gelen olaylara göz attığımızda iki önemli gelişme dikkat çeker. Birincisi iç savaş sebebiyle Bizanslı rakiplerin merkezde yer almış olduğu ittifak arayışları, ikincisi de bu ittifaklarla iç içe geçmiş evliliklerdir. Bu işbirliğinin ilki yukarıda da bahsetmiş olduğumuz Umur Bey-Kantakuzenos ittifakıdır. İstanbul'daki rakiplerine karşı Umur Bey'den destek almasını bilen Kantakuzenos'un bu işbirliğini güçlendirmek için kızıyla Umur Bey'i evlendirmeyi düşündüğünü gösteren bir kayıt vardır. Enverî'nin kaleme almış ol-

¹⁶ Dukas, s. 20.

¹⁷ Bryer, s. 491.

¹⁸ Dukas, s. 22.

¹⁹ Nicol, s. 222.

²⁰ Dukas, s. 22.

²¹ Gregoras, s. 155.

²² Hasan Çolak, "Bizans Tarihyazıcılığında "Dönüşüm": Laonikos Chalkokondyles'te Bizanslı ve Osmanlı İmajı (1299-1402)", *Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 15 (2008/2), s. 344.

duğu ve Aydınoğulları hakkında bilgiler veren eserde evlilik teşebbüsü ile alakalı nakiller bulunmaktadır. Enverî, Kantakuzenos'un üç kızı olup her birinin huriler kadar güzel olduğundan bahseder. Kantakuzenos, Umur Bey'i bu kızlardan Despina ile evlendirmek istemiş ancak Umur Bey, Kantakuzenos'la kendisinin kardeş olup, İslâm dinine göre kardeşin kızıyla evlenmenin yasaklandığını söyleyip utancından kızın yüzüne dahi bakamayarak otağına gitmiştir. Eserde Despina'nın da Umur Bey'e evlenmek için çok yalvardığı; ancak Umur Bey'in kabul etmediği kaydedilmiştir²³. Kantakuzenos'un, Umur Bey'e ittifak teklifini, onun bu ittifakı kabul etmeyip Orhan Bey'i tavsiye etmiş olduğunu, aynı zamanda Umur Bey'in, Kantakuzenos'a Orhan Bey'le kızını evlendirmesini de tavsiye ettiğini yukarıda zikretmiştik. Eldeki karinelere hareketle net olarak cevaplayamamak da şöyle bir soru sorabiliriz; acaba Kantakuzenos, Düstûrnâme'de ifade edildiği üzere Umur Bey'e ittifakla beraber kızını evlendirmeyi de teklif etmiş midir²⁴? İlgili yıllar -1343-1346- Umur Bey'in İzmir'de Latinlerle meşgul olduğu senelerdir. Kendisinin ne Kantakuzenos'a yardım edecek ne de kızıyla evlilik yapabilecek durumu vardı. Nitekim Kantakuzenos'un ittifak teklifini de kabul edemeyerek onu Orhan Bey'e yönlendirmiş olduğunu yukarıda görmüştük. Düstûrnâme'deki evlilik anlamını ise dönemin olaylarının bir yansıması olmalıdır²⁵.

Bölgedeki diğer ittifak-evlilik münasebeti Karesioğlu Süleyman Bey'le Ioannes Vatatzes arasında olmuştur. Vatatzes (Batatzes) Bizans devlet hazinesi görevinde zenginleşmiş ve nüfûz kazanmıştır. İç savaş sırasında faal olan Vatatzes önce Kantakuzenos daha sonra da İstanbul'daki İmparator taraftarlarının yanına geçmiştir. Vatatzes 1343 yılında kızını Karesioğlu Süleyman Bey'le evlendirmiştir. O sıralar Kantakuzenos'un saflarında olan Vatatzes bu evlilikle ona yeni bir müttefik kazandırmıştır. Hatta Süleyman Bey Gelibolu'ya geçerek Kantakuzenos'a hediyeler sunmuş ve geri dönmüştür. Aynı zamanda Süleyman Bey, Trakya'ya kayınpederinin yanına önemli miktarda asker de göndermiştir²⁶.

²³ *Le Destan D'Umur Pacha, (Düstûrnâme-i Enverî)*, par I. Melikoff-Sayar, Paris 1954, s. 106-108.

²⁴ Paul Lemerle, Enverî'nin bu olayı anlatmış olduğu bazı bölümlerinin sonradan ekleme olduğu kanaatindedir. Düstûrnâme'de verilen bilginin tartışması için bk. *L'émirat D'aydın, Byzance Et L'occident, Recherches sur "La Geste D'Umur Pacha"*, par Paul Lemerle, Paris 1957, s. 175-177.

²⁵ Düstûrnâme'de Umur Bey, evliliği reddederek hevâ ve hevesinin esiri olmayıp gazâ ile meşgul, dindar birisi olarak yüceltilmek istenmiştir. Metin Hz. Yusuf kıssası ile irtibatlandırılabilir bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu değerlendirme için bk. Feridun Emecen, "Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I*, Ankara 2013, s. 56.

²⁶ Zerrin Günel Öden, *Karası Beyliği*, Ankara 1999, s. 64; Vatatzes bu evliliğin yanında çocukları vasıtasıyla iki mühim siyasi evliliğin daha içinde olmuştur. Evlilikler İstanbul'daki İmparatorluk

Karesioğullarının buradaki en büyük çıkarı Rumeli taraflarına yaptıkları akınlar ve köle ticaretinden elde etmiş oldukları kârdı. Onlar muhtemelen evlilikle bölgedeki hareket alanlarını genişleterek rahatlamayı düşünmüşlerdir. Nitekim Süleyman Bey'in kayınpederine ve de Kantakuzenos'a hediye ve asker göndermiş olmasının anlamı budur. Döneme yakın kaynağımız Enveri'de Umur Bey'le Kantakuzenos'un yardımına Karesioğlu Süleyman Bey'in de geldiğinin kaydedilmesi dönemin olaylarının yansımaları olmalıdır²⁷. Ancak burada iki sorun ortaya çıkmıştır. İlki Karesioğulları ile Rumeli hususiyetle de Gelibolu bölgesinde rekabet halinde olan Osmanlılar, diğeri de İstanbul'daki İmparator taraftarlarının Vatatzes'le anlaşmalarıdır. Vatatzes bir müddet sonra İstanbul'daki İmparator taraftarları ile anlaşmış ve emrindeki Karasi kuvvetlerini Kantakuzenos'a karşı kullanmayı vaat etmiştir. Kantakuzenos-Vatatzes rekabeti ve çekişmesi bölgede faaliyet gösteren ve Karesioğulları ile rekabet halinde bulunan Osmanlılara fırsat oluşturmuş ve alan açmıştır. Bir müddet sonra Kantakuzenos ve Vatatzes'in güçleri karşı karşıya gelmiş, Vatatzes Türkmenler tarafından öldürülmüş ve güçleri dağılmıştır. İlgili hadiseleri vukûfiyetle anlatan Elizabeth Zachariadou'ya göre Vatatzes'le çarpışan ve onu öldüren Türkmenler Orhan'ın emrindeki askerler olmalıdır. Yine ona göre, Vatatzes'in kızını Süleyman Bey'le evlendirmesi ve gelişen olaylar Kantakuzenos'un da kızını Orhan Bey'le evlendirerek uygulayacağı yeni bir kalıp meydana getirmiştir²⁸. Vatatzes'in 1345 Güz'ünde Kantakuzenos'un yanından ayrılıp İstanbul'daki hizbin yanına geçmesiyle başlayan süreç 1346 bahar sonu, yaz başında Orhan Bey-Theodora evliliği ile neticelenmiştir. Bu noktada Dukas'ta nişan tarihi olarak 1346 Ocak ayının verilmiş olması da oldukça dikkat çekici ve anlamlı hale gelmektedir.

Bizans iç savaşı esnasında dikkat çeken ittifak evliliklerinden birisi de Sırp Despotu Stefan Duşan'ın oğlunun İstanbul'daki genç İmparator'un kız kardeşiyle evliliğidir. Kantakuzenos 1341-1347 arası devam eden iç savaşın ilk yıllarında Sırp Despotu Duşan'ın desteğini almış; ancak bu destek Duşan'ın siyasi emellerinin tahammül edilemezliği sebebiyle sona ermiştir²⁹. Kantakuzenos'tan ayrılan Duşan bu

taraftarlarının önemli iki siması ile yapılmıştır. Birincisi genç İmparator'un naibi Patrik Kalekas'ın kızı ile oğlunu, ikincisi de İmparatorluğun Mega Duks'u, Alexios Apokaukos'un oğluyla kızını evlendirmiştir. Nicol, s. 219.

²⁷ *Le Destan*, s. 123.

²⁸ Elizabeth Zachariadou, "Karasi Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. Zachariadou, İstanbul 1997, s. 249, 250.

²⁹ Duşan, bölgede Bizans'a ait bazı toprakları ve İstanbul'u da içine alan büyük Sırp İmparatorluğu kurmayı tahayyül etmektedir. Bu sebeple İstanbul Patrikhanesi'nden bağımsız bir Sırp Patrikliği bile ihdas etmiştir. Duşan'ın faaliyetleri ve dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Alexander A.

kez İstanbul'da onun rakipleriyle ittifak kurmuş, bu ittifak bir evlilikle neticelenmiştir. Sırp Despotu Duşan, oğlu ve veliahdı Uroş'u İstanbul'daki genç İmparator Ioannes Palaiologos'un kız kardeşiyle 1343 yazında evlendirmiştir³⁰. Böylelikle 1341-1347 seneleri arasındaki ittifak-evlilikleri arasında Stefan Duşan da yerini almıştır.

İttifak evliliklerinin sonuncusu ve de en ilginçlerinden birisi şüphesiz Kantakuzenos'un kızı ile İstanbul'daki İmparator Ioannes Palaiologos arasında olanıdır. Kantakuzenos, Orhan Bey'in yardımıyla İstanbul'a girmiş ve kıdemli İmparator olarak törenle başa geçmiştir. Kantakuzenos iş başına geçtikten hemen sonra kızı Eleni'yi (Helen) rakibi ve artık bir nevi ikinci İmparator olan Ioannes Palaiologos ile nikâhlamıştır³¹. Böylelikle Kantakuzenos Bizans'taki iç savaş yıllarında üç kızından ikincisini de bu mücadele içerisinde evlendirmiştir.

Orhan Bey-Theodora evliliğine sonuçları itibariyle tekrar dönecek olursak;

Kantakuzenos bu evliliği kendi halkına ve özellikle de din adamlarına anlatmaya çaba sarf etmiş ve oldukça da zorlanmıştır. Her şeyden önce bu evlilik kilisenin onayladığı bir evlilik değildi. Bryer, evliliğin dini yönüyle ilgili; *Kiliseyi ilgilendirdiği kadariyle, 1346 yılındaki evliliğin dini kurallara aykırı gelmeyen belki de tek özelliği yaş sınırı idi (gelin on iki yaşın üzerinde) bu evliliğin ihlalleri burada sıralanamayacak kadar fazladır* demektedir³². D. Nicol'a göre; *ahlâkiyatçılar Kantakuzenos'un kızının böyle duygusuzca barbar aşiret beyine kurban edilmesi karşısında dehşete düşmüşlerdir*³³. Hopwood makalesinde; *bir inançsızla evlilik gayri resmi olabilirdi ve yasal olarak her ikisi de meşru değildi, çünkü 9. yüzyıldan bu yana sadece kilise evlilikleri meşruiyete sahip olabiliyordu* dedikten sonra, *Kantakuzenos'un açıkça kızını kâfir topraklarına zina yapmaya gönderdiğini* ifade etmektedir³⁴. Kantakuzenos'a göre ise kızı Ortodoks inancına bağlı kalmayı sürdürmüş hatta kendisinin İslâm'a geçmesi için yapılan telkinleri reddetmiştir. Hatta O, İslâm'a geçen birçok Hıristiyan'ı dinlerine geri dönmeleri konusunda ikna ve fakirlere yardım etmiş, köleleri barbarların elinden kurtarmak için fidye verip, Tanrı'nın iradesi ile acı çekenlere kurtuluş sığınağı olmuştur. Babasına göre, onun barbarlar arasındaki hayatı herkes için

Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç, İstanbul 2016, s. 689-694; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. E. Ermert, İstanbul 2007, s. 295, 296.

³⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1991, s. 476, 477.

³¹ Dukas, s. 22; Nicol, s. 224.

³² Bryer, s. 491.

³³ Nicol, s. 219.

³⁴ Hopwood, s. 147, 148.

ışılı bir iffet örneği haline gelmiştir³⁵. Yukarıdaki satırlarda da zikredildiği gibi Umur Bey, Kantakuzenos'u, kızını Orhan Bey'e vermeye teşvik ederken; "... kendisinden önce birçok farklı İmparator'un da halkın yararı için kızlarını Moğollar ve diğer barbarlarla evlendirdiklerini" söylemiştir³⁶. Kantakuzenos'un bizzat eserinde vermiş olduğu bu diyalogu, O'nun bir meşrûiyet sahası meydana getirme ve aynı zamanda tepkiler karşısında kendini savunma çabası olarak görmek de mümkündür.

Düğünden yaklaşık bir yıl sonra Orhan Bey ve Kantakuzenos, Üsküdar'da ailecek buluştular. Bu Kantakuzenos ve Orhan Bey'in ilk ve tek karşılaşmalarıydı. Birlikte aynı masada yemek yediler. Yemekte Kantakuzenos'un isimlerini zikretmediği Orhan Bey'in dört oğlu da hazır bulunmuştur. Yemekten sonra eğlence düzenlenmiştir. Theodora da bu buluşmada yer aldı. İmparator, Theodora ve kızları ile birlikte Kostantinopolis'e gitti. Theodora, annesi ve kız kardeşleri ile üç günlüğüne de olsa hasret giderdikten sonra Bithynia'ya (Bursa) geri dönmüştür³⁷.

Orhan-Theodora evliliğinden şehzade Halil'in dünyaya geldiği ifade edilmektedir. Ancak bu bilgi dönemin kaynaklarınca tevsik edilememektedir. Devre ait olayları anlatırken Bizans kaynaklarını da kullanan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*Halil'in Orhan Bey'in Theodora'dan olan oğlu olduğunu*" belirtmiş ancak herhangi bir kaynak atfı vermemiştir. Aileye ait incelemeleri bulunan D. Nicol ve A. Bryer da, Halil'in Theodora'nın oğlu olduğunu ihtimalle zikretmişler; ama bu ihtimal için herhangi bir kaynak atfında bulunmamışlardır. Yine Osmanlı haremine ait çalışması olan L. Peirce, Halil'in Theodora'nın oğlu olduğunu yazmakta; fakat kaynak vermemektedir³⁸. Evlilik sonrası hayatı hakkında herhangi bir bilgi sahibi olamadığımız Theodora, Orhan Bey'in 1362'de hayatını kaybetmesinden sonra İstanbul'a ailesinin yanına geri dönmüştür³⁹. Hopwood, Theodora'nın

³⁵ Todt, s. 54; Bryer, s. 480; Theodora'nın kurtarmış olduklarından birisinin Orhan Bey'in elinde esir olan Gregorios Palamas olduğu iddia edilir. Ancak böyle bir bilgi Palamas'ın kaleme almış olduğu eserinde zikredilmez. Bk. Hüsnü Demircan, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993. Theodora ve Palamas'ın aynı dönemde Bursa'da bulunmaları böyle bir iddianın ortaya atılmasına sebep olmuş olmalıdır. İddia için bk. Hopwood, s. 148.

³⁶ Todt, s. 52, 53.

³⁷ Timothy S. Miller, *The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text Translation and Commentary*, Washington 1975, s. 165; Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos 1100-1460*, Washington 1968, s. 134; Bryer, s. 479.

³⁸ Uzunçarşılı, s. 138; Nicol, *The Byzantine*, s. 135; Bryer, s. 479; Peirce, s. 42.

³⁹ D. Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları 1250-1500*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul 2001, s. 79, 80.

Kostantinopolis'e geri döndükten sonra her Bizans dulu gibi peçe taktığını söylemektedir⁴⁰.

Bizanslıların; Pers, İskit ve Barbar diye küçümsedikleri Osmanlı hanedanından birisiyle yapılmış olan evlilik büyük bir değişimin en büyük işaretidir. Bu evlilik, *Bizans Devleti ve onun eteklerinde hayatlarını idame ettirebilmek için akınlarda bulunan Türkmenler* tasnif ve değerlendirmesinin sona erdiğinin en büyük tezahürüdür. Osmanlı Hükümdarı ve Bizans İmparatoru olarak aynı maddada yemek yiyebilen iki eşit ve denk devlet ortaya çıkmıştır. Bu durumu G. Ostrogorsky'nin sözleri güzel bir şekilde özetlemektedir; "*Devirler bu kadar değişmişti: Bir zamanlar en büyük Hıristiyan hükümdarlar Bizans prensesleriyle evlenmek hususunda küfüv (denk) sayılmazlardı. Şimdi ise bir Bizans prensesi Türk Sultanının haremindedir görülüyordu*"⁴¹.

Evlilik amaçlandığı gibi, Kantakuzenos'un İstanbul'a girip İmparator olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bu izdivac Osmanlılara da, müttefiklerine askeri yardım yoluyla Rumeli'de ilerlemeleri için yeni imkânlar bahşetmiştir. Çimpe Kalesi ve Gelibolu'nun yolları birkaç sene içerisinde Osmanlılara açılmıştır. Kantakuzenos, *Orhan Bey'in oğullarının Sırlara karşı kendisine, Süleyman'ın komutasında on binden fazla askerle nasıl yardıma geldiğini nakletmektedir*⁴². Dönemin Bizans kaynağı Gregoras'da bu toprakların nasıl Pers ve barbarların atlarının ayakları altında kaldığı canlı bir şekilde anlatılmaktadır⁴³. Osmanlıların Rumeli'ne geçmesini en iyi vurgulayan Dukas'tır. O, Evlilik hadisesini anlatmış olduğu satırlara şu cümlelerle başlar; "*Kantakuzenos olan biteni aklına vurdu ve felakete yol açacak bir plan tasarladı. Hatta belki Tanrı Rumları hepten mahvetmek istediği için onun gönlünü katılaştırdı diye düşünüyorum...*"⁴⁴ Yine Dukas evlilik bahsini naklettiği satırların sonunda; Türklerin (Osmanlıların) Trakya'ya, Lapseki ve Avidos'a nasıl gelip gittiklerini anlatıp, Orhan'ın oğlu Süleyman'ın Lapseki'den karşıya geçerek Gelibolu Yarımadası'nın köylerini yağma ettiğini üzüntüyle zikretmektedir⁴⁵.

⁴⁰ Hopwood, s. 148.

⁴¹ Ostrogorsky, s. 479.

⁴² Miller, s. 169.

⁴³ Gregoras, s. 154-156.

⁴⁴ Mikhael Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. B. Umar, İstanbul 2008, s. 25, 26.

⁴⁵ Dukas, (Mırmıroğlu nşr), s. 23; Osmanlıların Çimpe Kalesi'ni alıp, Gelibolu'ya geçmesiyle alakalı bir çalışma için bk. Nicolaos Nicoloudes, "Bir Tarihi Olayın Açıklanması ile İlgili Sorunlar: Gelibolu'nun Fethi ve Laonikos Chalkokondyles", çev. F. K. Mollaoğlu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/44 (Ankara 2008), s. 205-213.

Kaynakça

- Akın, Himmet, *Aydinoğulları Tarihi*, Ankara 1968.
- Ayönü, Yusuf, “Umur Bey Döneminde Aydınoğulları Bizans İttifakı”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I*, Ankara 2013, s. 83-96.
- Başkan, Yahya, “XIV.-XV. Yüzyıl Kaynaklarında Pers ve İskit Kelimesinin Kullanımı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 35 (Ağustos 2015), s. 1-18.
- Bryer, Anthony, “Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, London 1988, s. 471-493.
- Çiftçiöğlü, İsmail, “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, *Journal of World of Turks*, V/1 (2013), s. 7-25.
- Çolak, Hasan, “Bizans Tarihyazıcılığında “Dönüşüm”: Laonikos Chalkokondyles’te Bizanslı Ve Osmanlı İmajı (1299-1402)”, *Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 15, (2008/2), s. 333-352.
- Daş, Mustafa, *Bizans’ın Düşüşü*, İstanbul 2006.
- Demircan, Hüsnü, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.
- Emecen, Feridun, “Aydinoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I*, Ankara 2013, s. 41-62.
- Gregory, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. E. Ermert, İstanbul 2007.
- Hopwood, Keith, “Bizans Prensesleri ve Şehvetli Türkler”, çev. E. Uşşaklı, *Kebikeç*, sayı 13 (2002), s. 145-156.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 2011.
- Le Destan D’Umur Pacha, (Düstûrnâme-i Enverî)*, par I. Melikoff-Sayar, Paris 1954.
- L’émirat D’aydın, Byzance Et L’occident, Recherches sur “La Geste D’Umur Pacha”*, par Paul Lemerle, Paris 1957.
- Mikhael Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. B. Umar, İstanbul 2008.
- Miller, Timothy S., *The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text Translation and Commentary*, Washington 1975.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. B. Umar, İstanbul 2003.

_____, *The Byzantine Family of Kantakouzenos 1100-1460*, Washington 1968.

_____, *Bizans'ın Soylu Kadınları 1250-1500*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul 2001.

Nicoloudes, Nicolaos, “Bir Tarihi Olayın Açıklanması ile İlgili Sorunlar: Gelibolu'nun Fethi ve Laonikos Chalkokondyles”, çev. F. K. Mollaoğlu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/44 (Ankara 2008), s. 205-213.

Nikephoros Gregoras, *Rhomainische Geschichte Historia Rhomaike, Dritter Teil (Kapitel XII-XVII)*, übersetzt und erläutert von, Jan Louis Van Dieten, Stuttgart 1988.

Norwich, John Julius, *Bizans, Gerileme ve Çöküş Dönemi III (1082-1453)*, çev. S. Hırçın Riegel, İstanbul 2013.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1991.

Öden, Günal, Zerrin, *Karasi Beyliği*, Ankara 199.

Peirce, Leslie, *Harem-i Hümayun*, çev. A. Berktaş, İstanbul 2002.

Schrijver, Frouke Marianne, *The Early Palaiologan Court (1261-1354)*, a thesis submitted to the University of Birmingham for the degree of doctor of philosophy, University of Birmingham, September 2012.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 2011.

Todt, Klaus-Peter, *Kaiser Johannes VI. Kantakouzenos und der Islam*, Würzburg 1991.

Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç, İstanbul 2016.

Werner, Ernst, *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlılar (1300-1481)*, çev. Y. Önder-O. Esen, İstanbul 214.

Zachariadou, Elizabeth, “Karasi Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. Zachariadou, İstanbul 1997, s. 243-255.

İSTANBUL'UN FETHİ SIRASINDA ŞEHİRDE YAŞANANLAR VE PSİKOLOJİK DURUM*

Ebru ALTAN**

Öz

Bu makalede İstanbul'un kuşatılması ve fethi sırasında şehirde yaşananlar ve halkın psikolojik durumu ele alınarak olayın Bizans cephesinden arka planı incelenmiştir. Bu kapsamda çağdaş Bizans kaynaklarının, özellikle de kuşatma boyunca bizzat İstanbul'da bulunan imparatorun en yakın adamı Francis'in kayıtları ile bu sırada tesadüfen şehirde bulunan ve savunmaya katılan Venedikli gemi doktoru Nicolò Barbaro'nun bu süreçte şehirdeki psikolojik durumu da yansıtan gözlemleri önemlidir. Özellikle bu iki görgü tanığının ifadelerine dayanmakla birlikte, Bizans kayıtlarının ışığında Bizans cephesinden İstanbul'un fethi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, II. Mehmed Fatih, Fetih, Bizans, Konstantinos.

Abstract

THE EVENTS AND PSYCHOLOGICAL STATUS IN THE CITY DURING THE CONQUEST OF ISTANBUL

This article discussed the background of the Byzantine aspect of the siege and conquest of Istanbul. The examination of this event takes the psychological situation of the Byzantine people into account. In this context, it is important to refer to and observe contemporary Byzantine sources, including the records of Francis -the man closest to the emperor- who was in the city during the siege. In addition, it is crucial to consider the information available from the Venetian ship doctor who coincidentally happened to be in the city at the time and participated in the defense using Nicolò Barbaro's observations reflecting the psychological situation in the city. In its evaluation of the conquest of Istanbul from the Byzantine aspect, this article takes into consideration these Byzantine records, paying special attention to the firsthand observations of the aforementioned eyewitnesses.

Keywords: Istanbul, Mehmed II, The Conqueror, Conquest, Byzantine, Konstantinos.

* Bu makale, II. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu'nda (Mayıs 2015 Gebze-İstanbul) sunulan bildirinin gözden geçirilip genişletilmesi suretiyle yayına hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; efaaltan@yahoo.com.

Burada, İstanbul'un kuşatılması ve fethi sırasında şehirde yaşananlar ve halkın psikolojik durumu ele alınarak olayın Bizans cephesinden arka planı incelenecektir. Bu kapsamda, çoğu zaman hissi bir yaklaşım sergileseler de çağdaş Bizans kaynaklarının, özellikle de kuşatma boyunca bizzat İstanbul'da bulunan imparatorun en yakın adamı Francis'in¹ birinci elden verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Ayrıca, bu sırada tesadüfen şehirde bulunan ve savunmaya katılan Venedikli gemi doktoru Nicolò Barbaro, 1452 yılının son aylarından itibaren olayları gün gün not ederek Bizans halkının bu süreçteki psikolojik durumunu da yansıtan önemli gözlemler nakletmiştir². Böylece özellikle bu iki görgü tanığının ifadelerine dayanmakla birlikte, Bizans kayıtlarının ışığında Bizans cephesinden İstanbul'un fethini değerlendirmeye çalışacağız.

1451 yılında Sultan II. Murad'ın (1421-1444, 1446-1451) ölümünün ardından oğlu II. Mehmed, genç yaşta ikinci kez tahta çıktığında, Batı dünyası ve Bizanslılar rahat bir nefes almıştı. Kendi iç sorunlarıyla uğraşmakta olup Niğbolu ve Varna'daki mağlubiyetlerden sonra Türklerle yeni bir savaşa girecek durumda olmayan Batılılar, deneyimsiz bir genç olarak tanıdıkları yeni sultanın kendileri için bir tehdit olamayacağını ve barışçıl bir politika takip edeceğini düşünmüşlerdi. Fakat genç sultanın büyük planlarının, güç, zeka ve kararlılığının henüz farkında değillerdi. Bununla beraber İmparator XI. Konstantinos Palaiologos'un (1449-1453) müşaviri ve yakın dostu olan tarihçi Francis, tehlikenin yakın olduğunu anlayarak II. Mehmed'in tahta çıkışından dolayı derin bir üzüntü duymuştu³.

Gerçekten de kısa süre sonra Bizans toplumunda Sultan II. Mehmed hakkındaki iyimser hava yavaş yavaş dağıldı. 1451 kışında sultan, Anadolu hisarının karşısında boğazın en dar yerinde (Asomaton Köyü/Bebek) bir hisar yaptırmak üzere harekete geçince İstanbul'da korkulu günler başladı. Bunun ne anlama

¹ İstanbul'un fethi hakkında bilgi veren dört Bizans kroniğinden birinin yazarı olan Georgios Francis (Sphrantzes, Frantzes/d. 1401) İmparatorlukta önemli bir devlet adamı ve diplomattı. Fetihten kısa süre önce *mezas logothetes* unvanı almış, böylece imparatorun son gelen en önemli kişi olmuştu. Francis, diğer üç yazardan (Dukas, Kritovulos, Halkokondyles) farklı olarak kuşatma boyunca şehirde aktif olarak olayların içinde bulunmuş ve günlük notlar tutmuştur. Fetihten sonra tüm ailesiyle beraber esir alınan Francis, daha sonra karısıyla beraber serbest kalma şansı bulmuş ve ömrünün kalan yıllarını Korfu'da bir manastırda geçirirken, o zamana kadar tutmuş olduğu notları toparlayarak kroniğini (*Chronikon Minus*) kaleme almıştır (ö. 1477 veya 78).

² Nicolò Barbaro, *1453 Konstantinopl Kuşatma Güncesi*, çev. Y. Fincancıoğlu, İstanbul 2007.

³ Francis (*Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, çev. K. Dinçmen, İstanbul 2002, s. 20-22), İmparator XI. Konstantinos'a eş bulmak üzere elçi olarak Trabzon'da bulunurken kendisine Sultan Murad'ın ölümünü ve II. Mehmed'in tahta çıktığını sevinçle müjdeleyen Trabzon Rum İmparatoruna bunun hiç de iyi bir haber olmadığını söyleyip endişelerini dile getirmişti.

geldiği açıktı. 15 Nisan 1452'de hisar inşasının başlaması, İstanbul'un kuşatılması için ilk adımdı. Dukas'ın kaydına göre, halk bu haberi duyunca çok üzül-müş, şehirde bundan başka bir şey konuşulmaz olmuştur. Hıristiyan ahali, “*artık Konstantinopolis'in son günü geldi, milletimizin mahvı çanları çalmaya başladı. Deccalın günleri geldi, ne olacağız ey Tanrım? Canımızı al ki, bu kulların şehrin mahvını kendi gözleriyle görmesinler; senin düşmanların bu şehri muhafaza eden azizler nerededir demesinler*” diye ağlaşıp dualar ediyordu⁴. İmparator Konstantinos, Edirne'ye elçiler gönderip sultanı bu niyetinden vazgeçirmeye çalıştıysa da isteği sert bir şekilde reddedildi⁵. İmparator hisarın yapımına engel olamayacağını anlayınca sultana hediyeler gönderip Boğaziçi'ndeki Bizans köylerine zarar vermemesini istedi; daha sonra da bu hisarın şehre saldırmak için inşa edilmediği konusunda teminat istedi (Haziran 1452). Artık iki taraf arasındaki barışın devam edemeyeceği ve savaşın yakın olduğu anlaşıldı; şehir her an kuşatılabilir-di⁶. Bunun üzerine İstanbul halkı, “*Bu Mehmet Konstantinopolis'e girerek şehri harap, ahalisini de esir edecek, mukaddesatı ayaklar altına alacak... Heyhat ne yapalım? Nereye kaçalım?*” diyerek feryat etmeye başladı⁷. Kâhinler ve falcılar da bu sıralarda meydana gelen deprem, toprak kayması, şimşekler, sağanak yağ-murlar, gökyüzünde beliren garip yıldızlar gibi durumların yakın zamanda bü-yük bir olayın gerçekleşeceğine dair ilahi bir işaret olduğunu söylüyordu. Hatta tapınaklardaki aziz tasvirleri, mezar taşları ve heykellerin bile terlediği şekilde haberler yayılıyordu. Bütün bunlar uğursuzluk alameti olarak yorumlanınca halk derin bir keder içinde olacakları beklemeye başladı⁸. Herkes artık şehrin sonunun geldiğini düşünüyor, her yerde bu konudaki kehanetler konuşuluyordu. İlk im-parator Helena'nın oğlu Konstantinos idi ve söylendiğine göre imparatorluk aynı adlı anneden doğan ve yine aynı adı taşıyan bir hükümdar zamanında yıkılacaktı. Bütün karamsarlıklarına rağmen yine de kadın erkek şehirdeki herkes, savunma hazırlıklarına katılarak elinden geleni yapmaya hazırdı. Gerçekten de sivil ahali oldukça zor koşullara rağmen müdafaada önemli rol oynadı. Tapınaklardan bi-reylerden bağış toplanarak kuşatma sırasında ihtiyaç duyulacak olan maddeler temin edilmeye başlandı⁹.

⁴ Dukas, *İstanbul'un Fethi, Dukas Kroniği (1341-1462)*, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul 2013, s. 166.

⁵ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi (Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni)*, Türkçesi Karolidi, çeviri ve notlar M. Gökman, İstanbul 2013, s. 15 vd.; Dukas, s. 166 vd.

⁶ Francis, s. 38 vd.; Nicolò Barbaro, s. 10; Dukas, s. 164 vd.; Kritovulos, s. 14 vd.

⁷ Dukas, s. 167.

⁸ Kritovulos, s. 11, 33.

⁹ Kritovulos, s. 34.

İstanbul'daki Venedik kolonisi de imparatorla beraber şehri savunmak için harekete geçti. Ayrıca Haliç'te demirlemiş bulunan beş Venedik ticaret gemisi savunma için alıkonuldu¹⁰. Galata'da bulunan Cenovalılar ise kendi menfaatleri için her ihtimali göz önünde bulundurup iki yanlı bir siyaset takip ettiler; İmparatorun yanında yer aldıkları gibi Osmanlılara da yardıma hazırdılar¹¹. Öte yandan Hıristiyanlık adına savaşmak üzere İtalya'dan gönüllü olarak gelen bazı Cenovalılar da vardı. Ocak 1453'te Cenovalı ünlü general Giovanni Giustiniani, iki savaş gemisi ve 700 askerle şehre yardıma gelince halk çok sevindi. İmparator kara surlarının savunmasını ona verdi¹². Şehirde kalma cesaretini gösteremeyenler ise kuşatma başlamadan şehri terk etmeye çalışıyordu. 26 Şubat gecesi, biri Venedik'ten, altısı Girit'ten gelmiş olan 7 tekne içlerindeki 700 İtalyan'la birlikte korku içinde gizlice Haliç'ten ayrıldı. Bazı Bizanslı aileler de kuşatmadan önce şehri terk etmişti. Bu kaçışlar elbette savunmaya hazırlananların maneviyatını sarsıyordu¹³. Ama Bizanslıların en büyük güvencesi uzunluğu 6.800 metreyi bulan oldukça kuvvetli durumdaki kara surlarıydı. 4 metre kalınlığında, 8,5 metre yüksekliğindeki dış surların önünde 20 metre derinlik ve genişliğinde içi suyla dolu hendekler vardı. İçi deniz suyuyla doldurulmuş olan bu hendekler sayesinde İstanbul adeta bir ada görünümündeydi¹⁴.

Hisar inşaatı sürerken Osmanlı askerleriyle civardaki halk arasında çıkan bir hadise savaşın zahiri sebebi oldu. Nihayet 31 Ağustos 1452'de, Boğazkesen adı verilen (Rumelihisarı) hisarın yapımı tamamlandıktan sonra Sultan II. Mehmed, 50.000 kişilik bir kuvvetle ansızın şehir önüne gelerek üç gün surları inceledi. Muazzam büyüklükteki üç topu kalenin denize en yakın kulelerinden birine yerleştirdi. Boğazdan geçen her geminin Boğazkesen Kalesi'nde gümrük resmi ödemek için durdurulmasını, durmayanların top ateşiyle batırılmasını emretti¹⁵. Kasım başlarında kaledeki toplardan ilk ateş açıldı. Karadeniz'den gelen iki Venedik gemisi dur emrine uymayınca topa tutuldu, ama kaçmayı başardı. İki hafta sonra yine İstanbul'a gıda maddesi taşıyan ve Karadeniz'den gelen başka bir Venedik gemisi yelkenlerini indirmeyince batırıldı. Geminin kaptanı olan Antonio

¹⁰ Nicolò Barbaro, s. 14 vd.; Francis, s. 42. Nicolò Barbaro (s. 20-22), 250 yıl önce atalarının yağmaladığı bu şehri savunmaya karar Venediklilerin adlarını günlüğünde sıralamıştır.

¹¹ Dukas, s. 182 vd.

¹² Nicolò Barbaro, s. 14-20; Dukas, s. 182; Kritovulos, s. 37 vd. Krş. St. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, çev. D. Türkömer, İstanbul 2011, s. 93; M. Ak- F. Başar, *İstanbul'un Fetih Günlüğü*, İstanbul 2003, s. 40.

¹³ Nicolò Barbaro, s. 26; Francis, s. 44.

¹⁴ Surlar hakkında bk. F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, İstanbul 1976, s. 92-137.

¹⁵ Dukas, s. 170; Kritovulos, s. 18 vd.

Rizzo esir düştü. Edirne'de on dört gün süren esaretten sonra sultan tarafından kazığa oturtularak idam ettirildi. Venedik zor durumda kalmıştı. İstanbul'da kalabalık bir Venedik kolonisi vardı; Venedikliler Türklerin elindeki limanlarda da ticaret yapıyorlardı. Bazı Venedikliler İstanbul'un Türklerin eline geçmesi durumunda Akdeniz ticaretinin daha güvenli ve refah içinde olacağını düşünüyordu. Bu sırada Venedik donanması kolonileri korumaya çalışıyordu; ticaret gemilerini savaş gemisine dönüştürmek de masraflı bir işti. Her şeye rağmen Venedikliler saygınlıklarını koruyabilmek için sultanla ilişkilerini kestiler. Akdeniz'deki Venedik komutanlarına Hıristiyanları korumaları; fakat Türklere karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları emredildi¹⁶.

Fetih hazırlıkları ve Venedik ticaret gemisinin batırılması şehirde öylesine bir yankı uyandırmıştı ki, bu ümitsiz ve endişe dolu bekleyişin devam ettiği günlerde Bizans, Batı'dan yardım alabilmek için kiliseler arasındaki husumeti bir kenara bırakmaya bile razı oldu. Bu sırada şehirde ihtiyaç duyulan en önemli şey insan gücü, yiyecek ve silahtı. İmparator 1452 sonbaharında İtalya'ya ve Batı ülkelerine (Fransa, Floransa, Aragon) elçiler gönderip acil yardım istedi. İmparator, Papa V. Nicolaus'a, iki kilisenin birleşmesi hususunda 1439 Floransa Konsili'nde alınan kararları uygulamaya Bizans'ın hazır olduğunu bildirdi. Halk birleşme fikrine şiddetle karşı çıksa da imparator, Batı'dan yardım alabilmek için başka çaresi olmadığını biliyor ve imparatorluğun ancak Doğu'da ticari menfaatleri olan Latinlerin yardımıyla savunulabileceğini düşünüyordu. Neticede 12 Aralık 1452 günü Ayasofya Kilisesi'nde yapılan ve imparator, bütün asilzadeleri, papanın elçisi Rusya Kardinali Isidoros ve İstanbul halkının da hazır bulunduğu büyük bir törenle iki kilise arasında birlik (*union*) ilan edildi. Bu sebeple o gün kentte büyük bir yas vardı¹⁷. 1204 yılında Latinlerin nasıl bir vahşetle şehirlerini yağmaladığını unutmamış olan halk, o günden itibaren tepki olarak büyük kiliseye gitmez oldu. Dukas'ın dediği gibi ahali Ayasofya'dan sanki "*Yahudi sinagogu imiş gibi*" kaçmaya başladı. Bazıları ibadet etmek için, birleşme karşıtı olan papazlar tarafından yönetilen kiliselere gidiyordu. Toplum ikiye bölünmüş durumdaydı. Bir yanda "*Şehir Latinlerin eline geçse de dinsizlerin pençesine düşmesek*" diyenler, diğer yanda ise kiliselerin birleşme fikrine şiddetle karşı çıkıp, Grandük Notaras gibi, "*Şehirde Türk sarığını görmek, Latin serpuşunu görmekten daha iyidir*" fikrini savunan tutucu Ortodokslar arasında çok şiddetli tartışmalar yaşanıyor. Os-

¹⁶ Nicolò Barbaro, s. 10 vd.; Dukas, s. 172. Krş. Runciman, s. 77 vd.

¹⁷ Nicolò Barbaro, s. 14; Dukas, s.174 vd. Krş. D. M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. B. Umar, İstanbul 1999, s. 404 vd.

manlıların izlediği vicdan hürriyeti ve hoşgörü politikalarının da etkisiyle, Türk yönetimi altına girmenin içinde buldukları bu yoksul ve bölünmüş durumdan daha kötü olamayacağını söyleyenler vardı. Birleşme karşıtı olanlar, âlim bir papaz olan Gennadios'un etrafında toplanmıştı. Bazıları Türk tehdidinden kurtulduktan sonra bu durumun tekrar değerlendirileceğine inanıyordu. Birleşme taraftarı olanları lanetleyen bazı Bizanslılar ise Konstantinopolis'in hamisi ve yardımcısı olduğuna inandıkları Hz. Meryem'in daha önce olduğu gibi şehri yine kurtaracağını, II. Mehmed'in de tıpkı babası ve büyükbabası gibi başarısızlığa uğrayacağını düşünüyordu¹⁸.

Öte yandan, İstanbul daha önce de Türkler tarafından birçok kez tehdit edilmişti, ama halk hiç bu kadar ümitsizliğe kapılmamıştı. Çünkü o zamanlar savaş, kuvvetli surlara sahip olan kara tarafından olur, şehrin diğer tarafı saldırıdan uzak kalırdı. Kuşatma boyunca şehirde ihtiyaç duyulan her şey deniz yoluyla temin edilebilirdi. Ancak Osmanlıların şehri bu kez hem karadan hem de denizden muhasara edecekleri anlaşılmıştı. Yokluk ve pahalılığın hüküm sürdüğü şehir nüfus bakımından da çok azalmıştı. Uzunluğu 22 kilometreye yaklaşan surların her noktasını korumak mümkün görünmüyordu. Bu yüzden Bizanslılar daha kuşatma başlamadan kurtuluş ümitleri kırılmış olarak kendilerini her duruma hazırlamaya başlamış ve durumu Tanrı'ya bırakmışlardı¹⁹.

Mart sonlarına doğru Osmanlı donanması Çanakkale yoluyla Marmara'ya girdiğinde imparator, Haliç'in girişinde önlem aldı. Eski gemiler ve variller kalın zincirlerle birbirine bağlanarak Sarayburnu ile Galata arasına yerleştirildi. Nicolò Barbaro'nun gözlemlerine göre, 2 Nisan'da imparatorun emri üzerine Haliç'in girişini kapatmak üzere bir bumba hazırlandı. Bu bumba, çok büyük ve yuvarlak kütüklerden yapılmış olup oldukça büyük çivilerle birbirine çakılmış ve kalın demir halkalarla bağlanmıştı. Bir ucu şehir surlarının diğer ucu ise Pera duvarlarının içindeydi. Bundan sonra şehirde bulunan bütün gemiler zincirin iç tarafına yerleştirdi. 12 Bizans savaş gemisinin yanı sıra papanın gönderdiği 3 büyük kadirga, Sakız ve Mora'dan gelen gemilerle beraber, Haliç'te içi savaştı dolu 20 gemi savunmaya katılacaktı²⁰.

Sultan Mehmed'in 80.000'den fazla olan ordusu Mart boyunca bölükler

¹⁸ Dukas, s. 176 vd.

¹⁹ Kritovulos, s. 32 vd.

²⁰ Nicolò Barbaro, s. 29, 35. Zincir, Sarayburnu'na gelmeden bugünkü Sirkeci civarında St. Eugenius Kulesi'yle Tophane'de Mumhâne burnunun bulunduğu Galata surları arasına çekilmişti. Krş. Emecen, "İstanbul'un Fethi", *Tükler*, IX, Ankara 2002, s. 578.

halinde Trakya'dan Boğaziçi'ne doğru harekete geçtiğinde imparator, tarihçi Francis'i çağırıp şehirde eli silah tutan erkeklerin sayısını ve silah miktarını tespit etmesini istemişti. Yapılan sayım sonunda İstanbul'da o sırada savaşabilecek durumda 2.000 civarında yabancı ve 5.000 kadar Bizanslı olduğu ortaya çıkınca imparator dehşete düştü ve bunun gizli tutulmasını istedi. Bu sayı eli silah tutmayan sivillerle beraber 20.000 civarındaydı²¹.

Böylece savunma hazırlıkları devam ederken, şehir halkı 1 Nisan 1453 Pazar günü, Ortodoks Kilisesi'nin en kutsal günlerinden biri olan Paskalya'yı mutsuz bir şekilde karşıladı. Halk günlerdir endişe içinde dualar ederek Türk tarruzunun başlamasını bekliyordu. Osmanlı öncüleri, 2 Nisan'da surlar önünde göründüklerinde Bizanslılarla küçük çaplı bir savaş meydana geldi. Ancak arkadan büyük bir ordunun geldiğini gören Bizans askerleri derhal geri çekilerek şehrin kapılarını kapattılar; hendekler üzerindeki köprüleri de yıktılar. Sultan II. Mehmed, 5 Nisan'da İstanbul önüne vardığında İslamî geleneklere uygun olarak önce imparatora elçi gönderip kan dökülmemesi için şehrin teslimini istedi. İmparator ise kuşatmanın kaldırılması karşılığında yıllık vergi ödemeyi ve surların dışında Bizans'a bağlı olan tüm kaleleri teslim etmeyi teklif etti. Bunun üzerine sultan, ertesi gün (6 Nisan 1453 Cuma günü) kuşatmayı başlattı. St. Romanos Kapısı (Topkapı) karşısında ordugâhını kuran Sultan II. Mehmed, Haliç'teki Ayvan-saray mevkiinden Yıldızlı Kapı (Hrisi Pili)'ya kadar karadan bütün suru kuşattı²². Bizanslılar, Türk ordusunun sahip olduğu teknik donanım ve yeni savaş araçları, özellikle de o zamana kadar görmedikleri muazzam toplar karşısında hayranlıkla karışık şaşkınlıklarını gizleyememişlerdi. Bu toplar öylesine büyüktü ki her birini 40-50 çift öküz güçlkle çekebiliyordu. Özellikle de Macar mühendis Urban'ın yaptığı 600 kg ağırlığındaki gülleleri fırlatabilen ve 60 öküz tarafından her iki yanında 200 askerin bulunduğu arabayla çekilen dev top, karşı karşıya oldukları tehlikenin öncekilerden çok daha büyük olduğunu açıkça ortaya koymuştu²³. 11 Nisan'a kadar devam eden ilk bombardımanın ardından 12 Nisan Çarşamba günü başlayan ilk büyük bombardıman altı hafta sürdü. Gülleler, kulakları sağır eden korkunç bir gürültüyle simsiyah bir toz bulutu içinde surlara çarparak binlerce parçaya ayrılıyordu. Halk bu etkiyi azaltmak için duvarlardan aşağı hayvan

²¹ Francis, s. 44. Bu sırada şehirde savaşabilecek durumdaki erkek nüfusun 30.000 dolayında olduğu da tahmin edilmektedir. Eli silah tutabilecek 30.000-35.000 kişinin bulunduğu, 6.000-7.000 savaşçı ile sayının 42.000'i bulunduğu söylenir. Krş. Emecen, a.g.m., s. 577.

²² Nicolò Barbaro, s. 32 vd.; Francis, s. 39 vd.; Dukas, s. 180 vd.; Kritovulos, s. 39 vd. Krş. Ak-Başar, *Fetih Günlüğü*, s. 45 vd.

²³ Francis, s. 41-43; Dukas, s. 178.

derileri ve pamuk balyaları sarkıtıyor, ama bunlar işe yaramıyordu. Yine de Bizanslılar gece gündüz devam eden bu saldırılara karşı koymaya çalışarak bütün gün Türklerin doldurmaya çalıştığı hendekleri geceleyin hep beraber tekrar boşaltıyor, sepet ve şarap fiçileriyle tahta, toprak vs. taşıyarak hırpalanan burçları onarıyorlardı. Bu arada surlara yaklaşanları da engellemeye çalışıyor, bazılarını merdivenden atıyor, tahta merdivenleri parçalıyorlardı²⁴.

Öte yandan 12 Nisan'da, Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasındaki Osmanlı donanmasının Beşiktaş önlerinde toplanması üzerine şehirdeki telaş ve endişe daha da arttı²⁵. Nicolò bu tarihten yani 12 Nisan'dan 29 Mayıs'a gece gündüz silah elde Osmanlı donanmasının hücumunu beklerken Bizanslıların ve kendilerinin kâbus dolu sıkıntılı günler geçirdiklerini kaydetmiştir. Ama 20 Nisan'da Yenikapı açıklarında meydana gelen ilk deniz savaşını surların üstünden ve damlara çıkarak izleyen Bizans halkı, Osmanlı donanmasının başarısızlığa uğradığını görünce yeniden cesaret bulmuştu²⁶. Sultan Mehmed ise Yedikule civarında deniz kenarından bu mücadeleyi izlerken öfkeden çılgına dönmüştü. Haliç'i kontrol altına almak için çareler arayan sultan, sonunda herkesi hayretler içinde bırakan o çok cüretkâr planı uygulamaya koydu. Gemilerin bir kısmının (70 kadar) kara yoluyla Haliç'e nakledilmesi için hazırlıklar önceden başlamıştı. Francis'e göre Sultan Galata'nın arkasındaki tepeden limana kadar uzanan kızaklı bir yol yaptırdı. Binlerce usta ve asker bu planı uygulamak için son hazırlıkları yürütürken sultanın emriyle Pera sırtlarındaki top, sürekli olarak Haliç'in ağzındaki zincire ateş ediyor, böylece hem limandaki Bizans gemileri oyalanıyor hem de topun çıkardığı siyah dumanlar sayesinde bu hazırlıklar gizlenmiş oluyordu. Halkın hazırlıkları izlemesine engel olmak için Pera surlarına da güller atılıyordu. Tophane'nin arkasındaki vadiden çekilip sıralanmış olan gemiler, nihayet 21 Nisan gecesi birbiri ardına Kasımpaşa'dan Haliç sularına indirildi. 22 Nisan Pazar günü Haliç surlarındaki nöbetçiler ve gemilerdeki Hıristiyanlar, gördüklerine inanamadılar. Türk donanması karşılarında duruyordu²⁷. Bunu takiben sultan, limanın ortasında

²⁴ Francis, s. 43-48.

²⁵ Nicolò Barbaro, s. 36-39.

²⁶ Nicolò Barbaro, s. 39 vd.; Francis, s. 49-51. Türkler, bir Bizans ve üç Cenova gemisinin limana girişine engel olamamışlardı. Osmanlı donanması Sakız Adası'ndan gelen buğday yüklü üç gemiyi Yeşilköy açıklarında durdurmaya çalışmış, ama kalyonların Osmanlı kadırgalarından daha yüksek olması ve en öndeki Osmanlı gemilerindeki tayfaların acemiliği başarısızlığa yol açmıştı. Bizans kaynaklarında bizzat II. Mehmed'in bu mücadeleyi izlerken öfkeden atını denize sürdüğü rivayet olunur (Dukas, s. 184 vd.).

²⁷ Nicolò Barbaro, s. 44-46; Francis, s. 51 vd.; Kritovulos, s. 54-56; Dukas, s. 185 vd. Krş. Runciman, s. 115 vd.

sağlam bir ahşap köprü kurdurup üzerine bir de top yerleştirdince Haliç surları tehlikeye düştü²⁸. Bizans ve Latin donanması iki taraftan sıkıştırılmış hareketsiz kalmıştı. Üstelik 5.000 metre uzunluğundaki tek bir duvardan ibaret olan Haliç surları daha zayıf olduğundan, kuvvetlerin bir kısmı buraya nakledilince kara surlarının savunması da zayıflamıştı. Hiç beklemedikleri bu durum karşısında keder ve telaşları bir kat daha artan Bizanslılar, Haliç'teki Türk gemilerini ve köprüyü Rum ateşiyle yakmaya teşebbüs ettilerse de Galatalıların ihbarı yüzünden başarısızlığa uğradıkları gibi ağır kayıplar da verdiler (28 Nisan)²⁹.

Halk 1204 yılında Haçlıların da şehre bu yönden girdiğini hatırlıyor ve korkuyla gelişmeleri takip ediyordu. İmparator çaresizlik içinde bir kez daha barış teklifinde bulunarak İstanbul'un kendisinde kalması karşılığında en ağır şartları kabul etmeye razı olduğunu söyledi. Ancak sultan, gelen elçilere “*Buradan geri gitmem kabil değildir. Ya ben İstanbul'u alırım ya da İstanbul beni*” diyerek ne kadar kararlı olduğunu gösterdi; ayrıca, “*şehrin boş olarak bana kalması kâfidir*” diyerek İstanbul'u savaşımadan teslim ederse imparatorun Mora'ya kardeşlerinin yanına gitmesine izin vereceğini söyleyip dostluk vaadinde bulundu. Fakat Konstantinos, eğer şehri kendi rızalarıyla Osmanlılara teslim edecek olurlarsa nereye hangi Hıristiyan memleketine giderlerse gitsinler herkesin onları aşağılayarak Bizanslılarla alay edeceğini düşündüğü için bu teklifi kabul etmeyi aklından bile geçirmede³⁰.

Öte yandan şehirde başka sorunlar da vardı. Yiyecek maddeleri tükenmeye başlamış, açlık en büyük sorun haline gelmişti. Kentin surlarını koruyan Bizanslı askerler, ailelerine yiyecek bulabilmek için sık sık görev yerlerinden ayrılmaya başlamıştı. Bu yüzden kuşatma boyunca asker ailelerine düzenli olarak yiyecek dağıtılmasına karar verildi³¹. Zaten devlet hazinesinde yeterli para olmadığı için askerler maaşlarını düzenli alamıyorlardı. Surların tamiri için bile güçlkle para bulunmuş, bunun için kiliselerdeki değerli eşyalara el konularak eritilen altın-gümüşler paraya çevrilmişti³². Mayıs başlarında kıtlık artık tehlikeli boyutlara ulaştınca imparator şehirdeki zenginlerden ve kiliselerden topladığı parayla temin edilen yiyecek maddelerini az da olsa halka eşit miktarda dağıttı. Savaş gün geçtikçe şiddetleniyor, Bizans gittikçe güç kaybediyor, umutlar tükendikçe de

²⁸ Francis, s. 52. Köprü Hasköy-Ayvansaray arasında yapıldı.

²⁹ Nicolò Barbaro, s. 46- 51; Francis, s. 55 vd.

³⁰ Dukas, s. 189.

³¹ Francis, s. 59.

³² Francis, s. 55

sinirler iyice geriliyordu. Birçok Bizanslı her gün çeşitli olaylara sebep oluyor, sokaklarda dolaşıp imparator ve maiyetine küfürler eşliğinde beddualar yağırdırıyordu³³. Bu sıralarda zaten birbirlerini çekemeyen Venedikliler ile Cenovalılar arasındaki gerginlik de yavaş yavaş ortaya çıkmış; artık tartışmalar, kavgalar herkesin önünde açıkça yaşanmaya başlamıştı. Venedikliler 28 Nisan'daki yenilgiden dolayı Cenovalıları suçluyor, Türklerle gizlice temas halinde olduklarını söylüyordu. Cenovalılar ise görüşmelerin imparatorun bilgisi dahilinde şehrin menfaati için yapıldığını ileri sürüyorlardı. İmparator iki koloninin başkanlarını çağırarak, “*Kapımızın dışındaki savaş bizleri yeteri kadar yıpratıyor, Tanrı aşkına bir de aramızda savaşılmaya başlamayalım*” diyerek aralarındaki geçimsizliğe son vermelerini istedi. Bunun üzerine düşmanlık içten içe sürüp gitse de şimdilik işbirliği içinde göründüler³⁴.

Durmadan yeri göğü inleterek surları döven ve en zayıf noktaları bulmak için sürekli yerleri değiştirilen toplardan başka mehter davulları, kös, boru sesleri, halkta büyük bir tedirginliğe yol açıyordu. Nicolò'a göre Türk askerlerinin İstanbul semalarında yankılanan tekbir sesleri, sabahlara kadar devam eden ve Anadolu yakasından bile duyulan savaş naraları, haykırımlar halk üzerinde korkunç bir etki bırakıyordu. Bu sıralarda sultan, İstanbul'un kayıtsız şartsız kendisine teslim edilmesi şartıyla herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanacağını imparatorun da Mora'ya gitmesine izin vereceğini bildirmişti. Buna rağmen Bizanslılar, her şeye rağmen yapılan bütün hücumlara şiddetle karşı koymaya devam etti. Francis, sultanın zaman zaman bu direniş karşısında şaşırıldığını, surların önündeki hendeklerin bir gece içinde süratle boşaltılmasına hayret ettiğini kaydetmiştir. 16 Mayıs'tan itibaren Osmanlı askerlerinin surların altına doğru lağımlar kazmaya başladığını anlayan Bizanslılar, bu kez yer altında da mücadele vermek zorunda kaldılar. Türklerin açtığı lağımları bulup çökertmeye çalışıyor, bunların karşısına lağımlar açarak içini dumanla ve suyla doldurup kullanılmaz hale getiriyorlardı³⁵. Fakat Sultan Mehmed pes etmiyor, sürekli yeni planlar yapıyor, yeni teknikler bulmaya çalışıyordu. Osmanlıların şehre hâkim olmak için sarf ettikleri olağanüstü çaba Bizanslıları hayrete düşüyordu. Türklerin bir gece 4 saatte inşa ettikleri muazzam kuleyi 18 Mayıs sabahı karşılarında gören Bizanslılar, hayret içinde kalmıştı. Surların on adım ötesinde, dışı öküz ve deve derileriyle kaplanmış, içinde tırmanma merdivenleri bulunan tekerlekli ahşap kuleden hayranlıkla

³³ Francis, s. 59.

³⁴ Francis, s. 57.

³⁵ Francis, s. 46 vd. Krş. Runciman, s. 127.

bahseden Venedikli Nicolò, “*Konstantiniyye'deki bütün Hıristiyanlar bu çapta bir şey yapmak isteselerdi bunu bir ayda dahi başaramazlardı*” diye yazmış ve imparatorla adamlarının bu muhteşem şeyi görünce korkudan düşüp bayılacak gibi olduklarını belirtmiştir³⁶. Bizanslılar gece yolun dolgusu içine barut fiçileri doldurup ateşe verdiler. Alevler içinde çöken kulenin üzerindeki Türk askerleri de yanarak öldü. Halk, sabaha kadar hendeğin yarısını temizleyip yakınındaki surları da tamir etti. Türkler başka kuleler de yaptı, ama hiç biri istenen sonucu vermedi³⁷.

Bu arada Beşiktaş sahilindeki (Çifte sütunlar) Türk donanmasının zaman zaman (16, 17, en son 21 Mayıs'ta) üssünden ayrılıp Haliç girişini kapatan zincirin önünden davul ve boru sesleri arasında gövde gösterisi yapması da halkın tedirginliğini artırıyor, kiliselerin çanları hiç durmadan çalıyordu³⁸. Bu sinir bozucu koşullarda gittikçe artan açlık, uykusuzluk ve yorgunluktan perişan düşen halk, Tanrı'nın bile artık Bizans'a karşı olduğunu düşünmeye başlamıştı. Bu arada 24 Mayıs gecesi 3-4 saat süren ay tutulmasının ardından gökyüzünde dolunay belirince imparator dahil herkes tarifsiz bir korkuya kapıldı. Zira Bizanslıların inanışına göre İstanbul dolunay işaret verince düşecekti ve bu bir işaretti³⁹.

Bu yüzden, ertesi gün 25 Mayıs'ta imparatorun emriyle bütün halkın katıldığı bir dua töreni düzenlendi. Meryem Ana tasviri (ikona) ellerinde olduğu halde şehrin sokaklarında dualar ederek dolaşırlarken tasvirin birden yere düşmesi, üstelik sanki toprağa yapışmış gibi güçlkle yerden kaldırılması kötüye işaret sayıldı. Ayrıca öğle vakti büyük bir gök gürültüsüyle kopan fırtına, ardından şiddetli yağmur, sel baskını, ertesi gün de akşama kadar şehri kaplayan yoğun bir sis Tanrı'nın bu şehre yüz çevirdiğinin işareti olarak algılandı. İnanışa göre Tanrı sise bürünüp şehri terk etmişti⁴⁰. Şehir halkı gibi imparatorun da ümitleri gittikçe tükenmişti. Son bir umut Venedik'in vaat ettiği filoyu bekliyordu; ama filo henüz ortada yoktu. Görevlendirdiği gemi kendisine görünürde hiçbir filo olmadığını rapor edince imparator dayanamayarak ağladı.

Bu arada Türklerin artık genel hücum için son hazırlıkları yaptığı da anlaşılmıştı. Ateşi psikolojik bir harp aracı olarak kullanan Osmanlılar, 26 ve 27

³⁶ Nicolò Barbaro, s. 63 vd.; Francis, s. 47.

³⁷ Runciman, s. 128.

³⁸ Nicolò Barbaro, s. 61 vd., 66.

³⁹ Nicolò Barbaro, s. 67 vd. (Nicolò, ay tutulması ve dolunayın tarihini 22 Mayıs olarak verir). Runciman (s. 129) bunu 24 Mayıs olarak hesaplanmıştır.

⁴⁰ Kritovulos, s. 57 vd.

Mayıs geceleri ordugâhta şehir halkını ürkütecek derecede büyük ateşler yaktılar. 28 Mayıs Pazartesi günü halk bir yandan yıkılan surları onarmaya çalışırken diğer yandan da şehirde büyük bir tören düzenlendi. İmparator da bu törene katılarak halkı cesaretlendiren bir konuşma yaptı. Bizanslılar ellerinde ikonalarla surlar boyunca yürüyor, tehlikenin yüksek olduğu sur kesimleri kutsanıyor, hep birlikte ilahiler okuyarak Tanrı'ya yalvarıyorlardı. Akşam olunca halk Ayasofya Kilisesi'ne doğru yürüdü. Aslında son 5 aydır, kiliseleri Vatikan'la birleştiği için hiçbir Bizanslı Ortodoks büyük kiliseye gitmemişti. Ama şimdi bütün anlaşmazlıklar bir kenara konulmuştu. Konstantinos da o gün Ayasofya'ya gidip gözyaşları içinde dua etti; sonra Blakherna Sarayı'na dönüp saray ahalisiyle vedalaştı; ardından da Francis'le beraber mevzileri teftiş edip surları baştanbaşa dolaştı⁴¹.

28 Mayıs gecesi Osmanlı ordugâhında ve Haliç'teki gemilerde yakılan ateş öncekilerden çok daha büyük oldu. Fenerler, kandiller, mumlar ortalığı gündüz gibi aydınlatmıştı. Bazı Bizanslılar birdenbire beliren ateşi görünce Osmanlı donanmasında yangın çıktığını zannetmiş ve donanmanın tamamıyla mahvolmasını dilemişti. Gece yarısı olduğunda bütün ateşler yine birden söndürüldü⁴².

Ertesi gün, 29 Mayıs 1453 Salı günü, beklenen genel taarruz başladı. Bunun üzerine alarm verilince birden bütün şehir çan sesleriyle çınladı. Tekbir sesleri arasında kösler vuruluyor, davullar, borular hiç susmuyordu. Mehter de hiç durmadan savaş nameleri çalıyor, bu ses top atışları kesildiğinde karşı sahilden bile duyulabiliyordu. Ok, mızrak, taş, top yağmuruna tutulan Bizanslılar bir an soluk alma imkânı bulamıyorlardı. Halk, sıvı ateş ve taşlar fırlatıyor, Türklerin tırmanma merdivenlerini ve diğer araçlarını tahrip etmek için canla başla çalışıyordu. Her iki taraftan da yaralıların bağırış ve inlemeleri göğe yükseliyordu. Türkler pes etmiyor tekrar tekrar merdivenlere tırmanmaya çalışıyorlardı. Surların tepesine çıkabilmek için birbirinin omuzuna çıkanlar da vardı. En sert çatışmalar sur kapılarının yakınlarında oluyordu⁴³.

Gün doğarken Türkler Topkapı ile Edirnekapı arasındaki surlardan şehre girdiler. Francis'in kaydına göre bu sırada Hasan adında iri yarı bir Yeniçeri surun bu yıkık kısmından cesaretle tepeye çıktı; ardından otuz kadar yeniçeri de onu takip etti. Buradaki Bizanslıların sayısı az olduğundan sura tırmananlara engel olamadılar. Bu esnada bir taş isabetiyle yere düşen Hasan şehit olduysa da

⁴¹ Francis, s. 67, 73.

⁴² Dukas, s. 192; Nicolò Barbaro, s. 73.

⁴³ Francis, s. 75.

onun ardından gelenler sancağı korudu⁴⁴. Kısa süre sonra surlarda Türk bayrağının dalgalandığını gören halk “*Şehir düştü*” diye feryat ederek Ayasofya’ya iltica etmeye çalıştı. Zira inanişâ göre Türkler, Çemberlitaş’a kadar gelince gökten bir melek elinde kılıçla inecek o zaman Türkler geri dönecek, Bizanslılar da ayaklanarak bunları takip ve telef edeceklerdi. Bu yüzden halk Ayasofya’ya sığınmaya çalışınca bir saat içinde burada sayısız insan toplanmış, kapıları kapatarak mabedin kerameti sayesinde kurtulmayı ümit etmişlerdi⁴⁵.

Nihayet 53 gün süren kuşatmanın ardından 54. gün şehir Türklerin eline geçince Topkapı’dan törenle şehre giren Fatih, At Meydanı’nı geçip Ayasofya önüne geldi ve burada toplanan halka can ve mallarının emniyette olduğunu söyleyerek onları teskin etmeye çalıştı. Şehir kılıçla alındığı için askerlerine yağma izni verdi, ama halka hiçbir kötülük yapmamalarını emretti. Şehirden kaçmış olanların evlerine dönebileceğini ve herkesin kendi örf, adetine, dinine göre serbestçe yaşayabileceğini söyledi⁴⁶. Bütün çabalarına rağmen İstanbul’u kaybeden Bizanslılar ise Tanrı’nın, günahlarından dolayı Hıristiyanları cezalandırdığına ve Fatih’i de bunun için görevlendirdiğine inandılar. 11 Mayıs 330’da İmparator Büyük Konstantinos zamanında Roma İmparatorluğu’nun yeni başkenti olan *Şehirler Kraliçesi* İstanbul, 1123 yıl sonra yine Mayıs ayında aynı adı taşıyan bir hükümdar döneminde Bizanslılar tarafından kaybedilmişti.

⁴⁴ Francis, s. 77 vd.

⁴⁵ Dukas, s. 197.

⁴⁶ Francis, s. 85. İstanbul’un kuşatılması ve fethi hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. F. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012.

Kaynakça

- Ak, M.- F. Başar, *İstanbul'un Fetih Günlüğü*, İstanbul 2003.
- Dirimtekin, F., *İstanbul'un Fethi*, İstanbul 1976.
- Dukas, *İstanbul'un Fethi, Dukas Kroniği (1341-1462)*, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul 2013.
- Emecen, F., "İstanbul'un Fethi", *Tükler*, IX, Ankara 2002, s. 312-321.
- _____, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012.
- Francis, *Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, çev. K. Dinçmen, İstanbul 2002.
- Kritovulos, *İstanbul'un Fethi (Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni)*, Türkçesi Karolidi, çeviri ve notlar M. Gökman, İstanbul 2013.
- Nicol, D. M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. B. Umar, İstanbul 1999.
- Nicolò Barbaro, *1453 Konstantinopl Kuşatma Güncesi*, çev. Y. Fincancıoğlu, İstanbul 2007.
- Runciman, St., *Konstantinopolis Düştü*, çev. D. Türkömer, İstanbul 2011.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR MODERNLEŞME UYGULAMASI OLARAK ATAŞENAVALLİK

Aydın ÇAKMAK*
Süleyman BEYOĞLU**

Öz

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uygulamaya konulan ataşenavallik kurumunun gelişimini incelemek amaçlanmıştır. Uygulamanın işleyiş, modernleşme ve istihbarat gibi yönlerinin vurgulandığı çalışmada, ataşenavallerin çeşitli diplomatik temsilciliklerdeki faaliyetleri ele alınmıştır. Yaklaşık elli yıllık bir süreci kapsayan ataşenavallik kurumunun Bahriye Nezareti ve sefaretlerle olan durumu da incelenmiştir.

Ataşenaval, elçiliklerin denizcilik alanında görevli askeri memurudur. Osmanlı Devleti de, süreç içerisinde, başta İngiltere olmak üzere dünyanın önemli denizci devletleri nezdine ataşenavaller tayin etmiştir. Osmanlı sefaretlerinde kurumsal anlamda diplomatik temsil vazifesini yerine getiren ataşenavaller, genel olarak, Osmanlı bahriyesinin silah, gemi ve çeşitli araç-gereç alımlarına nezaretle deniz istihbarat faaliyetlerinin yürütülmesi gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Ayrıca bu uygulamayla, personelin eğitimi ve deneyim kazanması da amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bahriye Nezareti, sefaret, şehbenderlik, ataşenaval.

Abstract

THE INSTITUTION OF NAVAL ATTACHÉ AS AN APPLICATION OF MODERNIZATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

This article, aims to introduce the development of the institutions of naval attachés in the Ministry of Marine, which have been founded in the recent times in the Ottoman State. It discusses the function modernization, and intelligence of naval attaché and activities in various diplomatic missions. Furthermore, it examines the connection with the Ministry of Marine, which has been approximately since the last 50 years.

Naval Attachés is the term for a military who works in the naval field of embassies. The Ottoman State, has assigned naval attachés to the United Kingdom and to the other most important naval states in the world. Naval Attachés fulfill the duty of diplomatic representation in Ottoman embassies. They are usually vested with the authority to purchase weapons, ships and various other battle equipment, and they have fulfilled tasks such as the execution of naval intelligence activities. In the application of modernization the naval attaché has been assigned to train personnel in order to give them more experiences.

Keywords: The Ottoman Ministry of Marine, embassy, consulate, naval attachés.

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı; aydin.cakmak@istanbul.edu.tr

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; sbeyoglu@marmara.edu.tr.

Giriş

Askeri organizasyonu temelde bir kara devleti şeklinde yapılandırılmış olan Osmanlı Devleti, sınırlarının gelişmesi ve bir deniz coğrafyasının merkezinde bulunması gibi nedenlerle deniz gücünü geliştirme yoluna gitmiştir. Söz konusu gelişimde, büyük bir imparatorluk haline gelerek cihan devleti olmanın getirdiği dönüşüm de etkili olmuştur. Tedricî bir şekilde ilerleyen bu gelişim ve dönüşüm neticesinde Osmanlı Devleti, klasik dönemde, önemli bir deniz gücü haline gelmiştir.

Bilhassa Fatih Sultan Mehmed ile başlayıp Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar gelen süreçte, Osmanlı denizciliği büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Kara siyasetine verdiği önem kadar deniz siyasetine de yönelen Kanuni, Osmanlı padişahları arasında denizlerin ve deniz gücünün önemini en fazla anlayan ve buna göre politika uygulayan hükümdar olarak kabul edilebilir¹. Ancak 17. yüzyıldan itibaren önce duraklama ve ardından gelen gerileme süreci, diğer alanlarla benzer bir şekilde, Osmanlı bahriyesini de etkileyerek deniz gücü anlamındaki etkinlik kaybedilmeye başlanmıştır.

III. Selim devri (1789-1807), Osmanlı deniz teknolojisinin modernleşme sürecine girdiği bir dönem olmuştur². III. Selim döneminden başlayarak denizcilik alanında yapılan yoğun çalışmalar, birbirini etkileyen bir biçimde, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerindeki gelişmelere önemli bir miras ve zemin oluşturmuştur³. Sultan Abdülaziz dönemine geldiğinde ise, deniz kuvvetlerinin sayısı ve büyüklüğü bakımından dünyanın sayılı donanmalarından biri oluşturulmuştur. Bu sırada Bahriye veya Tersane Müsteşarlığı'nın kaldırılması ve Bahriye Nezareti'nin kurulması, Osmanlı bahriye tarihinin en köklü yenilik hareketi şeklinde nitelendirilmektedir⁴. Bahriyede, özellikle teşkilat açısından yapılan ıslahat ve düzenlemelerde kara askeri teşkilatının örnek alındığını da belirtmek gerekir⁵.

¹ İdris Bostan, "Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 18-27.

² Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme-III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 328-329.

³ Ali İhsan Gencer, "Osmanlı Bahriyesinde Yapılan Yeniliklerin Devlet Siyasetine Etkileri (19. Yüzyıl)", *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, I, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 154.

⁴ Faruk Aydın - Erkan Göksu, "Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-i Askeriyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri", *Türkler*, XIII, ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 823.

⁵ Ali İhsan Gencer, "Bahriye-Osmanlı Dönemi", *DİA*, IV, s. 508.

Belirtilmesi gereken bir husus da, Osmanlı Devleti'nin dünyadaki denizcilik alanındaki gelişmeleri takip etme ve uygulamada diğer denizci güçlerle benzer yol ve yöntemleri uygulamasıdır. Bu sırada elçilikler, temsilciler, yurtdışına gönderilen öğrenci, subay ve heyetlerle gezgin ve tüccarların verdikleri bilgiler başta olmak üzere çeşitli kanallardan alınan malumat, Osmanlı bahriyesinin geliştirilmesi yolunda kullanılmıştır⁶. İşte bu kapsamda değerlendirilecek bir girişim de, Osmanlı diplomatik temsilciliklerinde görevlendirilen ataşenavaller ve uygulamaya konulan ataşenavallik teşkilatıdır.

a. Başlangıç ve Gelişim Aşamalarında Ataşenavallik Uygulaması

Ataşenaval ya da deniz/bahriye ataşesi, yurtdışındaki diplomatik temsilciliklerde *denizcilik alanında vazifeli askerî müşavir* şeklinde tanımlayabileceğimiz görevlidir. Bir diğer deyişle ataşenavaller, aynı ataşemiliterler gibi, sefaretlerin daimi askerî dışişleri memurlarıdır⁷. Ataşenavaller, Hariciye personeli gibi yurtdışı diplomatik temsilciliklerde görev yapmakla beraber Bahriye Nezareti bünyesinde Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'ne bağlılıkları devam etmiştir. Bu arada, ataşenavallerin, diplomatik temsille vazifeli olduklarını ve bir diplomatın istifade ettiği tüm hak ve imtiyazlardan yararlandıklarını da ifade etmek gerekir⁸.

Osmanlı Devleti'nin sürekli diplomasiye geçtiği ilk dönemlerde, yurtdışı temsilciliklerde denizcilik ve özellikle de deniz istihbaratı konusuyla ilgili hususi bir görevliye tesadüf edilmemektedir. Daha sonra sefaretlere atanan ataşemiliterler yani kara ataşeleri, kendi görevlerinin dışında bu vazifeyle de alakadar olmuşlardır⁹. Donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması, çeşitli kaynaklardan gelen istihbarat bilgilerinin yetersizliği, ilk elden işlenmiş malumat alma isteği ve personelin deneyim kazanması gibi sebeplerle bahriye subaylarının sefaretlere memur edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Söz konusu uygulamaya geçilmesinde, diğer ülkelerdeki örneklerin yanı sıra ataşemiliterlik sisteminin etkili olduğunu söylemek de mümkündür¹⁰. Böylece ataşenaval unvanıyla ve denizcilik alanında

⁶ Zorlu, *a.g.e.*, s. 330-331.

⁷ BOA, BEO, 4694/352049, lef. 3. Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Ağustos 1337/1921 tarihli tezkire.

⁸ A. Lutfullah, *Sefaret Kâtipleri ve Ataşemiliterler*, I, İlhami Matbaası, İstanbul 1929, s. 112.

⁹ Şakir Batmaz, "Osmanlı Devletinde Ateşenavallik (Deniz Ateşeliği) Müessesesi ve Londra Ateşenavallığı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 23 (2007/2), s. 536-537.

¹⁰ Ataşemiliterlik hakkında önemli bir inceleme için bk. Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (Güz 2012), s. 239-265.

uzman bahriye subayları, sefaretlere tayin edilmeye başlanmıştır. Ataşenavallerin memuriyet süresi temelde iki yıl olarak belirlenmekle birlikte, döneme göre, süreç içerisinde bazı farklılıklar da göstermiştir. Ayrıca Londra Sefareti'nde bulunan birçok ataşenaval, bürokratik görevleri sonrası İngiliz donanmasında görev almışlardır.

Sultan Abdülaziz devri, yurtdışı diplomatik temsilciliklere ataşenaval tayin edilmesi uygulamasının başladığı dönem olarak kabul edilebilir. Bu sırada büyüklük açısından dünyanın sayılı deniz güçleri arasına giren Osmanlı Devleti'nde, ataşenavallik gibi, çağdaşlarına benzer bir uygulamanın da hayata geçirildiğini görmekteyiz¹¹. Nitekim, tespit edebildiğimiz ilk ataşenaval Kaymakam Ahmed [Rahmi] Bey'dir. Islahat-ı Bahriye Komisyonu üyelerinden olan Ahmed Bey, 1873 yılında, Tersane-i Âmir'e'nin Londra'daki gemi, silah ve diğer araç-gereçlerinin alım işlemlerine bakmak üzere, sefaret maiyetine daimi suretle ve ataşemiliterlik sıfatıyla tayin edilmiştir¹².

Burada ilginç olan husus, denizcilikle ilgili meseleler için görevlendirilen ve muhtemelen bir bahriyeli olması lazım gelen Ahmed Bey'in, ataşemiliter olarak atanmış olmasıdır. Bu bakımdan kendisinin, ataşemiliter değil de bir nevi ataşenaval olarak görev yaptığını söyleyebiliriz. Söz konusu tespiti teyiden, muhasebe kayıtlarında *ataşenaval*¹³ ve bir arızanın tercümesinde *bahriye ataşesi* tabirlerinin kullanılması sefaret ataşenavali olarak görev yaptığını kuşku bırakmamaktadır¹⁴. Bu arada, sefaret maiyetlerindeki ataşenavaller için, bazı

¹¹ Eğilimli Mehmed Said Paşa hakkında yapılan bir çalışmada, bir gazete yazısına atıf yapılarak, Tophane-i Âmir'e tarafından sipariş edilen silahların teftişi amacıyla 1863 yılında İngiltere'ye ataşenaval olarak gönderildiği ifade edilmiştir. Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 16. Ancak söz konusu yazıya baktığımızda, kendisinin ataşenaval olarak memur edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Burada yapılan görevlendirmenin, silahların teftişi amacına yönelik olduğu ve çağdaş anlamdaki ataşenavali yani sefaret maiyetine memur diplomatik görevliyi karşılamadığını belirtmek gerekir ("Müşirân-ı izâmından esbak Konya Valisi merhum Mehmed Said Paşa'nın tercüme-i hâli", *Sabah*, sayı 2360, 14 Şubat 1311/26 Şubat 1896, s. 1-2).

¹² BOA, A.MKT.MHM, 446/18. Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne gönderilen 26 Zilkade 1289/25 Ocak 1873 tarihli tezkire. Otuz beş lira maaş bağlanan Ahmed Bey için bir talimat ve sipariş defteri de hazırlanmıştır. DTA, ŞB, 70/269. Şura-yı Bahriye tarafından takdim olunan 6 Zilhicce 1289/4 Şubat 1873 tarihli müzekkire sureti.

¹³ DTA, MUH, 646/16. 23 Temmuz 1290/4 Ağustos 1874 tarihli "Londra sefaret-i seniyyesi ataşenavallğine tayin buyrulan Kaymakam Ahmed Bey'in seksen dokuz senesi frengi Şubatının yirminci gününden doksan senesi alafranga Haziran nihayetine kadar müddet-i masârifinin miktarı".

¹⁴ BOA, HR.MTV, 362/33-1, lef. 2. John Georgeladis Brian tarafından takdim olunan 31 Teşrin-i Evvel 1879 tarihli arızanın tercümesi.

durumlarda, sadece ataş tabiri kullanılmakla yetinildiğini de belirtmekte fayda vardır¹⁵.

Daha sonra, Londra Sefareti'ne, Yüzbaşı Ahmed Cemil ve Mehmed Raşid Efendilerin ataşenaval olarak atandıklarını görüyoruz. Yani, bir sefarette, aynı anda iki ataşenaval görev yapmıştır. Kendilerine yazılan bir tahriratta, denizcilik alanında yaptıkları faaliyetlerden memnuniyet duyulduğu belirtildikten sonra çalışmalarının devamı ve edinilecek malumatın peyderpey merkeze iletilmesi bildirilmiştir¹⁶.

Hazırlık süreci olarak nitelendirebileceğimiz bu gelişmelerin ardından sefaretlere ataşenaval tayiniyle ilgili sistemli bir girişim yaşanmıştır. Bu meyanda, ataşenaval gönderilme nedenlerini de içerisinde barındıran bir Şura-yı Bahriye kararında, bir süreden beri Avrupa'nın bütün denizci devletlerinin, bahriyelerinin ıslahı ve geliştirilmesi yolunda büyük gayret sarf ettikleri tespitinden sonra Osmanlı donanmasının teçhiz ve tahkimine çalışılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu yüzden Fransa, İtalya, Almanya, Rusya, Amerika, Avusturya ve Yunanistan gibi devletler nezdine maaş ve harcırahları Bahriye hazinesinden karşılanmak üzere birer subayın ataşe unvanıyla tayin edilmesi gerekli görülmüştür. Atina ve bilhassa Petersburg Sefareti nezdine gönderilecek ataşenavallerin, daima teyakuz halinde bulunup yenilik ve gelişmeleri bildirmeleri de üzerinde durulan noktalar arasındadır¹⁷.

Söz konusu karar, Bahriye Nezareti tarafından arz tezkiresi şeklinde sunulduğunda, Rusya'nın Karadeniz'de güçlü bir deniz kuvveti yoksa da savaş gemisi ve torpidolarını arttırmakla meşgul olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Yunanlıların yeterli deniz kuvvetine sahip olmamasına rağmen bir süreden beri gücünü artırıp gizli hareketlarda bulunduğu gibi gerekçeler de eklenmiştir. Bunun üzerine çıkan iradede, ataşenaval tayini yerinde bulunmakla birlikte, nezaretin birkaç ay önceki görüşünün aksine, Londra'daki ataşenavallerin faaliyetlerinden memnun olunmadığı da ortaya konmuştur. Öyle ki, gönderilen iki zabitin müşahede ve malumatlarından şimdiye kadar bir şey arz olunmaması, bunların yalnızca İngiliz dilini ve adetlerini öğrenmekle uğraştıkları veya aslı maksatları dışındaki şeyler-

¹⁵ DTA, ŞB, 186/49a. Şura-yı Bahriye tarafından takdim olunan 19 Nisan 1298/1 Mayıs 1882 tarihli müzekkire sureti.

¹⁶ DTA, MKT, 379/18. Bahriye Nezareti'nden Yüzbaşı Ahmed Cemil ve Mehmed Raşid Efendilere gönderilen 1 Kanun-ı Sani 1298/13 Ocak 1883 tarihli nemika.

¹⁷ DTA, ŞB, 197/26a. Şura-yı Bahriye'den takdim olunan 20 Şaban 1300/13 Haziran 1299/25 Haziran 1883 tarihli müzekkire sureti.

le pek ziyade meşgul oldukları gibi hususlar vurgulanmıştır¹⁸. Görüldüğü üzere, Londra Sefareti'ndeki ataşenavallerin çalışmalarını faydalı bulan nezaretin aksine Sultan II. Abdülhamid, faaliyetlerinin yetersizliği üzerinde durmuştur.

Söz konusu ortamda, gönderilecek subayların belirlenmesi meselesi daha da önem kazanmıştır. Bu hususta Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi, sefaretler maiyetine gönderileceklerin erkan-ı harbiye yani kurmay subay sınıfına mensup kabiliyet, ehliyet ve istikamet erbabı kişiler olması gereğini ön plana çıkarmıştır. Ayrıca fevkalade surette otuzar lira maaş bağlanması da gerekli görülmüştür¹⁹. Ardından birer derece terfiyle Sağ Kolağası [Beykozlu Ali] Rıza Efendi-Washington, Sol Kolağası Mehmed Pir Efendi-Viyana, Sol Kolağası [Midillili] Halil Efendi-Berlin, Sol Kolağası [Eyüplü] Sami Efendi-Petersburg, Sol Kolağası [Cibalili] Osman Efendi-Paris, Sol Kolağası [Bebekli] İsmail Efendi-Atina ve Yüzbaşı [Gelibolulu] Ali Rıza Efendi-Roma Sefareti maiyetlerine tayin edilmişlerdir²⁰. Sefaretlere atama bilgisi verildiği sırada, ataşenavallerin aslî maksatları olan vazifelerinden başka gereksiz şeylerle meşgul olmamaları hususu da vurgulanmıştır²¹.

Netice itibariyle tayinleri gerçekleştirilen ataşenavallerin en önemli vazifesi, denizcilik alanındaki gelişmeleri takip edip düzenli olarak Bahriye Nezareti'ne iletmektedir. Böylece, elde edilen malumattan yola çıkarak Osmanlı donanmasının geliştirilmesi ve hazırlıklarının tamamlanması hedeflenmektedir. İki yakın tehdit olarak görülen Rusya ve Yunanistan'a ayrı bir önem veren düzenlemeyle Karadeniz ve Ege'deki durumun yakından takip edilmesi gereği de ortaya konmuştur.

Sefaret maiyetlerine atanan ataşenavallere verilen talimatta, buldukları ülke lisanının yanında Fransızca'yı da öğrenmeleri yer almaktaydı²². Bu açıdan

¹⁸ DTA, MKT, 194/128 [Ek 1]. 20 Haziran 1299/2 Temmuz 1883 tarihli irade-i seniyye sureti.

¹⁹ DTA, ŞB, 211/45a. Şura-yı Bahriye tarafından takdim olunan 13 Ağustos 1299/25 Ağustos 1883 tarihli müzekkire.

²⁰ BOA, HR.MTV, 22/21, lef. 2. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1299/29 Ağustos 1883 tarihli tezkire sureti. Mesela Roma Sefareti Ataşenavallığı'ne tayin edilen Ali Rıza bin Hüseyin Bey'in, uhdesine Yüzbaşılık rütbesi tevcihiyle ümera defterine nakli hakkında bk. DTA, ŞD, 18946/17, lef. 2.

²¹ DTA, MKT, 398/127. Washington (Amerika) Sefareti ile diğer diplomatik temsilciliklere gönderilen 22 Ağustos 1299/3 Eylül 1883 tarihli tezkire sureti.

²² DTA, MKT, 399/95. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti ataşenavallerine gönderilen 10 Teşrin-i Evvel 1299/22 Ekim 1883 tarihli şukka-i mahsusa. Londra Sefareti ataşenavallerine gönderilen yazıda, geçen müddet zarfında İngilizceyi mükemmel surette öğrenmiş olacakları düşünüldüğünden memlekete dönüncüye kadar Fransızca'yı dahi tahsil etmeğe çalışmaları; şayet öğrenmeden dönerlerse doğacak mesuliyetten sakınmaları dile getirilmiştir.

bakıldığında, yurtdışına ataşenaval tayinindeki dolaylı bir amacın da, bahriye subaylarının yabancı dil bilgilerini geliştirmek olduğu açıktır. Tayin edilen ataşenavallerin, genelde mülazım, yüzbaşı ve kolağası gibi orta rütbedeki subaylardan seçilmeleri, kendilerini geliştirme ve deneyim kazanmaları gayesinin de bir tezahürüdür. Zira ataşenavallik görevi sayesinde yurtdışı tecrübesi kazanacak genç bahriyelilerin, ileriki yıllarda Osmanlı donanmasına önemli katkılar sağlamalarının hedeflendiğini söylemek mümkündür.

Bunun yanı sıra, Londra Sefareti ataşenavalleri Ahmed Cemil ve Mehmed Raşid Efendilerin görev süreleri olan iki yılı tamamladıktan sonra manevra tecrübesi kazanmak, zırhlı donanmaya ağ yapmak, gemileri torpidodan korumak, gemiden indirilecek torpido ve istimbotları kullanmak gibi usul ve kaideleri öğrenmek üzere bir sene müddetle İngiliz donanmasında istihdamları gerekli görülmüştür²³. Bir başka deyişle Londra Sefareti'ndeki iki ataşenavalin de, görev süreleri sonrası donanmada uygulamalı eğitim almalarına karar verilmiştir. Buradan yola çıkarak, dönemin en önemli donanmasında bir nevi staj yapmalarının, gelişmelerinin bir parçası olarak görüldüğü söylenebilir.

1885 yılı ile birlikte, ataşenaval tayinlerinde yeniden bir hareketlilik yaşanmıştır. Nitekim Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne atanan İbrahim [Edhem] Efendi²⁴, bir süre sonra, Amerika'daki torpido denemelerinde bulunmak üzere görevlendirilmiştir²⁵. Rusya'nın yaptığı faaliyetlerin takip edilebilmesi amacıyla Petersburg'a yeni bir ataşenaval tayin olduğu gibi²⁶ Yunanistan'ın kara ordusu ve donanmadaki hazırlıkları için de ataşenavallik hizmetinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Öyle ki, Atina'da görev yaptıktan sonra Paris Sefareti'ne tayin edilen Kolağası İsmail Efendi, Rumcaya aşinalığı ve tecrübesinden dolayı önceki memuriyetine iade edilmiştir²⁷.

Halihazırdaki durumun hassasiyetinden ötürü yeniden Atina Sefareti Ataşenavallığı'ne atanan Kolağası İsmail Efendi'ye verilen talimatta; Osmanlı Devleti ile savaş olasılığı bulunan Yunanistan'ın harp gemileri satın alarak bazı

²³ BOA, HR.SFR.3, 718/64, lef. 1. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 4 Haziran 1300/16 Haziran 1884 tarihli tahrirat.

²⁴ BOA, HR.SFR.3, 308/37. Londra Sefareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1885 tarihli tahrirat.

²⁵ BOA, HR.SFR.3, 321/39. Londra Sefareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 25 Kanun-ı Sani 1301/6 Şubat 1886 tarihli tahrirat.

²⁶ DTA, MKT, 507/48. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 10 Temmuz 1302/22 Temmuz 1886 tarihli cevabî tezkire sureti.

²⁷ DTA, ŞB, 245/4-A. 4 Kanun-ı Evvel 1301/16 Aralık 1885 tarihli Şura-yı Bahriye mazbata sureti.

hazırlıklar yaptığı dile getirilmiştir. Yunanistan'ın hazırlıklarına karşılık, Bahriye dairesinin gerekli tedbirleri alabilmesi amacıyla istihbarat faaliyetlerinde bulunmasının gerekli görüldüğü de vurgulanır. Bu amaca yönelik hafife vasıtasıyla para sarfına yetkili olduğu gibi gerekli hususlarda sefarete de müracaat edebilecektir. Vazifesini gizli bir şekilde yürütmesi istenen ataşenavalın, memuriyet değişikliğine dair herhangi bir bilgi vermemesi; bazı işleri için Paris'e gittikten sonra geri döndüğü şeklinde idare-i kalam etmesi bildirilmiştir²⁸.

Bir süre sonra ise, Londra, Atina ve Petersburg gibi üç sefaretin ataşenavoline, buldukları ülkenin savaş hazırlıklarının incelenmesi yolunda emirler verilmiştir²⁹. Bilhassa Londra Sefareti Ataşenavali'ne hitaben yazılan gayet sert tondaki tahriratta, ataşenavallerin esas vazifesinin, nezdinde buldukları devletin deniz kuvvetleri ve savaş hazırlıkları hakkında tahkikat yaparak nezarete peyderpey malumat vermek olduğu vurgulanmıştır. Buna karşın, kendisinin, memuriyetinin başından beri nazar-ı dikkate alınacak bir bildirim yapmadığı uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca, İngiltere'nin savaş hazırlığı içerisinde olduğu haber alındığından hiçbir tarafa hissettirilmeksizin incelemede bulunarak istihbaratını tafsilatlı olarak bildirmesi emredilmiştir³⁰.

Aynı süreçte Şura-yı Bahriye, Londra Sefareti Ataşenavali Kolağası İbrahim Efendi'nin de belli bir süre İngiliz donanmasında bulunarak teorik ve pratik eğitim almasını kararlaştırmıştır³¹. Ancak İngiltere Denizcilik Bakanlığı, ataşenavalı sıfatıyla kabul olunduğu takdirde diğer devletlere emsal oluşturacağından bir bahriye zabiti şeklinde kabul olunabileceğini bildirmiştir³². Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın cevabî mütalaasında bu durum uygun görülerek yerine muktedir

²⁸ DTA, MKT., 478/14. Bahriye Nezareti'nden Paris Sefareti Ataşenavallığı'ne 3 Kanun-ı Evvel 1301/15 Aralık 1885 tarihli şukka-i mahsus sureti [Ek 2]. Paris ve Atina Sefaretleri Ataşenavali olarak tanımlanan Korvet Kapudanı İsmail Efendi'ye gayret, ehliyet ve faaliyetlerinden ötürü Binbaşılık rütbesi tevcih edilmesi hakkında bk. BOA, C.BH, 10/499. 23 Zilkade 1303/23 Ağustos 1886 tarihli rütbe tevcihi.

²⁹ DTA, MKT, 494/105; 494/104; 494/106.

³⁰ DTA, MKT, 494/104. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne gönderilen 12 Cemaziyelahir 1304/24 Şubat 1302/8 Mart 1887 tarihli tahrirat. Belgede Rumi tarih yazılırken, sehven, 1304 yılı yazılmakla birlikte diğer iki tahrirattaki tarihler, ataşenavalın görev süresi ve Hicri-Rumi tarihlerdeki uyum dikkate alındığında 1302 yılı olarak düzeltilmiştir.

³¹ BOA, HR.SFR.3, 321/141. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 12 Teşrin-i Evvel 1302/24 Ekim 1886 tarihli tahrirat-ı aliye. Ataşenaval İbrahim Efendi'nin, İngiliz donanmasında görevlendirilmesi hakkında bk. BOA, HR.SFR.3, 321/138. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 11 Teşrin-i Sani 1302/23 Kasım 1886 tarihli tahrirat-ı aliye.

³² BOA, HR.SFR.3, 321/162. Londra Sefareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 17 Kanun-ı Evvel 1302/29 Aralık 1886 tarihli tahrirat.

ve dirayetli bir ataşenaval tayininin kararlaştırıldığı dile getirilmiştir³³. Şura-yı Bahriye ise, Londra Sefareti'ne gönderilen ataşenavallerin iki senelik görev sürelerini tamamladıktan sonra bir sene de İngiliz donanmasında istihdamlarının kabul edilmiş bir usul olduğunu vurgulamıştır³⁴. Ancak donanmada istihdam usulünün, farklı süreler itibariyle uygulandığı da vakidir.

Neticede, ataşenavallik görevi son bulan Kolağası İbrahim Efendi'nin yerine 30 Sterlin maaşla Yüzbaşı [İbrahim] Halil Efendi tayin edilmiştir³⁵. Bu arada Kolağası İbrahim Efendi'nin, ilk başta Manş Denizi donanmasında istihdam edileceği bildirilmişse de buradaki gemilerde yer olmadığından bir süre beklemesi gerektiği veya geçici olarak Akdeniz donanmasına alınabileceği tebliğ edilmiştir. Bahriye Nezareti ise, yeni ataşenaval yola çıkmak üzere olduğundan Akdeniz donanmasına tayinini uygun görmüştür³⁶.

Ataşenavallerin önemli bir vazifesi, Osmanlı donanmasının ihtiyacı olan malzemelerin alım ve yapım işlemlerine nezaret etmektir. Mesela, Londra Sefareti Ataşenavali Halil Efendi'nin, Yorkshire dahilindeki Deurbury adlı mahalde Mr. Tolson ve oğullarından satın alınması kararlaştırılan 5.000 adet fanila³⁷ yorganın muayenesini icra ettiğini görmekteyiz³⁸. Bu arada, görev süresi biten Halil Efendi'nin de, İngiliz donanmasında görev aldığını belirtmek gerekir³⁹.

Ataşenaval Halil Efendi'nin yerine Erkan-ı Harbiye-i Bahriye subaylarından Sol Kolağası Cemal Efendi Kapudan tayin olunmuştur⁴⁰. Onun döneminde

³³ BOA, HR.SFR.3, 340/22. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 27 Kanun-ı Evvel 1302/8 Ocak 1887 tarihli cevabî tahrirat-ı aliye.

³⁴ DTA, MKT, 568/5A-2. Bahriye Nezareti'nden Mabeyn-i Hümayun'a gönderilen 8 Receb 1304/21 Mart 1303/2 Nisan 1887 tarihli tezkire-i maruza sureti.

³⁵ BOA, HR.SFR.3, 340/72. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 31 Mart 1303/12 Nisan 1887 tarihli tahrirat-ı aliye.

³⁶ BOA, HR.SFR.3, 340/55. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 1 Nisan 1303/13 Nisan 1887 tarihli tahrirat-ı aliye.

³⁷ Fanila, İtalyan menşeli, yumuşak yünden örülmüş veya dokunmuş, hafif ve gevşek bir kumaş türüdür.

³⁸ BOA, HR.SFR.3, 333/87, lef. 1. Londra Sefareti Ataşenavali tarafından takdim olunan 5 Ağustos 1887 tarihli tezkire.

³⁹ BOA, HR.SFR.3, 368/1, lef. 5; 381/5, lef. 16. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı olarak da bulunan İbrahim Halil [Paşa] Efendi, sicil-i ahvalinde, İngiltere'nin Manş Denizi donanmasında dört sene kadar bilfiil görev yaptıktan sonra birinci dereceden şahadetname aldığını dile getirmiştir (DTA, ŞD, 18962/2, lef. 1).

⁴⁰ BOA, HR.SFR.3, 368/77. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 26 Temmuz 1306/7 Ağustos 1890 tarihli tahrirat. Cemal Efendi'nin Eylül ayında göreve başladığına dair bk. BOA, HR.SFR.3, 376/12. Londra Sefareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 2 Kanun-ı Sani 1306/14 Ocak 1891 tarihli tahrirat.

de Bahriye Nezareti, Kaymakam Veli Bey, Kolağası Ahmed Efendi ve yeni ataşenavale, Osmanlı Devleti adına inşa edilen torpido-geçerin sözleşmeye uygunluğunu kontrol etme vazifesini vermiştir⁴¹. Cemal Efendi, Londra'da gerçekleştirilen bahriye sergisi hakkında da ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Hanedan üyelerinin de katıldığı sergiye resmi olarak çağrılan ataşenavalin raporunda, İngiliz bahriyesinde bulunmuş her çeşit gemi, mühimmat, alet ve silahın modellerinin yanı sıra meşhur bahriye kumandanları hakkında da malumat verilmiştir⁴². Görev süresinin bitmesinin ardından Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne [Fevaid Vapurı süvarisi] Binbaşı İsmail Bey getirilirken⁴³ Sol Kolağası Cemal Efendi ise, diğerlerinden farklı olarak iki yıl süreyle İngiliz donanmasında görevlendirilmiştir⁴⁴.

Bu sırada yurtdışı temsilciliklerden denizcilikle ilgili bilgi akışı da devam etmiştir. Nitekim Washington Sefareti, ABD'nin bahriye alanındaki gelişmesi ve deniz kuvvetleri hakkında malumat verdiği gibi⁴⁵ Manila Deniz Savaşı hakkında da raporlar göndermiştir⁴⁶. Yine, Sivastopol Şehbenderliği tarafından Rusya'nın Karadeniz donanmasındaki hareketliliğin bildirilmesi üzerine tahkikatta bulunan Petersburg Sefareti Ataşenavali, adı geçen ülkenin kara ve deniz tertibatını gizlemeğe lüzum dahi görmeyerek yakın zamanlarda büyük bir fırtına kopacağına konuşulduğunu rapor etmiştir. Rusya'daki hareketliliğin hakiki sebebini, gelecekteki politikasında aramak gerektiğini belirten ataşenaval, konunun doğrudan

⁴¹ Söz konusu vazife sırasında; kaplama ve postaların kalınlığının ne kadar olduğu, postaların genişliğinin geminin her tarafında eşit derecede olup olmadığı, güvertenin şekli ve kaplamalarının kalınlığı gibi sorulara cevaplar aranması istenmiştir. Ayrıca denize alışık olmayan bir kişinin, gemi hareket halinde ve güvertede iken emniyetle yürüebilmesinin ve bazı düzenlemeler yapıldığı halde istirahat etmenin mümkün olup olmadığı gibi hususlar da sorgulanmıştır. BOA, HR.SFR.3, 381/11, lef. 2. Londra Sefiri Rüstem Paşa tarafından Kaymakam Veli, Kolağası Ahmed ve Ataşenaval Cemal Efendilere verilen 19 Kanun-ı Sani 1306/31 Ocak 1891 tarihli şukka.

⁴² BOA, Y.MTV, 50/10, lef. 2. Londra Sefareti Ataşenavali'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 24 Nisan 1307/6 Mayıs 1891 tarihli tahrirat.

⁴³ BOA, HR.SFR.3, 381/5, lef. 40. Londra Sefareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 18 Kanun-ı Evvel 1307/30 Aralık 1891 tarihli tahrirat.

⁴⁴ DTA, MKT, 685/54. Bahriye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 25 Receb 1309/11 Şubat 1307/23 Şubat 1892 tarihli tezkire. Cemal Efendi, İngiliz donanmasının Malta'da bulunan Akdeniz filosuna mensup Trafalgar adlı gemiye memur edilmiştir. BOA, HR.SFR.3, 394/16. Londra Sefareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 2 Mart 1308/14 Mart 1892 tarihli tahrirat.

⁴⁵ DTA, MKT, 725/19. Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti gönderilen 10 Şubat 1892 tarihli tahriratın tercümesi.

⁴⁶ Bahriye Nezareti, sefaretin çalışmasını takdir ederken adı geçen savaşın son teknolojiye göre yaptırılmış gemiler arasında gerçekleşeceğine nazaran her yönden mühim ve fevkalade dikkat çekici görünen malumatın devamını talep etmiştir. DTA, MKT, 1138/4. Bahriye Nezareti'nden Washington Sefareti'ne gönderilen 7 Muharrem 1316/16 Mayıs 1314/28 Mayıs 1898 tarihli tahrirat sureti.

doğruya Osmanlı'nın hayat-memat meselesi olduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur⁴⁷.

II. Abdülhamid dönemi içerisinde yaşanan mali sıkıntılar ve memur maaşlarının ödenmesinde yaşanan zorluklar, ataşenavaller de dahil olmak üzere, yurtdışı temsilciliklerde bulunan görevlilerin uzun süre maaş alamamalarına neden olmuştur. Mesela, dönemin Londra Sefareti Ataşenavali Vasıf Bey ile birlikte müsteşar, başkatip, ikinci katip, üçüncü katip, imam ve mütercimim imzalarını taşıyan bir arzuhalde, tüm maaşlarının beş gün içerisinde ödenmemesi halinde, yaşadıkları geçim sıkıntısından dolayı sefarethaneye devam etmelerinin mümkün olamayacağı arz edilmiştir⁴⁸. Aynı günlerde, Atina Sefareti'nde de maddi sıkıntılar had safhaya ulaşmıştır. Sefaretteki ataşenaval, ataşemiliter ve katiplerin beş aylık maaşlarının ödenmediği ortamda, zikrolunan personelin İstanbul'a dönme ye karar verdikleri dahi görülmektedir⁴⁹.

Netice itibariyle, sefaretlerde ataşenaval görevlendirme uygulaması azalan bir oranla da olsa devam ettirilmişdir⁵⁰. Fakat, II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru, ekonomik sıkıntılar ağırlıklı olmak üzere uygulamanın kesintiye uğradığını görmekteyiz.

b. II. Meşrutiyet Sonrası Ataşenavallik Uygulaması

23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı tarihi açısından diğerlerinden farklı bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz, yeni girilen sürecin ataşenavallik teşkilatı üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Zira II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından, denizciliğin geliştirilmesi ve donanmayı

⁴⁷ BOA, Y.A.HUS, 370/105, lef. 6. Petersburg Sefareti Ataşenavali'nden sefarete takdim edilen 9 Mart 1313/21 Mart 1897 tarihli arıza sureti. Bunun yanı sıra, Petersburg Sefareti Ataşemiliter Muavini'nin layiha ve raporu hakkında bk. BOA, Y.A.HUS, 370/105, lef. 4-5.

⁴⁸ BOA, HR.SFR.3, 513/6, lef. 2. Sefaret heyeti tarafından Londra Sefiri'ne takdim olunan 28 Nisan 1902 tarihli istirhamname.

⁴⁹ BOA, HR.TH, 274/14, lef. 1. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 14 Eylül 1318/27 Eylül 1902 tarihli tezkire. Bu ortamda, ataşenavalin iki ve diğerlerinin birer aylığının hemen ödenmesi talimatı verilmiştir. BOA, HR.TH, 274/14, lef. 3. Rüşumat Emaneti'nden Sadaret'e gönderilen 7 Teşrin-i Sani 1318/20 Kasım 1902 tarihli cevâbi tezkire.

⁵⁰ Berlin'de Binbaşı Rasih Bey (BOA, Y.MTV., 240/55, lef. 2), Londra'da Sol Kolağası Vasıf Efendi Kapudan (BOA, HR.MTV, 22/87, lef. 2), Kaymakam Galib Bey (DTA, Islahat, 111/4) ve Kaymakam Mahmud Bey (BOA, HR.MTV, 23/13, lef.2; BOA, İ.TAL, 357/18), Atina'da Kolağası Mehmed Enver Bey (BOA, Y.PRK.ASK, 164/72; BOA, İ.HUS, 85/143) ve Sol Kolağası Kasımpaşalı Muslihiddin Efendi Kapudan (BOA, HR.TH, 266/52) gibi isimler ataşenaval olarak görev yapmışlardır.

islah adına geniş kapsamlı bir reform süreci başlatılmıştır⁵¹. Bu bağlamda, ataşenavallik uygulamasının da yeniden hayata geçirildiğini görmekteyiz.

Öyle ki dünyanın büyük denizci devletlerinin tamamının, bahriyedeki gelişmeleri yakından izlemek üzere elçilikler nezdine ataşenaval tayin etmelerini değerlendiren Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi, Osmanlı bahriyesinde *bir-iki seneden beri* uygulamadan kaldırılan ataşenavallığın gereğini gündeme getirmiştir. Üstelik savaş gemisi inşasındaki değişiklikler ve diğer icatlarla bahriye alanında büyük gelişmeler yaşandığı böyle bir dönemde, söz konusu memuriyetin öneminin bir kat daha arttığı vurgusu yapılmıştır. Bu bakımdan şimdilik ikişer sene müddetle Londra, Washington, Roma, Petersburg, Viyana, Paris, Atina, Berlin Sefaretleriyle büyük gelişmeler gösteren Japonya nezdine birer ataşenaval tayini gerekli görülmüştür. Ayrıca askerî ödenekleri verilmediği halde Atina Sefareti Ataşenavali'ne 5.000 ve diğerlerine 6.000 kuruş maaş tahsis edilmesi uygun bulunmuştur⁵².

Bu karar, bütçede ödenek bulunmamasından ötürü bir süreliğine ertelenmiştir. Bununla birlikte, aynı günlerde, Harbiye Nezareti'nin konuyla ilgili talebi incelendiğinde, ileride diğer hükümetler nezdine de gönderilmek üzere İtalya'ya ataşenaval tayini gerekli görülmüştür⁵³. Bu sırada Atina Sefareti dahi, Yunan donanmasıyla ilgili gelişmeleri inceleyecek bir ataşenaval tayinini talep etmiştir. Bunun üzerine, ataşemiliterle aynı tahsisatı almak üzere, Avnullah Korveti Süvarisi Binbaşı Enver Bey'in görevlendirilmesine karar verilmiştir⁵⁴.

Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi ise, ataşenaval tayini yönündeki görüşünü devam ettirerek henüz sefaret kurulmamış olan Tokyo şehri müstesna olmak üzere önemli başkentlere birer ataşenaval gönderilmesini elzem olarak

⁵¹ Sabahattin Özel-Önder Kocatürk, "II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Bahriyesine Dair Notlar", *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı I, sayı 46 (2007/2), İstanbul 2009, s. 220.

⁵² DTA, I. Daire, 19/31. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından takdim olunan 12 Mart 1325/25 Mart 1909 tarihli müzekkire sureti.

⁵³ DTA, I. Daire, 6/41. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından takdim olunan 25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909 tarihli müzekkire sureti.

⁵⁴ BOA, BEO, 3679/275853. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Kanun-ı Evvel 1325/19 Aralık 1909 tarihli tezkire. Atina Sefareti Ataşenavali Binbaşı Enver Bey'in, Yunan donanmasının durumu, bahriye subaylarından birçoğunun yeni kabineden memnun olmamaları, kara ve denizciler arasında ihtilaf olduğuna nazaran bazı uygunsuzlukların beklendiği gibi istihbarî malumatı için bk. BOA, BEO, 3707/277992, lef. 3. Atina Sefareti Ataşenavallığı tarafından gönderilen 6 Şubat 1325/19 Şubat 1910 tarihli tahriratın sureti.

değerlendirmiştir⁵⁵. Bunun yanı sıra, sefaretler nezdine ataşenaval gönderilmesi kararlaştırılmış olsa da yalnızca bu durumun yeterli olamayacağından hareketle diğer büyük devletlerde olduğu gibi denize yakın mahallerdeki şehbenderlerin bahriyelilerden seçilmeleri gereği de dikkate alınmıştır. Bu bakımdan, başlangıçta, Sivastopol, Batum, Varna, Marsilya, Pire, Malta, Cenova ve Trieste'deki şehbenderlerin nezaret tarafından belirlenmesi gerekli görülmüştür⁵⁶. Bir başka deyişle, Bahriye Nezareti, aynı ataşemiliterlerde olduğu gibi, önce askerî şehbender ve arkasından askerî katip uygulamasına yönelmiştir. Bu şekilde, askerî kimlikleri gizli kalmak kaydıyla atanacak subayların, bir Hariciye personeli gibi şehbender veya katip unvanıyla çalışarak istihbarat faaliyetlerinde bulunmaları amaçlanmıştır.

Aynı dönemde, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nin düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir. Bu meyanda ataşenavaller, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nin İstihzarat Kısmı'ndaki Birinci Şube İstihbarat-ı Ecnebiyye bölümü içerisinde yer almışlardır. Adı geçen birimin görevleri arasında; ataşenavallerle şehbenderler refakatindeki katipleri seçerek hususi talimatlarını hazırlamanın yanı sıra sefaret ve ataşenavaller tarafından gönderilen yabancı ülke bahriye bütçelerinin tedkiki gibi hususlar bulunmaktaydı. Ayrıca inşa halindeki yabancı gemilerin listesini hazırlanmak, Karadeniz ve Akdeniz'de bulunan yabancı filoların tertip, manevra, harp nizamı ve teşkilatı hakkında malumat elde etmek de vazifeleri arasındaydı⁵⁷.

Tam da bu sırada, Bahriye Nezareti'ndeki hareketliliğe bir yenisi eklenmiştir. Kaymakam Foot Bey tarafından hazırlanan bir muhtıradan, Atina Sefareti Ataşenavali'nin bazı noktalar üzerine dikkati çekilerek düzenli olarak rapor hazırlaması ifade edilmiştir. Bahriye Nezareti'ne sunulan söz konusu muhtıranın ilk kısmında maddi hususlara değinilerek havuz ve tersanelerin durumu, savaşa elverişli gemi, top ve torpidolarla kömür ve harp malzemesi hakkında malumat istenmektedir. İkinci bölümde teşkilata yönelik maddeler belirtilerek filo ve tor-

⁵⁵ DTA, I. Daire, 10/43. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından takdim olunan 27 Kanun-ı Evvel 1325/9 Ocak 1910 tarihinde müzekkire sureti. Zaten Londra Sefareti'nin talebine de, bir sonraki yılın bütçesine dahil edilmek suretiyle Mart ayından itibaren büyük devletler nezdindeki sefaretlere birer ataşenaval tayin olunacağı cevabı verilmiştir. Bk. BOA, HR.SFR.3, 728/16. Bahriye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 3 Şubat 1325/16 Şubat 1910 tarihli cevabı tahrirat-ı aliye.

⁵⁶ DTA, I. Daire, 10/45. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından takdim olunan 29 Kanun-ı Evvel 1325/11 Ocak 1910 tarihli müzekkire sureti.

⁵⁷ *Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi Şuâbâtı'nın Vezâifi*, Deniz Tarihi Müzesi Kütüphanesi, nr. 1861, s. 1-4; Batmaz, a.g.m., s. 536.

vido fırkalarının ne suretle teşkil edildiği, manevra kabiliyetleri, dahili tertibat ve teşkilatı gibi hususlar sıralanmıştır. Personelin şahsi durumu da malumat istenilen konular arasında olup subay ve efradın ahval, talim, terbiyesiyle önde gelen denizciler ve harpte kumanda mevkiine geçmesi muhtemel komutanlar hakkında bilgi verilmesi gerekli görülmüştür. Sahillerin savunma vasıtaları yanı sıra torpedo filosuna kömür teminine ve filonun sığınmasına uygun adalar hakkında da inceleme yapılması istenmiştir⁵⁸.

Yunanistan'ın denizcilik ve deniz kuvvetleri yönünden durumunu ortaya koymaya çalışan bu girişim, maalesef ki, ilk başta istenilen sonucu vermemiştir. Zira Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nin bir mütalaasında, Yunan hükümetinin bahriye, sahil müdafaası ve genel teşkilatına ait malumat toplanması gerektiği halde ataşenavallikten çok seyrek olarak rapor gönderilmekte olduğu dile getirilmiştir. Üstelik bunların muhteviyatının pek de o kadar önemli olmadığı, zikrolunan muhtıraya madde madde cevaplar yazılarak her hafta muntazaman birer rapor gönderilmesi gerekliliği bildirilmiştir⁵⁹.

Çok geçmeden, diğer ülkelere de yeniden ataşenaval gönderilmeye başlanmıştır. Mesela Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi İkinci Şube Müdürü Kolağası Hüseyin Bey, öğrenim amacıyla gönderilen Bahriye subaylarının tahsil ve terbiyelerine nezaret ederek dünyadaki denizcilik alanındaki gelişmeleri bildirmek üzere Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne atanmıştır. Yani Kolağası Hüseyin Bey'in vazifesi, diğer ataşenavallere nazaran gayet geniş tutularak hem tahsil gören bahriyeliler hem de dünyadaki gelişmeler hakkında faaliyet göstermesi beklenmiştir⁶⁰. Berlin Sefareti Ataşenavallığı'ne ise, Seyyar Torpedo Şubesi Müdürü Erkân-ı Harp Yüzbaşı Selahaddin Bey tayin olunmuştur⁶¹.

Aynı süreçte, ataşenavallerle ilgili sistemli ve düzenli bir nizamname yapılması ihtiyacı görülerek uygulamanın esasları ortaya konmuştur. Bu meyanda,

⁵⁸ DTA, M.BAHR, 677/34. Kaymakam Foot Bey tarafından Bahriye Nezareti'ne takdim olunan tarihsiz muhtıra. Söz konusu muhtırada herhangi bir tarih bulunmamakla birlikte başka bir belgeden anlaşıldığına göre 16 Mart 1326/29 Mart 1910 tarihinde Atina Sefareti Ataşenavallığı'ne iletilmiştir. DTA, M.BAHR, 677/27.

⁵⁹ DTA, M.BAHR, 677/29. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından takdim olunan 22 Haziran 1326/5 Temmuz 1910 tarihli müzekkire.

⁶⁰ BOA, HR.MTV, 23/38, lef. 1. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Eylül 1326/13 Ekim 1910 tarihli tezkire. Portsmouth'da eğitim alan iki bahriye subayının yaşadıkları bir sorun hakkında yazdıkları arzuhal için bk. BOA, HR.SFR.3, 629/15, lef. 1-4. Yüzbaşı Hasan Kamil ve Vahideddin Beyler tarafından Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne yazılan 11 Mart 1911 tarihli arzuhal.

⁶¹ BOA, İ.BH, 10/9, lef. 2. 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911 tarihli irade-i seniyye.

Bahriye Nezareti'nce hazırlanan ve ataşenavallerin seçim, tayin, vazife, maaş ve harcırahlarına dair on sekiz maddeyi içeren bir nizamname layihası, Sadaret'e gönderildikten sonra⁶² incelenmek üzere Hariciye Nezareti'ne de sevk edilmiştir⁶³. Burada yapılan inceleme sonucunda layiha, genel itibariyle uygun görülmüştür⁶⁴. Fakat Şura-yı Devlet tarafından yapılan tedkikatın uzaması, ataşenavaller hakkında yapılacak işlemlerde tereddüt yaşanması gibi bazı sorunlara sebep olmuştur⁶⁵.

Söz konusu ortamda ataşenavaller hakkında yaşanan bir diğer gelişme de, kara ataşelerinde de olduğu gibi, vazifelerini yerine getirme ve evraklarının korunması için sefarethanelerde kendilerine mahsus bir çalışma odası ayrılmasına yönelik ihtiyaçtır⁶⁶. Ataşenavallerin sefaretlere aidiyeti nokta-i nazarından önemli olan bu gelişme hakkında yapılan yazışmalar sonucunda, Londra'da ataşemiliter olmadığından odanın ataşenavale verilmesi tavsiye edilmiştir. Atina'da hem ataşemiliter hem de ataşenaval için birer oda tahsis edildiği görülmüştür⁶⁷. Buna karşın Paris, Berlin, Petersburg, Viyana, Roma, Atina, Belgrad ve Sofya'da sadece ataşemiliter bulunduğu ortamda Madrid, Lahey, Çetine, Bükreş, Brüksel, Stockholm, Washington ve Tahran'daki temsilciliklerde ne ataşenaval ne de ataşemiliter görev yapmaktaydı⁶⁸.

Bu sırada, uygulamanın diğer ayağını oluşturan, şebenderliklerde görevli askerî-katip uygulaması hayata geçirilmiştir. Örneğin Yunanistan'daki Şire Şebenderhanesi'ne katip olarak atanan Alaaddin Efendi, aslında, askerî istih-

⁶² BOA, ŞD, 16/35, lef. 15. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Mart 1327/12 Nisan 1911 tarihli tezkire. Layihanın bir sureti: BOA, ŞD, 16/35, lef. 10. "Düvel-i ecnebiyye nezdinde bulunan sefaretlerdeki ataşenavaller hakkında nizamname layihasıdır".

⁶³ BOA, HR.MTV, 645/10, lef. 1. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1327/16 Nisan 1911 tarihli tezkire.

⁶⁴ BOA, HR.MTV, 645/10, lef. 2. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 20 Nisan 1327/3 Mayıs 1911 tarihli cevabî tezkire.

⁶⁵ BOA, ŞD, 16/35, lef. 13. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Teşrin-i Evvel 1327/24 Ekim 1911 tarihli tezkire.

⁶⁶ BOA, HR.MTV, 395/58, lef. 1. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 24 Eylül 1327/ 7 Ekim 1911 tarihli ve acele ibareli tezkire.

⁶⁷ BOA, HR.MTV, 395/49, lef. 4. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 16 Teşrin-i Evvel 1327/29 Ekim 1911 tarihli cevabî tezkire. Atina Sefareti Maslahatgüzarı Galib Kemali [Söylemezoğlu] Bey tarafından gönderilen tezkirede, pek de geniş olmayan sefaret dairesinde bir seneye yakın bir zamandan beri kaçıllara bitişiğinde ataşenaval ve ataşemiliter mahsus yan yana iki odanın tahsis edildiği belirtilmiştir. BOA, HR.MTV, 395/49, lef. 3. Atina Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 5 Eylül 1911 tarihli cevabî tahrirat.

⁶⁸ BOA, HR.MTV, 395/58, lef. 2 ve 4.

baratla vazifeli bir bahriyeliydi⁶⁹. Çok geçmeden uygulama yaygınlaştırılarak Sivastopol ve Trieste Şehbenderhaneleri katipliklerine de Abdürrahim ve Necmeddin Efendiler tayin edilmişlerdir. Atanan subayların, askerî sıfatlarının gizli kalmasını temin için düzenli olarak kaçırlaryaya devam etmeleri ve doğrudan doğruya Bahriye Nezareti'ne bağlı kalmakla beraber şehbendere karşı katip sıfat ve mevkiinde bulunmaları uygun görülmüştür⁷⁰. Yani şehbenderhane kitabetlerine tayin edilen subayların, askerî sıfatlarını gizli tutmalarına son derece önem verilmiştir. Hariciye katipleri gibi düzenli olarak temsilcilik kalemi olan kaçırlaryaya devam edecek askerî-katiplerin, günlük yaşamları diğer personelin bağlı bulunduğu şartlara tâbi olacaktı. Hatta şehbenderlerin haberi olmaksızın buldukları mahalden ayrılmayacaklardı⁷¹.

Aynı günlerde, nizamname layihasıyla alakalı bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Layihanın incelemesini yapan Şura-yı Devlet, tayin olunan ataşenavallere, gidecekleri uzaklığa göre maaşlarının bir-iki misli oranında harcırah belirlenmesi, görev yaptıkları ülkedeki seyahat masraflarına karşılık birinci sınıf vapur ve tren ücretinden başka günlük 150 kuruş verilmesi, buldukları mahallin uzaklık ve önemine göre 4.500-7.500 kuruş arasında maaş verilmesi gibi hususların kanunî düzenlemeler gerektirdiği eleştirisinde bulunmuştur. Bu ortamda, layihanın kanun şeklinde takdimi istenildiği halde gönderilmesi, nizamname şeklinde düşünüldüğü takdirde ise zikrolunan maddelerin çıkarılması uygun görülmüştür⁷². Bunun üzerine Bahriye Nezareti, maaş ve harcırahla ilgili kısımları çıkararak metni bir nizamname haline getirmiştir⁷³.

⁶⁹ BOA, HR.MTV, 411/10, lef. 2. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Teşrin Sani 1327/10 Aralık 1911 tarihli, mahrem ve acele ibareli tezkire. Şire Şehbenderhanesi askerî-katibi Alaaddin Efendi, memuriyetine başladıktan sonra gerek kendisi bizzat seyahat ederek gerekse yerli halktan malumat alacak görevli istihdamı suretiyle İtalya ve Yunanistan hakkında önemli bir rapor yazmıştır. DTA, BN, 445/17587. Şire Şehbenderhanesi Katibi tarafından Bahriye Nezareti'ne gönderilen 1 Kanun-ı Sani 1327/14 Ocak 1912 tarihli rapor.

⁷⁰ BOA, HR.MTV, 55/3, lef. 1. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 3 Kanun-ı Sani 1327/16 Ocak 1912 tarihli ve mahrem ibareli cevâbî tezkire.

⁷¹ BOA, HR.MTV, 411/18, lef. 2. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Muharrem 1330/5 Kanun-ı Sani 1327/18 Ocak 1912 tarihli ve mahrem ibareli cevâbî tezkire.

⁷² BOA, ŞD, 16/35, lef. 12. Şura-yı Devlet'ten Bahriye Nezareti'ne gönderilen 18 Kanun-ı Evvel 1327/31 Aralık 1911 tarihli tezkire.

⁷³ BOA, ŞD, 16/35, lef. 11. Bahriye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e gönderilen 27 Kanun-ı Evvel 1327/9 Ocak 1912 tarihli cevâbî tezkire. Söz konusu layiha için bk. BOA, ŞD, 16/35, lef. 3-9. Evrakın arkasında 14 Şubat 1327/27 Şubat 1912 tarihi bulunan "Düvel-i ecnebiyye nezdinde bulunan sefarât-ı seniyyedeki ataşenavaller hakkında nizamname layihasıdır".

Şura-yı Devlet'in yeniden yaptığı incelemede, içerdiği on sekiz maddeden bazıları tashih edilirken bir madde ise başka düzenlemelerde bulunmasından ötürü metinden çıkarılmıştır⁷⁴. Meclis-i Vükela tarafından yapılan müzakerede, tadilat uygun görülerek 17 maddelik nizamname layihası ve ekli cetvelin yürürlüğe konmasına karar verilmiştir⁷⁵. Böylece, yaklaşık bir yıllık yoğun bir çalışmanın ardından ataşenavallerle alakalı ilk sistemli nizamname tanzim edilmiştir.

1912 tarihli ataşenavaller nizamnamesi, kurumsallaşma açısından önemli bir adım olmuş ve müesseseyi sağlam bir temele oturtmuştur. Bu şekilde, ataşenavallerin vazifeleri, atanma şartları, çalışma ortamı, diğer kişi ve kurumlarla ilişkileri gibi hususlar açıklığa kavuşturulmuştur. Nizamnamenin ilk kısmında, herhangi bir üst başlık olmaksızın göreve atanma ve ayrılma durumları hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; ataşenaval tayin edilecek subayın ehliyet, liyakat ve yabancı dil bilgisi gibi hususlar dikkate alınmak suretiyle Bahriye Nezareti Birinci Dairesi tarafından nezarete inha olunarak irade-i seniyye ile tayin edileceği hükmü benimsenmişti (M.1). Ataşenavallığe, yerel lisanı bilenler tercihan tayin olunacaklardı. Bir memlekette iki sene ataşenavallikte bulunup da dilini öğrenmeyenler, lisanını bilmediği yerlere ataşenaval tayin olunamayacaklardı (M.2). Ataşenavallik müddeti iki sene olarak belirlenmişti. Sağlıkla ilgili bir sorun, vazifesini yerine getirmede ilgisizlik, ahvalinde görülen fenalık, muhakeme altına alınma veya siyasî bir mecburiyet olmadıkça bu müddet zarfında değiştirilemeyeceklerdi (M.3). Ayrıca, ataşenavallik hizmetinde bulunmuş bir subayın, geri dönüşünden sonra iki sene geçmedikçe tekrar atanamayacağı da kararlaştırılmıştı (M.5).

İkinci bölüm, "Sıfat-ı Memuriyet ve Sefaretlere Derece-i İrtibat" üst başlığını taşımaktadır. Söz konusu başlığa baktığımızda; ataşenavaller, yabancı ülkeler nezdindeki politika memurlarının deniz müşaviri sıfatına sahiplerdi. Bu itibarla gerektiği halde sefir, fevkalade heyet reisleri ve maslahatgüzarlara denizcilik alanında yardım edeceklerdi (M.7). Bir ataşenaval, sefirde aldığı bir emrin yerine getirilmesinde mahzur görürse bunu sefire bildirecek; sefir ısrar ettiği takdirde durumu Bahriye Nezareti'ne yazmakla birlikte emri derhal uygulayacaktı (M.8). Ataşenavaller, bir mani ve mazeretleri olmadıkça sefarethaneye düzenli olarak devam edeceklerdi (M.9). Bahriye Nezareti'ne takdim edecekleri raporlardan sefiri de haberdar edecekler ve raporun bir suretini sefarethane dosyasında saklayacaklardı (M.10).

⁷⁴ BOA, ŞD, 16/35, lef. 1. 19 Şubat 1327/3 Mart 1912 tarihli Şura-yı Devlet mazbatası.

⁷⁵ BOA, MV, 227/31. Evrakın arkasında 26 Şubat 1327/10 Mart 1912 tarihi bulunan Meclis-i Vükela mazbata müsveddesi.

Son bölüm, “Vezaife Müteallik Hususat” başlığıyla ataşenavallerin vazifeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre her ataşenaval, bulunduğu ülkede denizcilikle ilgili hususları dikkatle inceleyerek on beş günde bir Bahriye Nezareti’ne malumat verecekti. Tedkik edecekleri hususlar arasında; bahriye subay ve efradının talim, tahsil ve manevi kuvvetleri. Bahriye’nin kuvvet, mühimmat, harp teşkilatıyla tedarik, nizam, ilerleme ve gelişmeleri. Tersane, tezgah ve havuzlarla her çeşit stratejik istihkam, liman ve deniz lağımına dair malumat. Bahriye bütçesinin artış ve azalış sebepleriyle donanmanın ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı. Top çeşitleri ve tedarik edildiği fabrikalar, mühimmat depoları ve gemi cephanelerinin tertibi. Torpido, denizaltı ve torpido-kovanlarının durumları. Savaş filosundan çıkarılan gemiler ve ihraç nedenleri. Önemli mevkillerde bulunan ve bir savaş ortamında kumanda başına geçmesi muhtemel amirallerin askerî vasıfları ve fotoğrafları. Devlet veya özel sektör tarafından inşa edilen gemiler, bunların denize indirilme törenleri ve denemelerdeki sonuçlar. Donanmanın tamiri ve eksiklerinin nasıl giderildiği, savaş sırasında ihtiyat filosunun kullanılma şekli sayılmaktadır (M.11). Bu hususların, ataşenavallere rehber olması gerektiği ifade edilen nizamnamede, bunlar haricinde önemli görülen inceleme ve araştırmaları, kendi fikirlerini de katarak rapor halinde düzenlemeleri belirtilmişti (M.12).

Ayrıca, ataşenavaller, buldukları ülkenin denizciliği hakkında bilgi toplamak için seyahat edebileceklerdi. Bir mani olduğu takdirde, şehbenderliklerle iletişim kuracaklardı. Fakat şehbenderler denizcilığe vakıf olmadıkları cihetle onlardan soru-cevap şeklinde malumat alacaklardı. Çaresiz kalmadıkça, hadiseyi bizzat takip etmeye mecburlardı (M.13). Denizcilik alanındakiler başta olmak üzere ülkenin elit tabakası ve diğer sefaretlerin personeliyle iyi ilişkiler kurmaları vurgulanmıştı (M.14). Tahsilde bulunan bahriye subay ve efradının eğitim ve ahvalini tedkikle üç ayda bir Bahriye Nezareti’ni haberdar edeceklerdi (M.15). Memuriyetleri esnasındaki evrak ve kayıtları, numunesine uygun şekilde tutarak ardından gelen ataşenavale teslim edeceklerdi (M.16)⁷⁶. Nizamnamenin ekinde ise, kayıtların muntazam ve yeknesak olmasını temin adına bir cetvel numunesi hazırlanmıştı. Söz konusu cetvele göre; gelen ve giden evrak, sıra numarasına göre saklanarak ayrı ayrı klasörlere konulacaktı. Bunlar için ayrı ayrı gelen-giden

⁷⁶ DTA, BN, 246/7029 [Ek 3]; 155/3482. 28 Şubat 1327/12 Mart 1912 tarihli “Düvel-i ecnebiyye nezdinde bulunan sefarât-ı seniyyedeki ataşenavaller hakkında nizamnamedir”. Adliye Nezareti, birkaç ay sonra, nizamnamenin Takvim-i Vekayi’de yayınlanma ve Düstur’a konulmasında sakınca olup olmadığına dair mütalaa isteme ihtiyacı duymuştur. BOA, A.DVN.MKL, 53/29. Adliye ve Mezâhib Nezareti’nden Bahriye Nezareti’ne gönderilen 6 Eylül 1328/19 Eylül 1912 tarihli tezkire.

defteri tutulacaktı. Ayrıca, görev yaptığı memleketin durumuna dair görüş ve düşüncelerine mahsus bir muhtıra defteri de bulunduracaktı⁷⁷.

Nizamnamenin uygulamaya girmesinden sonra yeniden bir hareketlilik başlamıştır. Mesela, Petersburg Sefareti, Rusya'nın donanmasını ıslah için girişim başlattığından ötürü bir ataşenaval atanmasının büyük fayda getireceği mü-talaasında bulunmuştur. Bu yüzden, halihazırda, Petersburg'daki Bahriye Konfe-ransı üyesi Nail Efendi'nin ataşenaval olarak tayini teklif edilmiştir. Fakat Nail Efendi'nin Yüzbaşı rütbesinde ve İngiltere'deki eğitiminden yeni dönmüş olması hasebiyle söz konusu öneriye olumsuz yanıt verilmiştir⁷⁸. Aynı dönemde Londra Sefiri Tevfik Paşa da, sefarete bir ataşenaval tayini lüzumunu bildirmiştir. Bu bağlamda, dretnot inşası ve tahsil gören bahriyelilerin işlemleriyle ilgilenme gibi konuların, alan bilgisinin dışında İngiltere Denizcilik Bakanlığı ile resmi münasebatı gerektirdiğini dile getirmiştir. İngiltere'de ataşenavallerin Kral tarafından hususi surette kabul edildiğini de belirten sefir, bu yüzden, adab-ı muaşerete vakıf, zeki, muktedir, dile aşına ve fennî malumat sahibi bir ataşenaval ihtiyacını ortaya koymuştur⁷⁹.

Aslında Tevfik Paşa'nın ifadelerinde büyük bir haklılık bulunmaktadır. Zira Trablusgarb Savaşı süreci ve Balkan Savaşları'nın hemen öncesi olan bu tarihlerde, Berlin Sefareti'ndeki Korvet Kapudanı Selahaddin Bey dışında hiç-bir Osmanlı sefaretinde ataşenaval görev yapmamaktaydı⁸⁰. Zaten biraz da bu-nun etkisiyle Atina Sefareti, Rumcaya aşına, muktedir ve ülke içerisinde tedkik gezileri yapacak bir ataşenaval tayinini talep etmiştir. Sadaret'in değerlendirmesinde ise, Rumca ile beraber İngilizce ve Fransızca'yı yahut bunlardan en az birini bilen bir zabitin gerekliliği üzerinde durulmuştur⁸¹. Bu sırada Kalyon Kapudanı Ramiz Bey, Viyana Sefareti Ataşenavallığı'ne atanmış⁸², Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne ise Korvet Kapudanı Kasımpaşalı Arif Bey tayin edilmiştir⁸³.

⁷⁷ DTA, BN, 266/7029. Layihadaki numuneye baktığımızda ise; aynı bilgiler verilmekle birlikte, cetvelin ölçülerinin dahi ne kadar olacağı belirtilmişti. Bkz: BOA, ŞD, 16/35, lef. 9.

⁷⁸ BOA, HR.MTV, 23/52, lef. 1. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 18 Rebi-ül-ahir 1330/24 Mart 1328/6 Nisan 1912 tarihli cevâbi tezkire-i aliye.

⁷⁹ BOA, HR.MTV, 396/10, lef. 2. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 14 Haziran 1912 tarihli ve mahrem ibareli tezkire.

⁸⁰ DTA, M.BAHR, 720/54. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 23 Haziran 1328/6 Temmuz 1912 tarihli cevâbi tezkire.

⁸¹ BOA, BEO, 4064/304741, lef. 1. Sadaret'ten Bahriye Nezareti Vekaleti'ne gönderilen 5 Temmuz 1328/ 18 Temmuz 1912 tarihli cevâbi tezkire.

⁸² BOA, İ.BH, 11/36, lef. 2. 20 Şaban 1330/21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912 tarihli irade-i seniyye.

⁸³ BOA, HR.SFR.3, 670/3, lef. 9. Hariciye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen 31 Temmuz

Dönemin Berlin Sefareti Ataşenavali Selahaddin Bey'in gerçekten önemli bir rapor kaleme aldığını da burada belirtmek gerekir. Öyle ki Balkan Savaşları ile oluşan yeni sınır hattı sonrasında Karadeniz'i Ege'ye bağlayacak bir kanal açılacağı şayiaları üzerine Selahaddin Bey, mufassal, ciddi araştırma ve inceleme ürünü olarak yorumlanan bir rapor tanzim etmiştir⁸⁴. Karadeniz-Bahr-i Sefid [Akdeniz] yahut Midye-Enez Kanalı adlı projeyi Almanya'daki Kiel Kanalı ile karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen Selahaddin Bey, adı geçen projeyi birçok gerekçelere bağlı olarak fevkalade müşkül ve masraflı olarak değerlendirmiştir⁸⁵.

Bununla birlikte, birkaç ay sonra, görev süresi sona ermiş olan Berlin Sefareti Ataşenavali Selahaddin Bey'in geri çağrıldığını görmekteyiz. Üstelik, Bahriye Nezareti, bütçenin yetersizliğinden ötürü yeni bir tayin de yapmamıştır⁸⁶. Hatta Londra haricindeki sefaretlerde ataşenaval bulundurulmasına gerek olmadığı yönünde bir karar da alınmıştır⁸⁷. Fakat alınan bu karar, pek de uzun süreli olmamıştır. Nitekim Atina Sefareti nezdine bir ataşenaval tayini elzem görülerek Bahriye Birinci Daire Birinci Şubesi'nde görevli Yüzbaşı Aziz oğlu Mustafa Kemal[eddin] Efendi'nin ataması yapılmıştır⁸⁸.

Londra Sefareti Ataşenavali Ali Rıza Bey'in değiştirileceği haberi ise, Sefir Tevfik Paşa tarafından yanlış bulunmuştur. Birkaç ay zarfında arka arkaya değişiklik yapılmasını eleştiren Tevfik Paşa, İngiltere'de ataşenavallerin alelaide bir memur sayılmayıp hususi bir mevkileri bulunduğunu tekrar dile getirmiştir. Diğer taraftan, her yeni memurun ülkeyi ve ilişki kuracağı görevlileri tanıması velhasıl vazifesini hakkıyla yapmaya başlayabilmesi birkaç ay zarfında mümkün

1328/13 Ağustos 1912 tarihli cevâbî tahrirat. Daha sonra, Londra Sefareti Ataşenavallığı'ne, Berk-i Sükut torpido-kravazörü süvarisi Birinci Sınıf Yüzbaşı [Ali] Rıza Kapudan tayin edilmiştir. BOA, İ.BH, 12/45, lef. 2.

⁸⁴ BOA, HR.SYS, 2082/4, lef. 20. Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Mayıs 1913 tarihli tahrirat.

⁸⁵ BOA, HR.SYS, 2082/4, lef. 19, 21-22 [Ek 4]. Berlin Sefareti Ataşenavali Selahaddin Bey tarafından kaleme alınan "Hafri mutasavver Karadeniz-Bahr-i Sefid Kanalı ile (Kayzer Wilhelm) Kiel Kanalı hakkında rapor" ile "Karadeniz-Bahr-i Sefid yahud Midye-Enez Kanalı" başlığına sahip 19 Mayıs 1913 tarihli rapor sureti. Kanalların harita üzerindeki tasvirleri için bk. BOA, HR.SYS, 2082/4, lef. 23-24.

⁸⁶ DTA, M.BAHR, 690/331. Bahriye Nezareti'nden Berlin Sefareti'ne gönderilen 16 Teşrin-i Sani 1329/29 Kasım 1913 tarihli tahrirat.

⁸⁷ DTA, M.BAHR, 690/328. Bahriye Nezareti'nden Berlin Sefareti'ne gönderilen 29 Kanun-ı Evvel 1329/11 Ocak 1914 tarihli cevâbî tahrirat.

⁸⁸ BOA, İ.BH, 12/56, lef. 1. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 4 Kanun-ı Sani 1329/17 Ocak 1914 tarihli tezkire; BOA, İ.BH, 12/56, lef. 2. 6 Kanun-ı Sani 1329/19 Ocak 1914 tarihli irade-i seniyye.

olabilmektedir⁸⁹. Neticede Ali Rıza Bey, Tevfik Paşa'nın ricası üzerine görevde bırakılarak sefaret heyetinin cihan harbi dolayısıyla memlekete geri dönüşüne kadar vazifesini sürdürmüştür⁹⁰.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, sefaretler nezdine ataşenaval görevlendirilmesi uygulamasının sekteye uğradığını görmekteyiz. Sadece müttefik ve tarafsız ülkelerden Atina, Berlin ve Viyana Sefaretleri'nde birer ataşenaval görev yapmıştır. Bu meyanda, Berlin Sefareti'ne Ahmed Vahideddin Efendi memur edilmiştir⁹¹. Başlangıçta, Atina Sefareti Ataşenavallığı'nde bulunan Mustafa Kemal Efendi ise⁹² daha sonra Viyana Sefareti'nde görev yapmıştır⁹³. Adı geçen iki ataşenaval, müttefik devletlerle ilişkiler ve gerekli ihtiyaçların temini amacıyla yoğun bir faaliyet göstermişlerdir.

Bu süreçte, ataşemiliterlerde olduğu gibi, ataşenaval muavinliği usulünün de uygulandığını görmekteyiz. Mesela Berlin Sefareti Ataşenaval Muavinliği'ne, Kıdemli Yüzbaşı [Sinoplu] İsmail Hakkı Efendi atanmış⁹⁴, kendisi Almanya'da tahsilde bulunan bahriyelilerin işlerini idareye memur edilmiştir⁹⁵. Aynı dönemde, ataşenaval refakatinde olmak üzere, yazı işlerinde istihdam edilen kalem personeli de görev yapmıştır⁹⁶. Ayrıca, Berlin Sefareti'nde, ataşenavallik otomobili diye nitelendirilen bir araçla⁹⁷ ataşenaval ve muavine ait odalar da yer almaktadır⁹⁸.

⁸⁹ BOA, HR.MTV, 647/100, lef. 4. Londra Sefareti'nden gönderilen 19 Mart 1914 tarihli tahrirat sureti.

⁹⁰ Londra Sefiri Tevfik Paşa, Müsteşar Ragıp Bey ve Ataşenaval Ali Rıza Bey'i ilgilendiren bir şikayet mevzuuyla alakalı olarak bk. BOA, HR.MTV, 647/86, lef. 1-2; BOA, HR.MTV, 647/100, lef. 5-6.

⁹¹ BOA, BEO, 4371/327819. Sadaret'ten Bahriye Nezareti Vekaleti ve Hariciye Nezareti'ne gönderilen 18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli cevabî tezkire.

⁹² BOA, HR.SFR.04, 898/110, lef. 5. Bahriye Nezareti'nden Atina Sefareti Ataşenavallığı'ne gönderilen 18 Kanun-ı Sani 1331/31 Ocak 1916 tarihli tahrirat.

⁹³ BOA, BEO, 4445/333331. Sadaret'ten Bahriye ve Hariciye Nezaretleri'ne gönderilen 3 Kanun-ı Evvel 1332/16 Aralık 1916 tarihli cevabî tezkire.

⁹⁴ BOA, HR.MTV, 24/27, lef. 2; BOA, HR.MTV, 24/29, lef. 3; BOA, HR.MTV, 24/30, lef. 4. Bunun bir diğer örneği ise, birkaç yıl öncesinde, Londra Sefareti Ataşenaval Muavinliği'ne atanan Fabrikalar Komisyonu'ndan Çarhçı Yüzbaşı Bursalı Ömer Lütfi bin İbrahim Efendi'dir. DTA, M.BAHR, 684/100.

⁹⁵ DTA, Umumi Evrak d., 997, s. 77A. 1 Temmuz 1334/1918 tarihli evrak hülasası.

⁹⁶ Berlin Sefareti Ataşenavali refakatinde görevli Asitaneli Mustafa oğlu Pertev Efendi'nin maaşı hakkında bk. DTA, M.BAHR, 691/133; DTA, Umumi Evrak d., 997, s. 18A.

⁹⁷ DTA, Umumi Evrak d., 997, s. 31A. 1 Teşrin-i Evvel 1334/1918 tarihli evrak hülasası. Otomobilin satışı ve masrafları için bk. DTA, Umumi Evrak d., 997, s. 39A.

⁹⁸ Odalardaki 27 parçadan ibaret demirbaş eşyanın sefarete devredilerek eşya defterine kaydı

1917 yılına gelindiğinde, ataşenavaller nizamnamesinde değişiklik yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Kendisinden görüş istenen Viyana Sefareti Ataşenavali Mustafa Kemal Bey'in verdiği cevapta, öncelikle ataşenavallik süresinin uzatılması teklif edilmiştir. İki seneye sınırlandırılan müddet zarfında bir ataşenavalin ancak bulunduğu memleketi tanımaya ve münasebet tesisine başlamış olacağından tam kendisinden istifade edilebileceği bir zamanda değiştirilmesi uygun görülmemiştir. Üstelik hiçbir devlet, ataşemiliter ve ataşenavaller için bu kadar kısa bir memuriyet süresi koymamış olup bazılarında sınırlama olmadan bir ihtisas şubesi şeklinde telakki edilmişlerdir. Bunun yanı sıra, sefirin her emrini yapmak mecburiyetinde olunmasının ileride tamiri zor sonuçlar doğurabileceği uyarısında bulunmuştur. Rapor gönderme süresinin değiştirilebileceğini belirten Mustafa Kemal Bey, sefirin, raporun tamamından değil de alakadar kısmından haberdar edilmesini gerekli görmüştür.

Sefirlerle ataşenavaller arasındaki ilişkiyi gayet önemli bulan Mustafa Kemal Bey, sefirlerin de ataşenavallere karşı bazı mecburiyetleri olduğunu belirterek bunları sefarethanede müstakil bir oda tahsisi, ataşenavale her türlü yardımın yapılması ve özellikle şehrin muteber tabakasıyla münasebet kurmaya yardım edilmesi şeklinde sıralamaktadır. Mustafa Kemal Bey'in, ataşenavallik uygulaması hakkındaki genel değerlendirmeleri de oldukça mühimdir. Buna göre, doğrudan doğruya, Bahriye Nezareti'nin mümessili olan ataşenavallere, denizcilikle alakalı hususlarla her türlü havadisın bildirilmesi gereklidir. Tahsil veya diğer amaçlarla yurtdışında bulunan bahriye subaylarının mercii olmasından dolayı nezaretle subaylar arasındaki iletişim ataşenaval vasıtasıyla sağlanmalıdır. Nihayetinde, savaş sonunda denize kıyısı olan ülkelere birer ataşenaval tayiniyle istihbaratın genişletilmesi ve temsilciliklerde Osmanlı bahriyesini temsil ettirmek gibi hususlar da dikkate alınmıştır⁹⁹.

I. Dünya Savaşı'nın ardından ülkeye geri dönen ataşenavallerden sonra yeni bir tayin yapıldığına tesadüf edilememiştir¹⁰⁰. Ancak bu dönemde, ataşena-

hakkında bk. DTA, Umumi Evrak d., 997, s. 38. 28 Temmuz 1335/1919 tarihli evrak hülasası.

⁹⁹ DTA, BN, 246/7029. Viyana Sefareti Ataşenavallığı'ndan Bahriye Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1333/1917 tarihli cevabı tahrirat. Bu arada Mustafa Kemal Bey, Brest-Litovsk müzakerelerindeki heyetin Bahriye Müşaviri Hüseyin Rauf [Orbay] Bey'in kitabet vazifesinde de görev almıştır. Bk. BOA, BEO, 4498/337286, lef. 1. Sadaret'ten Bahriye Nezareti ile Hariciye Nezareti Vekaleti'ne gönderilen 31 Kanun-ı Evvel 1333/1917 tarihli cevabı tezkire.

¹⁰⁰ Berlin Sefareti Ataşenavali Ahmed Vahid[eddin] Efendi'nin geri çağırılması hakkında bk. BOA, HR.MTV, 649/28, lef. 2. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Kanun-ı Evvel 1334/1918 tarihli tezkire.

vallik uygulamasını da ilgilendiren bazı düzenlemeler yapıldığını görmekteyiz. Nitekim ataşemiliter harcırahlarıyla alakalı Şura-yı Devlet tarafından yapılan bir incelemede, ataşenaval ve ataşemiliterlerin vazifeleri itibarıyla sefaretler nezdine gönderilen siyasi personelden bir farkları olmadığından sefaret memurları arasında addolunarak benzer hükümlere tabi tutulmaları gerektiği vurgulanmıştır¹⁰¹. Harbiye Nezareti ise, aynı mahalde aynı devleti temsil eden dışişleri personelinin sivil ve askeri olanlar şeklinde muhtelif hükümlere bağlanmasını eleştirerek ataşemiliter ve ataşenavalleri daimi askerî dışişleri memurları olarak nitelendirmiştir¹⁰².

Son olarak, ataşenavallerin yurtdışı temsilciliklerdeki yeri ve statüsü de gündeme gelmiştir. Buna göre; sefaretlerde görev yapan ataşemiliterlerin, sahip oldukları askerî rütbelere bakılmaksızın, büyükelçiliklerde müsteşarla başkatip arasında ve orta elçiliklerde ise başkatipten sonra mevki almalarına benzer şekilde ataşenavallerin de onlarla eşit bir mevkiye sahip oldukları görülmektedir. Her ikisinin aynı sefarette bulunduğu durumlarda ise, rütbelere göre mevki almalarının teamül icabından olduğu anlaşılmaktadır¹⁰³.

Sonuç

Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme uygulamaları çerçevesinde değerlendirilmesi gereken ataşenavallik, yurtdışındaki diplomatik temsilciliklerde denizcilik alanında uzman personel ihtiyacı çerçevesinde uygulamaya konmuştur. Buna bağlı olarak ataşenavaller, Osmanlı sefaretleri maiyetlerine tayin edilen Bahriye subaylarıdır. Sefirlere, denizcilik alanındaki iş ve işlemlerde yardımcı olmakla görevli olan ataşenavaller, aynı zamanda, nezdinde buldukları ülkede Bahriye Nezareti'nin verdiği her türlü faaliyeti yürütmekle de mükellefler.

Ataşenavallik uygulamasının hayata geçirilmesinde ve gelişmesinde, dünyadaki çağdaşlarının yanı sıra ataşemiliterlik sisteminden edinilen tecrübe de etkili olmuştur. Bir başka deyişle ataşemiliterlik, ataşenavallik uygulamasına mühim bir örnek oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde ataşenavallerin, denizcilik açısından büyük ve önemli devletler nezdindeki sefaretlere atandıklarını görmek-

¹⁰¹ BOA, ŞD, 673/32, lef. 4-7. 10 Eylül 1337/1921 tarihli Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesi mazbatası.

¹⁰² BOA, BEO, 4694/352049, lef. 3. Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Ağustos 1337/1921 tarihli tezkire.

¹⁰³ BOA, HR.MTV, 652/64, lef. 1. Sicil-i Ahval Müdiriyeti tarafından düşünülen 5 Mart 1338/1922 tarihli derkenar.

teyiz. Bu bakımdan, dünyadaki etkinliği ve denizcilikteki gücüyle dönemin lider devleti olan İngiltere, en fazla Osmanlı ataşenavalinin tayin olunduğu ülkedir. Üstelik Londra Sefareti maiyetine atanan bazı ataşenavallerin, görev sürelerinin ardından, İngiliz donanmasında vazifelendirildikleri de görülmektedir. Bunun yanı sıra, ataşenaval atamalarında, denizcilik açısından önemli bir etkinlikleri olmamakla beraber, Rusya ve Yunanistan gibi iki ülkeye de öncelik verilmiştir.

Ataşenavallerin en önemli vazifeleri, nezdinde buldukları ülkenin denizcilik alanındaki faaliyetlerini takip ederek merkeze iletmektir. Buna bağlı olarak dünyadaki denizcilik alanındaki gelişmelerin izlenmesinde ve aktarımında aracı bir rol oynadıklarını söylemek abartılı olmasa gerektir. Bir anlamda ataşenavallerden, modernleşme yolundaki Osmanlı bahriyesinin yurtdışındaki gözü ve kulağı rolünü oynamaları beklenmiştir. İzlenim ve öğrendikleri çerçevesinde hazırladıkları raporlar, imkanlar nispetinde, bahsedilen durumun sağlanmasına yönelmektedir. Ayrıca, istihbari faaliyetlerde bulunmanın dışında personelin deneyim kazanması ve yabancı dillerinin geliştirilmesi de beklentiler arasındadır. Ataşenavalliğin Osmanlı Devleti'ndeki uygulama süreci izlendiğinde, bazı dönemlerde sayıları azalmakla beraber, aktif olarak I. Dünya Savaşı sonrasına kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Netice itibarıyla, yaklaşık elli senelik bir süreci kapsayan ataşenavallik, ihtiyaçlar çerçevesinde hayata geçirilmiş bir Osmanlı modernleşme uygulamasıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

Hariciye Nezareti Mütenevvia Evrakı (HR.MTV.)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Evrakı (HR.TH.)

İrade Bahriye (İ.BH.)

İrade Hususi (İ.HUS.)

İrade Taltifat (İ.TAL.)

Meclis-i Vükela (MV.)

Sadaret Divan Kalemî Mukavelename (A.DVN.MKL.)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

I. Daire

Islahat

Mektubi Kalemî (MKT.)

Muhasebe Kalemî (MUH.)

Mülga Bahriye (M.BAHR.)

Şahsi Dosyalar (ŞD.)

Şura-yı Bahriye (ŞB.)

Umumi Evrak d. (Umumi Evrak Defterleri)

Yazılı ve Basılı Eserler

A. Lutfullah, *Sefaret Kâtipleri ve Ataşemiliterler*, I, İlhami Matbaası, İstanbul 1929.

Aydın, Faruk - Erkan Göksu, "Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-i Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, XIII, Ankara 2002, s. 822-829.

Batmaz, Şakir, "Osmanlı Devletinde Ateşnavallik (Deniz Ateşeliği) Müessesesi ve Londra Ateşnavallığı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*

sü Dergisi, sayı 23 (2007/2), s. 533-548.

Bostan, İdris, “Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 13-31.

Çağlar, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi Şuâbâtı'nın Vezâifi, Deniz Tarihi Müzesi Kütüphanesi, nr. 1861.

Gencer, Ali İhsan, “Bahriye-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, IV, s. 502-509.

_____, “Osmanlı Bahriyesinde Yapılan Yeniliklerin Devlet Siyasetine Etkileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2008, I, s. 139-163.

“Müşirân-ı izâmdan esbak Konya Valisi merhum Mehmed Said Paşa'nın tercüme-i hâli”, *Sabah*, sayı 2360, 14 Şubat 1311/26 Şubat 1896, s. 1-2.

Özel, Sabahattin - Önder Kocatürk, “II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Bahriyesine Dair Notlar”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı I, sayı 46 (2007/2), İstanbul 2009, s. 205-271.

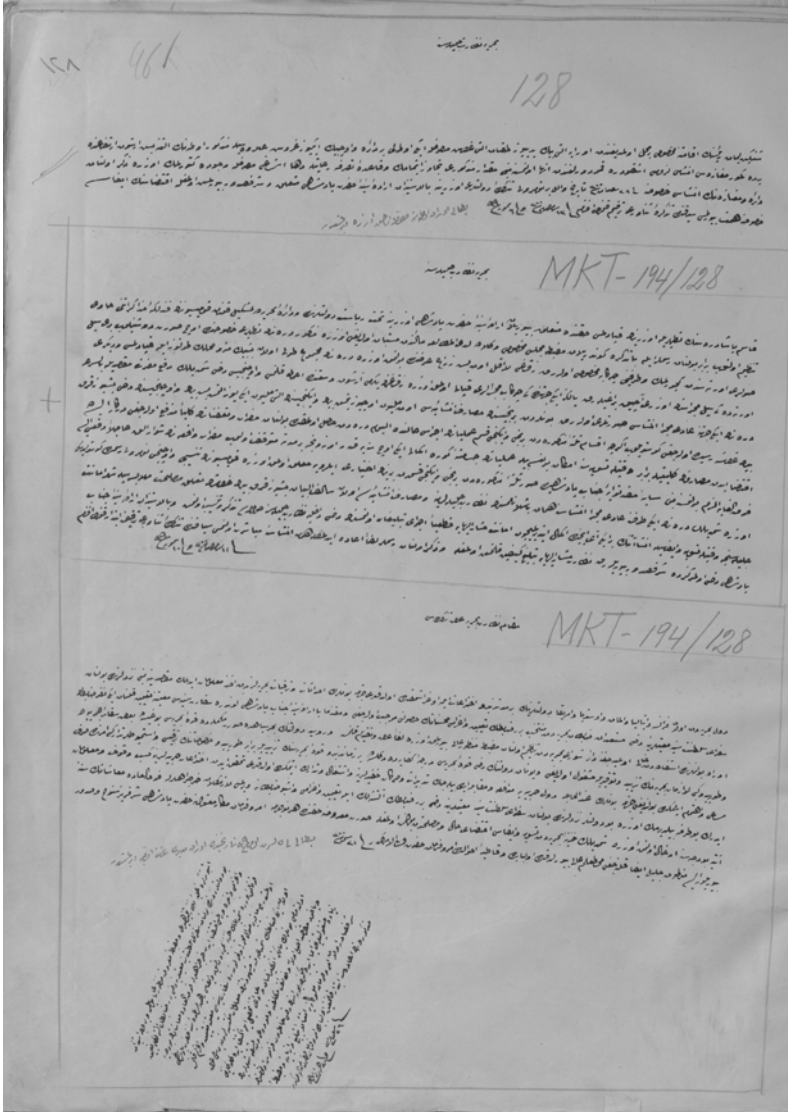
Yıldız, Gültekin, “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (Güz 2012), s. 239-265.

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme-III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

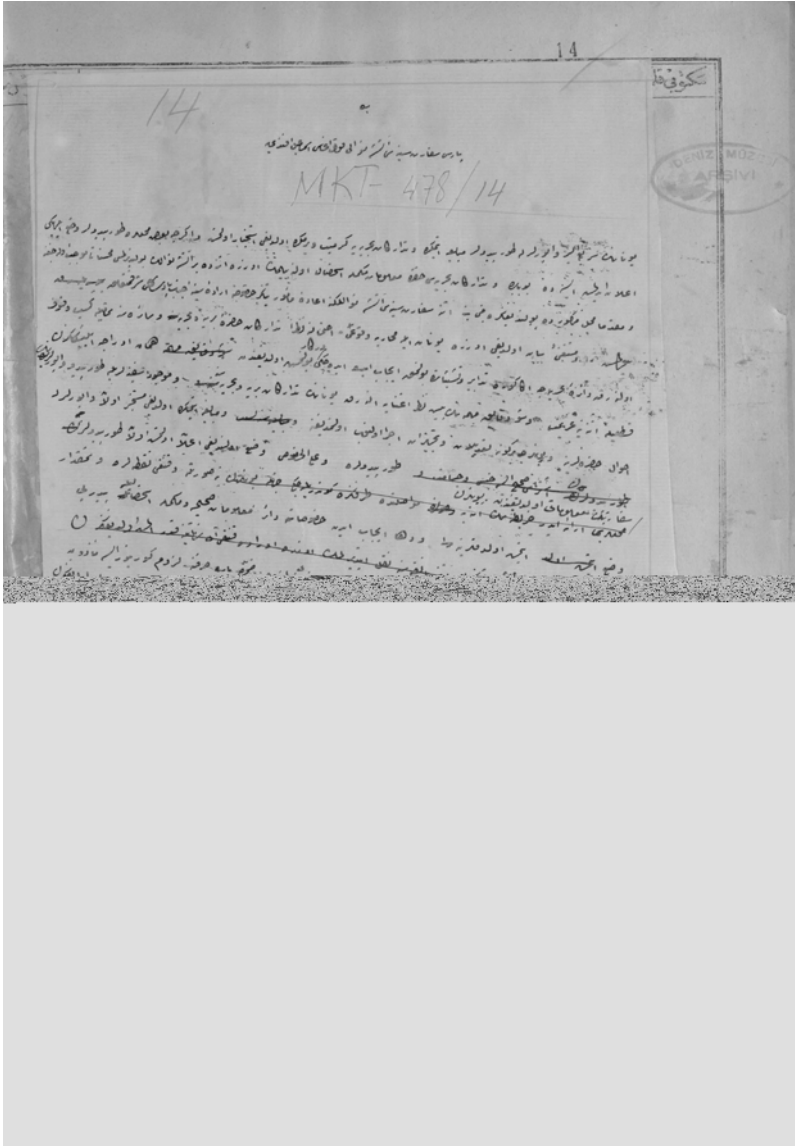
EKLER

Ek 1

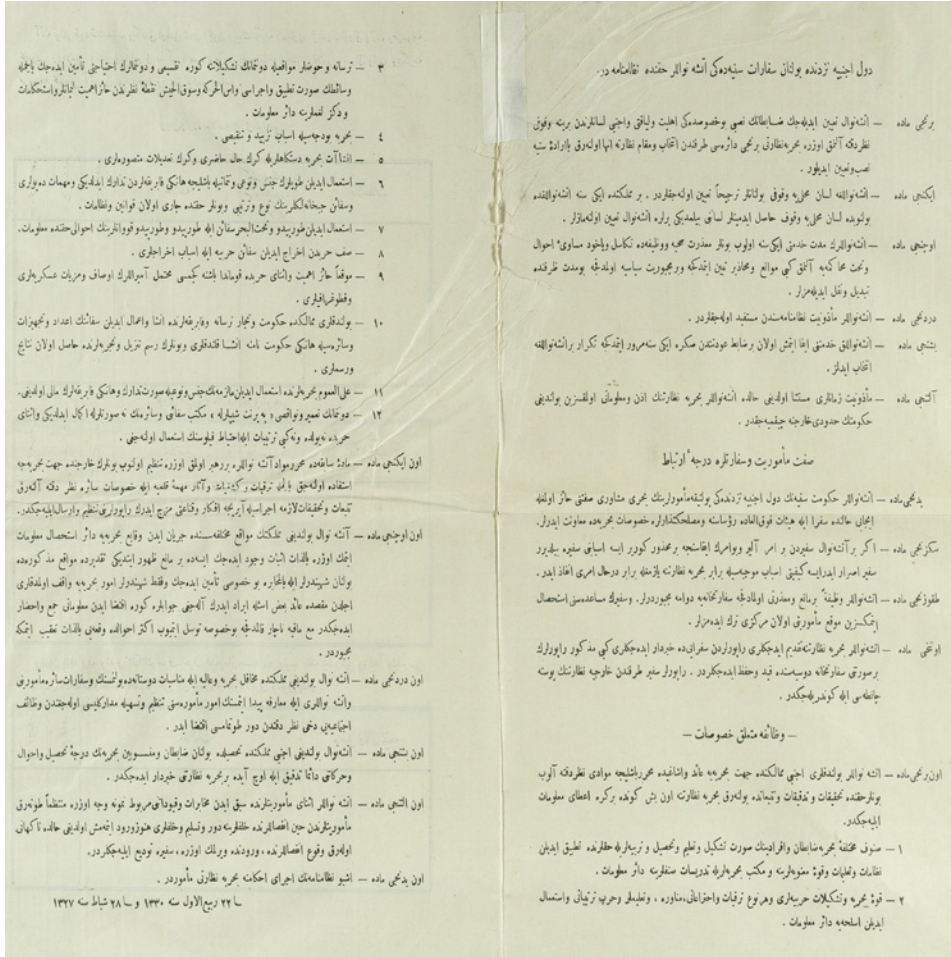
Ataşenalı Atamaları İle İlgili İrade-i Seniyye Sureti (DTA, MKT, 194/128)

Ek 2
Kolağası İsmail Efendi'ye Verilen Talimat
(DTA, MKT, 478/14)

Ek 3
1912 tarihli Ataşenavaller Nizamnamesi
(DTA, BN, 246/7029)

ÇOKAN VALİHANOV'UN MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI ÜZERİNE BAZI MÜŞAHEDELERİ

Dinçer KOÇ*

Öz

Meşhur Kazak ilim adamı Çokan Çingizoviç Valihanov (1835-1865) 1858 yılında Rus hükümeti tarafından Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu seyahati esnasında Uygur şehirleri ve Uygurlarla ilgili olarak tarih ve etnografya malzemeleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Onun çalışmaları ölümünden sonra yayınlanmıştır. Günümüzde Kazak tarihçiliğinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak bilinen Çokan Valihanov'un çalışmaları bu alanda yapılan ciddi akademik araştırmaların başvuru kaynağı haline gelmiştir. Altı Uygur vilayetinin (Yarkend, Hotan, Kaşgar, Aksu, Yenihisar ve Turfan) idari yapısıyla ilgili olarak kaleme aldığı çalışması da bu cihettendir. Çağdaş tarih araştırmalarında Mançu hâkimiyeti altındaki Uygurlarla ilgili olarak daha çok siyasi konulara odaklanılmıştır. Valihanov Çing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da nasıl bir idari yapı kurduğunu ve unvanları detaylı bir şekilde açıklayarak önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'da baskı altında defalarca ayaklanan Uygurları hâkimiyet altında tutmak için Mançular tarafından alınan idari, iktisadi ve askeri tedbirlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çing İmparatorluğu, Çokan Valihanov, İdari Yapı, Mançu.

Abstract

SOME CONSIDERATIONS BY CHOKAN VALIHANOV ON ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE SIX UIGHUR PROVINCE DURING THE MANCHU OCCUPATION

The famous Kazakh scholar Chokan Chingizovich Valihanov (1835-1865) was sent to the Eastern Turkestan in 1858 by Russian government, which was under Manchu occupation. During his expedition, he studied many historical and ethnographical materials about Uighur cities and Uighurs. His studies were published after his death. Today Chokan Valihanov is regarded one of the most prominent person of Kazakh historiography and his studies have become the most valuable source of academic work in this field. His study regarding to the administrative structure of six Uighur province (Yarkend, Khotan, Kashgar, Aksu, Yenihisar and Turpan) is in this aspect. In modern history studies about the Uighurs under Manchu domination are being focused on political issues. Valihanov provides important knowledge regarding to the administrative structure of the six Uighur province, explaining how the Qing Empire established both the administrative structure in Eastern Turkestan and titles in detail. In addition, the administrative, financial and military measures taken by Manchu to keep the Uighurs under control who repeatedly revolted in the Eastern Turkestan have also been mentioned.

Keywords: Eastern Turkestan, Qing Empire, Chokan Valihanov, Administrative Structure, Manchu.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; dincerkoc23@gmail.com.

Giriş

Doğu Türkistan'da Saidiye Hanlığı'nı 1678 yılında ortadan kaldırarak, Çungarların desteğiyle iktidarı ele geçiren Hocaların yaklaşık 80 yıl süren hâkimiyet dönemi Uygurlara huzuru getirmedi. Tam aksine Çungarların hâkimiyetinin gölgesinde Akdağlı ve Karadağlı Hocaların kısır iktidar çekişmeleriyle Doğu Türkistan siyasi istikrarsızlık devresine girdi. Bu durum hiç kuşkusuz, Çing Hanedanıyla birlikte bütün Çin'e hâkim olan Mançuların Çungarları yenilgiye uğrattıktan sonra Doğu Türkistan'ı 1759'da kolayca işgal etmesinin temel sebebi oldu¹. 1759'dan 1865 yılında Yakup Bey tarafından Doğu Türkistan'ın istiklaline kavuşturulmasına kadar devam eden 100 yılı aşkın Mançu işgali devri, iktidarı geri almak amacıyla Hocaların girişimiyle gerçekleştirilen pek çok başarısız ayaklanmaya sahne oldu. Bununla birlikte Doğu Türkistan ve Uygur halkının zapt altında tutulması ve Çin ülkesinin bir parçası haline getirilmesi amacıyla Pekin'deki Çing Hanedanı tarafından idari, askeri ve iktisadi tedbirler alındı. Bu hususlar devrin Doğu Türkistan'da görevlendirilen komutanlarının Pekin'e sundukları raporlarına yansdı. Ancak Doğu Türkistan'ın işgaliyle birlikte Çing yönetimi tarafından yürürlüğe sokulan yeni idari sistemin ve buna bağlı olarak uygulanan iktisadi ve askeri faaliyetlerin Uygurlara tesiri ve onların yaşamına getirdiği zorluklar açısından değerlendirilmesi bakımından bu raporlar kifayetsiz kalmıştır. Bu bağlamda meseleyi daha iyi anlamak açısından işgalden yaklaşık 100 yıl sonra Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Kazak kökenli Rus Subayı Çokan Valihanov'un tespitleri önem arz etmektedir.

Çokan Valihanov'un Hayatı Üzerine

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarında yaklaşık 100 yıl boyunca devam eden Kazak topraklarının Rusya tarafından hâkimiyet altına alınması süreci başladı. Bu süreçte Orta Cüz'ün Sultanı olan Ç. Valihanov'un atası Abılay Han, Rusya'ya tâbi olan ilk Kazak idarecilerinden biriydi². Çokan Valihanov'un adı da Abılay Han'ın Orta Cüz'ün son müstakil Sultanı olan büyük oğlu Vali Han'a dayanmaktadır³.

¹ Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 5-15.

² Bk. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 258-261.

³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah, T. 1*, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984, s. 9.

Ç. Valihanov'un babası Çingis Valiev, Kızıl-Agaş'ta (başka bir veriye göre de Sırımbet'te) 1811 yılında dünyaya geldi. Çingis henüz 10 yaşındayken Vali Han vefat etti. Onun dul eşi Ayhanım birkaç dil bilen çağdaş bir kadındı ve Rus yönetimiyle yakın ilişkiler kurmuştu. Ayhanım oğlu Çingiz'i Omsk Askeri Mektebi'nden mezun olduktan sonra Sibiry Kazak Askeri Lisesi'ne kaydettirdi. Çingis burada 6 yıl iyi bir tahsil gördü ve Rusçayı ilk öğrenen Kazaklardan biri oldu. 1834 yılında henüz 23 yaşındayken yeni kurulan Aman-Karagay Bölgesine binbaşı rütbesiyle atanarak baş sultan tayin edildi. Daha sonra da unvanı albay rütbesine yükseltildi. Onun idaresinde Atıgay, Karaul, Kerey, Kıpçak ve Ongıt gibi çok sayıda Kazak kabilesi bulunuyordu. Çingiz Aman-Karagay'a geldikten sonra 1835'te henüz çocukken nişanlandığı Zeynep Çormanov ile evlendi⁴. Çingiz'in bu evlilikten Çokan dâhil 7 oğlu ve 5 de kızı olacaktır.

Aman-Karagay bölgesinin idari merkezi, 1835 yılında Kuşmurun'a taşındı. Bundan dolayı bu bölge idaresi artık Kuşmurun adıyla anılmaya başlandı. Burada Kuşmurun İstihkâmı inşa edildi. Valihanov ailesi de oraya taşındı. 1853'te Batı Sibiry Çarlık İdaresi Genel Valisi'nin emriyle Kuşmurun Bölgesi İdaresi ilga edildi. Onun yerine İşim Nehri kenarındaki Atbasar'da yeni bir idari bölge kuruldu. Böylece Çingis ailesiyle birlikte ata yurdu Sırımbet'e taşındı⁵.

Çokan Valihanov (tam ismi – Muhammed Hanifi'dir. Çokan, esasen annesi tarafından kendisine takılan lakabıdır) 1835 yılında Kuşmurun Kalesi'nde doğdu. Çokan çocukluk yıllarını önce Kuşmurun'da, sonra da ata toprağı olan Sırımbet'te geçirdi. Çokan babaannesi Ayhanım'ın manevi tesirinde kaldı ve henüz küçük yaşlardan itibaren Kazak halk edebiyatına ilgi duydu. Ayhanım ona Kazak kahramanları ve hikâyeleri ve geçmişin önemli olayları hakkında bilgiler verdi. Çokan ilk önce Kuşmurun'da özel Kazak mektebinde tahsil gördü. Bu mektepte Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde yazılmış ortaçağ edebiyatı ile Arapça ve Farsça dilleri üzerine tahsil gördü. Uygurca dâhil diğer Türk lehçelerini öğrendi⁶.

Babası onun çok daha iyi bir tahsil almasını istiyordu. Bu yüzden Çokan'ı 12 yaşındayken o zamanlar Sibiry'da bulunan en iyi eğitim kurumu olan Omsk şehrindeki Sibiry Kadet Kolordusu Askeri Okulu'na kaydettirdi⁷. Çokan bu okulda hem ilmi hem de askeri tahsil gördü⁸. Burada okuduğu yıllarda daha sonraları

⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁵ Valihanov, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁶ Valihanov, *a.g.e.*, s. 17-19.

⁷ Valihanov, *a.g.e.*, s. 21.

⁸ Valihanov, *a.g.e.*, s. 22-25.

Rusya'nın meşhur şarkiyatçıları olan S. F. Durov, P. P. Semenov Tyan-Şanskiy, N. M. Yadrinsev, G. N. Potanin ve N. F. Kostiletskiy ile arkadaşlık kurdu. N. F. Kostiletskiy'in aracılığıyla Kazan Üniversitesi'nin ünlü tarihçilerinden olan İ. N. Berezin ile bağlantı kurdu ve onunla Türk tarihi hakkında birçok kez yazıştı⁹. Türkistan hakkında coğrafya, tarih ve felsefe eserlerini topladı¹⁰.

Çokan Valihanov 1853 yılında 18 yaşındayken Kadet Kolordusu Askeri Okulu'ndan mezun oldu ve subay olarak Sibirya Kazak Ordusu'nun Süvari Alayı'na atandı. Batı Sibirya Genel Valiliği'nde görevlendirildi ve bir yıl sonra da o sıralarda Batı Sibirya ve Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgelerinin idaresinden sorumlu olan General G. H. Gasfort'un yâveri olarak atandı¹¹.

1840'lı yıllarda Ulu Cüz Kazakları ve Issıkgöl bölgesindeki Kırgız kabileleri Rusya'nın tâbiliği altına girmeye başlamıştı. Bununla bağlantılı olarak 1845 yılında Kapal Kalesi inşa edildi. Ruslar Yedisu, Tanrı Dağları ve Çu Vadisi'nde Hokand Hanlığı'nın nüfuzunu barışçıl bir yoldan kırmak için oldukça hassas bir politika yürütüyorlardı. Çarlık yönetiminin bu amaçla Türkistan halklarının yaşamını, adet ve geleneklerini iyi bilen eğitilmiş kişilere ihtiyacı vardı. İşte Çokan Valihanov bu şartlar altında diğer subaylara kıyasla Kazak halkının dilini, geleneklerini, yaşam şeklini, maddi ve manevi kültürünü iyi bilen biri olarak sıvrıldı. 1854-1857 yıllarında Ulu Cüz Kazaklarının ve Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgız kabilelerinin barışla Rusya'ya bağlanmalarının sağlanması meselesinin halledilmesi faaliyetlerinde aktif rol oynadı. Askeri görevini başarıyla ilmi çalışmalarla birleştirdi. Böylece coğrafya ve tarih malumatları topladı. Aynı zamanda Kazaklar ve Kırgızların adetleri ile halk edebiyatına dair kayıtlar yaptı. 1855 yılında General G. H. Gasfort'un Kazakistan, Yedisu ve Tarbagatay'a düzenlediği seyahate katıldı. Bu sayede Kazak halkının tarihi ve kültürüne dair oldukça önemli bilgiler ve malzemeler elde etti¹². Bu görevi esnasında göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Sibirya Genel Valisi'nin takdirini kazandı. Çokan Valihanov Omsk'a döndüğünde elde ettiği malzemeler üzerinde çalışmaya başladı. 1856 yılında Albay M. M. Homentovskiy'in Issıkgöl bölgesine düzenlediği geziye katıldı ve şahsi olarak Kulca ve Çungarya'ya gitti. Bu seyahatler sayesinde Issıkgöl ve Tanrı Dağları civarında yaşayan Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgızlarını ziyaret etti. Yedisu ve Çungarya hakkında önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etti¹³.

⁹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 26-29.

¹⁰ Valihanov, *a.g.e.*, s. 32.

¹¹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 32-33.

¹² Valihanov, *a.g.e.*, s. 35.

¹³ Valihanov, *a.g.e.*, s. 37-39.

Çokan Valihanov Kırgızlar hakkında saha araştırması yaptığı sıralarda, St. Petersburg'da Çuguçak şehrindeki Rus fabrikasının yanmasından sonra kesilen ticari münasebetleri yeniden tesis etmek üzere Çinlilerle görüşmelerde bulunması için birinin Kulca'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Çin yönetimi de müzakerelerde bulunmayı kabul etti. Bu görev başta Yarbay M. D. Peremişelskiy'e verildi. Fakat daha sonra Rusya adına müzakerelerde bulunması için Çokan Valihanov'un Kulca'ya gitmesine karar verildi. Bundan dolayı G. H. Gasfort, M. M. Homentovski'y'e Issıkgöl keşif seyahatini derhal sonlandırarak geri dönmesi talimatını verdi. Bunun üzerine Çokan Valihanov Kapal'a geldi ve orada kendisini bekleyen Kulca'ya gitmekle görevli diğer memurlarla buluştu. 1856 yılı Ağustos ayında Çokan Valihanov Çinlilerle dostluk içerisinde ticaretin yürütülmesini sağlamak amacıyla Kulca'ya hareket etti. Sonuçta Çokan bu görevi başarıyla yerine getirdi ve üç ay sonra Omsk'a geri döndü¹⁴.

Çokan Valihanov 1857 yılında Alatau Kırgızlarına bir seyahat yaptı. Bu seyahatinin esas amacı o sıralarda Kaşgar'da yaşanan ayaklanma ve bunun sonuçları hakkında istihbarat toplamaktı. Çokan Valihanov bunun yanı sıra Tanrı Dağlarında bulunduğu sıralarda Kırgız halkının yaşayışı ve adetleri hakkında araştırmalar yaptı. Kırgızların tarihini, etnografyasını ve halk edebiyatını derinlemesine inceledi. Böylece Kırgızların "Manas Destanı" hakkında çalışmalarda bulundu ve onu ilk kez bilimsel olarak kayıt eden araştırmacı oldu. Destanın bir kısmını Rusça'ya da tercüme etti. O böylece 1856-1857 yıllarında yaptığı ilmi faaliyetler neticesinde ilk yazılarını da kaleme aldı¹⁵.

1858-1859 yıllarında Doğu Türkistan'a düzenlediği meşhur seyahati ve bu sayede Uygurlarla ilgili yaptığı çalışmasıyla ilim âleminde büyük yankı uyandıran Ç. Valihanov Rus hükümetinin davetiyle 1859'un sonunda St. Petersburg'a geldi. Rus ilim adamları onu büyük bir merakla karşıladılar. Yaptığı başarılı askeri ve ilmi çalışmalarından dolayı Rus hükümeti tarafından ona çeşitli ödüller verildi ve rütbesi kurmay yüzbaşılığa yükseltildi. Ayrıca St. Petersburg'da Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masasında görevlendirildi¹⁶. O aynı zamanda Genelkurmay Askeri-Bilim Komitesi'nde, Coğrafya Cemiyeti'nde de görevler aldı. Üniversite'de Orta Asya ve Doğu Türkistan hakkında dersler verdi. Askeri-Bilim Komitesi'nin görevlendirmesiyle Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın haritasını hazırladı¹⁷.

¹⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 39-41.

¹⁵ Valihanov, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁶ Valihanov, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷ Bk. Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 535-536.

St. Petersburg’da bulunduğu dönemde sağlığı bozulmaya başlayan Ç. Valihanov ünlü Rus yazarlar D. M. Dostoyevskiy, A. N. Maykov, Ya. P. Polonskiy, V. S. Kuroçkin vb. ile yakın arkadaşlıklar kurdu¹⁸. Ancak, akciğerinden kötü şekilde rahatsızlanınca 1861 yılının ilkbaharında St. Petersburg’u terk ederek memleketi olan Kazak bozkırına Kokçetav bölgesine döndü. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra 1864 yılında General M. G. Çernyayev’in güney Kazak topraklarının Rusya’ya katılması için icra edeceği askeri sefere katılması için davet aldı. Nitekim Evliya-Ata Kalesi’nin Ruslar tarafından işgal edilmesi faaliyetine katıldı. Ne var ki, General Çernyayev’in sefer esnasında Türkistanlılara karşı giriştiği zalimce davranışlar sebebiyle milli duyguları zedelendi ve tepki olarak ordudan ayrıldı. Kızkardeşinin yaşadığı Tezek’e geldi ve orada 1865 yılının Nisan ayında akciğer rahatsızlığından dolayı vefat etti¹⁹.

Ç. Valihanov XIX. yüzyılda Tanrı Dağlarına, Çungarya’ya ve Doğu Türkistan’a yaptığı seyahatlerle elde ettiği malzemeyle meydana getirdiği ilmi çalışmaları ve araştırmalarıyla hem Rusya’da hem de şarkta hak ettiği şöhreti malesef genç yaşta vefat ettikten sonra sağlamıştır. O hiç tartışmasız, XIX. yüzyılın ortalarında Doğu Türkistan’ın coğrafi, tarihi, sosyal ve siyasi vaziyetini dünya kamuoyuna ilk kez sunmuş ilim adamı olma özelliğini taşımaktadır.

Ç. Valihanov’un Kaşgar’a Seyahati Esnasında Doğu Türkistan’ın Vaziyeti Üzerine

Doğu Türkistan’ın eski ve meşru yöneticileri olan Hocalar, 1759’da gerçekleşen Mançu işgalinden sonra başta Hokand Hanlığı olmak üzere Türkistan’daki diğer devletlere sığındı. Onlarla birlikte çok sayıda Doğu Türkistanlı Uygur da muhaceret etti. Mançuların boyunduruğundan kurtulmak isteyen Doğu Türkistanlılar, Hocaların inisiyatifi ile XIX. yüzyılın başlarından itibaren etkinliklerini arttırmaya başladılar. Uygurların hürriyetlerini ve müstakil ülkelerini tekrar elde etmeleri için ilk ciddi girişim Cihangir Hoca tarafından 1825 yılında gerçekleştirildi. Ancak bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendi²⁰. Bunu 1830 yılında Hokand Hanlığı’nın desteğiyle Med Yusuf Hoca önderliğinde yapılan ayaklanma takip etti. Bu ayaklanma Doğu Türkistanlılara hürriyetlerini kazandırmadıysa da Hokand Hanlığı açısından kârlı sonuçlar sağladı. Mançu yönetimi Hocaları nezaret

¹⁸ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s. 59.

¹⁹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 65.

²⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004³, s. 138-139; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 76-78.

altında tutmaları karşılığında Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'daki altı şehirde yabancı tüccarlar tarafından getirilen mallardan alınan vergilerin toplanması hakkını tanıdı. Buna mukabil olarak Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar'da görevlendirilen bir Aksakal aracılığıyla vergiler toplanmaya başlandı²¹. Bu durum hiç kuşkusuz Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan'daki nüfuzunu arttırdı.

Doğu Türkistan'da Mançu hâkimiyetine karşı yapılan büyüklük bakımından üçüncü ayaklanma Katta Töre Hoca tarafından 1847 yılında çıkarıldı. Ancak bu girişim de başarıya ulaşmadığı gibi, ayaklanmanın bastırılmasından sonra işgalci Mançu yönetiminin Doğu Türkistan ahalisi arasında uyguladığı zalimce davranışların da artmasına sebebiyet verdi. Ayrıca ayaklanmacılarla birlikte Mançuların zulmünden kaçan binlerce Doğu Türkistanlı zahmetli dağ geçitlerinde soğuktan ve açlıktan dolayı hayatını kaybetti²².

Hokand Hanlığı'nda sınırsız yetkili kılınan Müslümankul'un gözetimi altında bulunan Hüdayar Han'ın küçük yaşta tahta çıkmasıyla başlayan düzensizlikler ve kargaşalar, Kaşgarlı Hocaların Doğu Türkistan'da 1855, 1856 ve 1857 yıllarında Mançu karşıtı hareketleri organize etmelerine imkân tanıdı. İlk iki ayaklanma başarıya ulaşmadı, Valihan Töre Hoca'nın yönetimi altında gerçekleştirilen sonuncusu ise, Kaşgar halkının kitlesel desteği sayesinde başarıyla taçlandı²³. Ayaklanmanın başarıya ulaşmasında Mançu Hanedanı'nın idaresindeki Çin İmparatorluğu'nun o sırada Tai-p'ing İsyanıyla bağlantılı olarak derin bir kriz içerisinde bulunması etkili oldu²⁴. Bu durum Valihan'ın kısa süre içerisinde Kaşgar, Yenihisar, Yarkend ve Hotan şehirlerini kendi hâkimiyeti altına almasına imkân tanıdı²⁵.

Boyunduruk altında bulunan Doğu Türkistan halkı ilk zamanlarda kendi durumlarını hafifletmelerini onlardan bekleyerek Hocaları aktif şekilde destekle-

²¹ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 43-46.

²² Bu konuda geniş bilgi için bk. A. N. Kropotkin, *Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voenniya Sil, Promışlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St.-Peterburg 1879, s. 120-123.

²³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. II, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 334.

²⁴ Bk. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995⁵, s. 319-322.

²⁵ Bu ayaklanmayı görenler arasında Kaşgar'da Hokand Aksakalı olan Nurmuhammed-Datha ve o sıralarda Kaşgar'da bulunan Alman ilim adamı A. Şlaginveyt vardı, M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1982, s. 212-213.

diler. Ancak Hocalar hemen halka yüksek vergiler uyguladılar. Bu halkın memnuniyetsizliğine sebep oldu. Valihan Töre'nin halka karşı korkunç gaddarlığı en sonunda Doğu Türkistan'ın köklü ahalisini ona karşı ayaklandırdı. Bunun neticesinde Valihan Töre Hoca da Kaşgar'dan kaçmak zorunda kaldı. Mançu askerlerince ayaklanmanın bastırılmasından sonra²⁶, 1858 yılı ilkbaharında Kaşgar'a gelen Hokand elçisi Nasreddin Sarkar Mançulara evvelki anlaşmayı yenilemeyi teklif etti. O Mançu makamlarına Hokand Hanı Hüdayar'ın Valihan'ın firar ve isyanından elem duyduğunu, o sıralarda bu isyancının Hokand'a sevk edildiğini ve hapse atıldığını, Han tarafından benzeri hadiseleri önlemek için sert tedbirler alındığını bildirdi. Ç. Valihanov'un işaret ettiği gibi, Nasreddin Sarkar'ın misyonu başarıyla neticelendi. Hokandlıların yeniden Kaşgar'da kendi Aksakallarını buldurmalarına ve eski şartlar altında Doğu Türkistan'da ticaret yapmalarına izin verildi. Kaşgar Aksakallığı memuriyetine de elçi olarak gelen ve Mançularla eski anlaşmayı yenileyen Nasreddin Sarkar tayin edildi²⁷. O, Ağustos 1858'de küçük bir kervanla Kaşgar'a geldi. Valihan Töre ile birlikte Hokand'a muhaceret etmiş olan 5 bin kadar Kaşgarlı da memleketlerine dönmek üzere onun ardından geldiler²⁸. Çokan Valihanov da bu hadiseden yaklaşık iki ay sonra Kaşgar'a ulaşacaktı.

Ç. Valihanov'un Kaşgar Seyahati ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi

Çokan Valihanov'un Kaşgar'a yaptığı meşhur seyahati 1858-1859 yıllarında gerçekleşti. Ondan bir yıl önce Kaşgar'a giden meşhur Alman coğrafyacı Adolf Şlagintveyt o sırada hâkimiyeti ele geçiren Valihan Töre Hoca tarafından idam edilmişti. O zamanlar Doğu Türkistan Valihan Töre'nin Mançu idaresine

²⁶ Ayaklanmanın bastırılması esnasında Mançuların gaddarlığı ile ilgili olarak A. N. Kropotkin şunları söylemektedir: "... Bu kere de 15.000 kadar aile Hoca'nın arkasından Hokand'a kaçtı. Çinliler Kaşgar'ı zapt ettiler ve az sonra halkın sevincinin yerini yeis aldı. Çinliler geldikleri ilk zamanlar sanki Valihan Töre'nin canavarlığını aşmaya gayret ediyorlardı. Halkın elinden hayvanları, ekmek rezervlerini, samanları aldılar; mescitleri yaktılar; Hocaların türbelerini yok ettiler. Özellikle Kalmuklar kudurmuşlardı. Onlar mescitlere kendi atlarını koyuyorlardı, suçsuz yerlileri dövüyorlardı ve karılarının ırzına geçiyorlardı. Çinliler o sırada suçluları aramakla meşgul idi. Bir şahsın ayaklanmayla ilgili olduğundan ya da Valihan Töre zamanında hizmette bulunduğundan duyulan en ufak bir kuşku onu ölüm cezasına çarptırmak için yeterliydi. İnkâr edenler gaddarca işkenceye tabi tutuluyordu ve zorla itiraf alınarak, talihsizler canı gibi idam ediliyordu. Çinlilerin idamları, Valihan Töre'nin idamlarının sayısından geri kalmayarak, sadece idam edilenlerin başlarının artık piramite istiflenmemesi bakımından fark ediyordu ve Kaşgar şehrinin farklı kapılarına çıkan patikalar şeklinde yollar boyunca sırıkların üzerine koyulmuş özel kafeslere yerleştiriliyordu", Kropotkin, a.g.e., s. 125.

²⁷ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. II, s. 337.

²⁸ Valihanov, a.g.e., s. 345.

karşı çıkardığı ayaklanmadan ötürü siyasi bakımdan oldukça karışık ve tehlikeli bir yer durumundaydı. Bundan dolayı Rus askeri çevrelerinde bölgeyle alakalı sağlam malumat ve istihbarata ihtiyaç duyuluyordu.

Çokan Valihanov'un Kaşgar'a düzenlediği seyahatin destekleyicileri devrin meşhur Rus ilim adamları E. P. Kovalevskiy ve P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy idi. P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy Tanrı Dağlarına yaptığı seyahatten döndüğünde General G. H. Gasfort'a Kaşgar'a bir seyahat düzenlenmesi ve bu görevin Çokan Valihanov tarafından icra edilmesi fikrini verdi. O, G. H. Gasfort'a Çokan Valihanov'un Kırgız kıyafetleriyle tüccar kervanıyla Kaşgar'a gönderilmesini teklif etmişti. Bu sayede Ruslar için Doğu Türkistan'ın o sıradaki vaziyetini ve ayaklanmanın sebeplerini açıklığa kavuşturacak güvenilir bilgiler elde edilecekti. Bu fikri St. Petersburg'daki şarkiyatçı ilim adamları ve yönetici çevreleri de destekledi. Omsk ve St. Petersburg'da seyahat hazırlıkları başladığı sıralarda Ç. Valihanov Tanrı Dağları bölgesinde Kırgızlar üzerine yaptığı araştırmaları sürdürüyordu. Fakat Kaşgar'a gitmesi emrini alınca bu çalışmasını sona erdirdi. Ç. Valihanov Kaşgar'a kendisiyle beraber gidecek kervanla 28 Haziran 1858 tarihinde Sarıbas köyünün yakınında Karamul geçidinde buluştu. Kervan 43 kişi, 101 deve, 65 at ve 6 çadırdan ibaretti. Ç. Valihanov yolculuğu esnasında milli Kazak kıyafetlerini giyindi ve Kapal'dan kervanbaşı Musabay'ın akrabası tüccar Alimbay takma adını kullandı. 1 Temmuz'da Altın-Emel Geçidi'ni geçerek İli Nehri havzasına doğru harekete geçen kervan, Karkar'da iki hafta bekledikten sonra Bugu kabilesinin yaşadığı Tekes ve Kokjar vadilerinde Ağustos ayını geçirdi. Burada Kaşgarlılar ticaret yapıyorlardı. Ç. Valihanov ve maiyetindekiler Uygur tüccarlarla temas kurdular ve onlarla birlikte Kaşgar'a gitmek üzere anlaştılar. Böylece kervan Issıkgöl Vadisi, Zuke (Juuku) Nehri ve Aksay Yolu üzerinden 1 Ekim 1858 tarihinde Kaşgar'a ulaştı²⁹.

1859 yılının Mart ayının ortalarına kadar Kaşgar'da kalan Ç. Valihanov, Altı Uygur şehrini (Kaşgar, Aksu, Uç-Turfan, Yenihisar, Yarkend ve Hotan) çok iyi bir şekilde araştırdı. Mançu yönetimi o sıralarda yabancı ülkelerden Kaşgar'a gelen mallardan vergi alma hakkını Hokand Hanlığı'na bırakmıştı. Hokand Hanı'nın bu vazifeyi icra etmek üzere Kaşgar'da görevlendirdiği temsilcisi olarak bir Aksakal bulunuyordu. Ç. Valihanov Kaşgar'dayken Aksakal, yukarıda bahsi geçen Nasreddin adlı biriydi. Daha sonra bu vazifeye Nurmhammet-Datha atandı. Her ikisi de Ç. Valihanov ve onun yoldaşlarını iyi bir şekilde karşıladılar

²⁹ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s.44-48.

ve onları kendi himayeleri altına aldılar. Aksakal ve onun oğlu sayesinde Ç. Valihanov farklı ülkelerden tüccarlarla, siyasetçilerle, âlimlerle ve Kaşgarlı şairlerle tanışma fırsatını elde etti. Onlardan Doğu Türkistan'ın geçmişi ve o zamanki durumu hakkında güvenilir malumatlar sağladı³⁰. Ç. Valihanov ilimle uğraşan arkadaşlarının yardımıyla bazı şark el yazmalarını elde etti ve numizmatik koleksiyonu oluşturdu. 1859 yılı Şubatında Kaşgar'da karışıklıklar arttı. Bu yüzden onun için geri dönme zamanı geldi. Zira Valihan Töre'nin kaçışıyla birlikte Kaşgarlılar Mançulara karşı sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Böylece Ç. Valihanov ve maiyeti Mart ayının ortalarına doğru Kaşgar'dan ayrılarak güney Kırgız toprakları üzerinden Omsk'a döndüler. Ç. Valihanov burada bir süre seyahatine dair rapor hazırlamakla uğraştı³¹.

Ç. Valihanov'un seyahatinin en önemli sonucu çok önemli bir çalışma olan "O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) (Altışehir veya Çin Eyaleti Nan-Lu (Küçük Buhara)'nın Altı Doğu Şehri'nin Vaziyeti Hakkında)" idi. Bu eser Doğu Türkistan üzerine yapılan ilk bilimsel çalışma özelliğini taşımaktadır. Bu sayede o zamanlar Avrupa'da neredeyse hiç bilinmeyen Doğu Türkistan ülkesinin coğrafi özellikleri, Uygur halkının tarihi, mevcut siyasi vaziyeti, kültürü ve gelenekleri hakkında kapsamlı malumat elde edilmiştir.

Ç. Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Hakkında Müşahedeleri

1. Doğu Türkistan'da Mançu İdaresinin Tesisi ve Genel Yapısı Hakkında

"Doğu Türkistan Çin İmparatorluğu*'nun bir parçası olarak idari bakım-

³⁰ Valihanov, *Soçineniya Çokan Çingizoviça Valihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, T. XXIX, S. -Peterburg 1904, s. 53.

³¹ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s. 48-50.

* Müellif o sıralarda Çin ülkesinde hâkim olan Mançuların Çing hanedanını bilmesine rağmen onların adına atıfta bulunmadan Çin İmparatorluğu tabirini kullanmaktadır. Böylece onları esas Çinlilerden ayırmamaktadır. Böylece terminoloji de bir karışıklık oluşmaktadır. Esasen yaklaşık 280 yıl Çin'i idare eden Mançuların ana toprakları bugünkü Çin'in kuzeydoğu bölgesinde Mançurya denilen ülkedir. Mançuların bugünkü Rusya sınırları içinde kalan kısmına Tunguzlar denilir. Dilleri Ural-Altay dil grubuna bağlı olan Mançular 1644 yılında bütün Çin'i istila ederek, 1912 yılında kadar Çin'i Pekin'den idare etmişlerdir. Doğu Türkistan'ı 1759'da tamamen işgal edenler de Mançulardır. Ancak onlar da zamanla benliklerini yitirerek Çinlileşmişlerdir. Kurban, *a.g.e.*, s. 41-42.

dan Batı Bölgesi'ne yani, İli Tszyan Tszyun*'una bağlıdır.

Tszyan-tszyun Batı Bölgesi'nin baş yöneticisi ve orada konuşlandırılmış ordunun başkomutanıdır. Onun – Hebe-Amban denilen üç müşaviri veya yoldaşısı vardır. Onlardan biri Tszyan-tszyun'un yanında bulunmaktadır, diğer ikisinden biri kuzey, öbürü de güney hattını idare etmektedir. Küçük Buhara**'da Çinliler ülkenin iktidarının sahibi olan Hocaları kovarak, geri kalan idari nizamı eski esasında bıraktılar. Çinliler içerdeki asayişini sağlamlaştırmak ve hudutları dış saldırılara karşı muhafaza etmek için bütün önemli şehirlere ve stratejik noktalara garnizonlar koydular, sınır karakolları kurdular ve iç haberleşme ağı tertip ettiler. Yerel yöneticiler kendi bölgelerinde konuşlandırılmış garnizonların komutanlarına tâbi kıldılar. Genel kontrol güney hattındaki askeri birliklerin başkomutanı olan Hebe-Amban'ın nezaretine bırakılmıştı. O ilk başlarda Yarkend'de sonra da Kaşgar'da ikamet ediyordu. 1765 yılındaki Uş ayaklanmasından*** sonra onun ikameti Üç-Turfan'a taşındı, fakat sonraları tekrar Yarkend'e yerleşti.

Çin yönetimi yerel makamların faaliyetlerini genel mahiyette kontrolle sınırlanmıştır. İç yönetime ise hiç müdahalede bulunmamaktadır. Yerlilerle irtibat için temsilciler görevlendirilmiş ve şehir polisine bir subay ile birkaç asker yerleştirilmiştir. Sadece yerel bürokratların atanması, seçilmesi ve onaylanmasını Çinliler kendi takdirlerine bıraktılar ve bu onların özel ihtimam gösterdikleri bir husustur. Yüksek makamları sınanmış ve İmparatorun iktidarına olan sadaka-tiyle tanınan kişilere verirler.

Soylarının önemini ve zenginliğini Çin'e borçlu olan Komul ve Turfan beyleri, özellikle dış saldırılara maruz kalan şehirlerde hakimbek makamlarına tercihen atanmaktadırlar.

Hakimbekler – yöneticiler, İşikagalar – onların yoldaşları ve yüksek dereceli diğer bürokratlar İmparator tarafından belirlenmektedir, geri kalan mevkiler Tszyan-Tszyun ve Hebe-Amban'a bağlıdırlar. Görev tevzi edilmesi Çinli bürok-

* Doğu Türkistan'da dâhil edildiği İli Eyaleti'nin Genel Valisi olan General'in Çin kaynaklarında belirtildiğine göre başlıca görevleri şunlardı: Bölgede konuşlandırılan orduyu komuta etmek ve savaşma kabiliyetini üstün tutmak, Sivil yetkilileri denetlemek ve mevkilerinin yükseltilmesine ya da düşürülmesine karar vermek, Arazi ıslahı ve hayvancılık çalışmalarını organize etmek, Vergi toplamak ve bütçe hazırlamak, Karakolları yönetmek, Yerli asilzadelerin İmparatoru ziyaret işlerini düzenlemek ve Rusya ili ilgili işlere bakmak, Li Sheng, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013, s. 203.

** Rus tarih literatüründe Doğu Türkistan tabiri yerine zaman zaman “Küçük Buhara” adlandırılması kullanılmaktadır.

*** Üç-Turfan Ayaklanması kastedilmektedir. Kurban, a.g.e., s. 74-75.

ratlar için de kâr ve gelir kaynağını oluşturmaktadır. Her yılın sonunda altı şehrin yöneticilerinden birini haraçla Pekin'e gönderirler; temsilcinin belirlenmesi Genel Vali'nin inisiyatifindedir. Her ayın başında ve ortasında bütün yerli bürokratlar Çinli Amban'lara resmi merasim için gelmek zorundadırlar.

Çin takvimine göre yeni yılda bek'ler tebriklerini ve hediyelerini Çinli General'e sunarlar; bu hediyeler İli'deki saraya da gönderilmektedir. Yerliler öfkeyle, bu günde Çinlilerin Türkistanlı bekleri İmparator'un tasvirine karşı yere eğilerek selam vermeye zorladıklarından bahsederler³².

2. Uygur Şehirlerinin ve Köylerinin İdari Yapısı Hakkında

“Küçük Buhara'nın batı şehirlerinin her biri köyleriyle birlikte, nispeten birbirlerinden müstakil yerel yönetimlerden oluşmaktadır. Altı şehir – Yarkend, Hotan, Kaşgar, Aksu, Yenihisar ve Turfan - civarlarındaki köyleriyle bir birlerinden müstakil eyaletler gibidir. Her şehrin kendi yönetimi şu şekildedir: Hakimbek – eyaletin baş yöneticisi, İşıkaga – onun yardımcısı, Şanbegi veya Gaznaçibek – genel hazinedir; Bu şahıslar genel idareyi oluşturmaktadır. Farklı kısımların

³² Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 171-172. Çin'e hâkim olan Mançuların kurduğu Çing Hükümeti merkezi idareyi güçlendirmek ve olası istiklal eğilimini azaltmak amacıyla Doğu Türkistan'daki sivil bürokraside bazı reformlar yapmıştır. Buna göre Beyliğin babadan oğula geçmesi uygulamasına son verildi. Bütün atama yetkileri merkezi hükümetin kontrolüne bırakıldı. Çing Hükümetine sadakat ve işbirliği atamada en önemli kriterdi. Üst ve orta dereceli bürokratlar kendi memleketlerinde görev yapamazlardı. Bürokratlara dereceler ve mühürler verildi ve buna göre onlara toprak ve maaş tahsis edildi. Tüm bürokratlar kentlerinde vazifeli Çinli bakanın idaresi altına alındı, Li Sheng, *a.g.e.*, s. 207. Mançuların Doğu Türkistan'daki iktidarı süresince başta Hakimbek gibi ehemmiyetli vazifeler olmak üzere memuriyete kabul sistemi tamamen yozlaşmıştır. Çinli amirlere para ödeyerek ya da başka bir ifadeyle rüşvet karşılığında önemli memurlukları elde eden şahsiyetlere dair kaynaklarda örnekler mevcuttur. Bu şahıslar memuriyeti elde ettikten sonra ödedikleri meblağları hatta çok daha fazlasını halktan çıkarmaya çalışıyorlardı, Uygur, *a.g.t.*, s. 21-22. Bu yozlaşmanın Uygurların maneviyatlarına tesirini Rus Generali A. N. Kropotkin meşhur eserinde şöyle anlatmaktadır: “Batı eyaletlerinden, Hami ve kısmen Kun-Turfan şehirlerinden devlet memurları emeksiz kazanç elde etmek fikriyle [Doğu Türkistan'a] geliyorlardı ve amaçlarına ulaşmak için çekinmiyorlardı. Hakimbek'ten başlayarak en düşük bürokrata kadar, herkes halka yalnızca sağılacak inek olarak değil, aynı zamanda da, kötü ev sahipleri olarak bakıyorlardı, onlardan güçlerinin yeteceğinden daha fazla sit vermelerini istiyorlardı. Hakimbeklerin aleni yağmaları Çin makamlarınca bilinmekteydi ve eğer buna tahammül ederlerse, o zaman, muhtemelen, bunda kârları bulunduğunu biliyorlardı. Çin makamlarının getirdiği oldukça lüks yaşantı, onlar tarafından mahal verilen halkın yağmasının kendilerine önemli maddi kâr sağladığını, düşüncelerine de hak veriyor. Her türlü protesto ve itaatsizlik ölümle cezalandırılmaya başlandı ve bu durum halkı daha fazla hürslandırdı. [Uygurlar] en aktif şekilde Hokand, Buhara ve Taşkent'e göç etmeye başladılar; buralarda Çinlilerin zalimlikleriyle ilgili hikâyeleriyle her yerde kendi vatanlarına karşı sempati uyandırdılar”, Kropotkin, *a.g.e.*, s. 113.

doğrudan yönetimi ve rahatlıkla vergi toplanması için halk idari olarak yüzlük ve binlik adıyla parçalara ayrılmıştır. Yüzlükleri Yüzbegi, binlikleri de Minbegi yönetiyor. Birkaç binlikler Mirabbegi'ne tâbidir. Onların gerçek vazifeleri yıllık ihtilafların ve şikâyetlerin konusu olan sulama kanallarının idare edilmesidir.

Şehirlerde asayiş ve huzurun sağlanması için –Tınza denilen polis idaresi mevcuttur. Tınza'yı –Piya denilen birkaç Çinli polis ve Paçşab(doğrusu Potişab) adı verilen yerli bekler oluşturmaktadır. Türkistan'da çeşitli derecelere sahip bürokratlar vardır, fakat görev tanımları yoktur. Onlar Çinli bürokratlar ve idarecilerle ilişkilerinden faydalanarak yönetime katılmalarıyla birlikte yetki sahibi olurlar ve bundan dolayı saygı görürler. Bu kategoriye Tunçi(1) – Çinli generallerin yanında dragomanlar; Hakimbek ve diğer önemli bürokratların maiyetlerindeki personellerini meydana getiren Yolbegi (yâver gibi), Mirahorbegi (ahırları yönetenler), saray mensupları ve mektupçular dâhildir. Hizmetkârlar ve uşaklar hâkimiyet sahibi olan şahıs kategorisindedir ve onlar Doroga adıyla bürokrasinin en alt kademesini oluşturmaktadır.

Büyük köylerin Hakimbek, Alim-ahun, Kazi, Mirab, Minbegi ve Yüzbegi gibi yöneticileri vardır. Küçük köyler ise Mirab veya Minbegi tarafından yönetilir. Köylerdeki bürokratlar bölgenin genel yönetimine tâbidir. Kaşgar ve ona bağlı bölgelerde vazifelerden, yani memuriyetlerden maaş alan ve belirli sorumlulukları olanlar 61 kişidir, din adamlarının sayısı ise 55'tir. Yarkend'de 136 bürokrat ve 95 din adamı vardır. Bu hiyerarşik bürokrasi kadrosu Küçük Buhara'da eski devirlerden beri mevcuttur. Tek fark önceden Hanların ve sonra da Hocaların hâkimiyetindeki merkezi iktidar şu an da Çinlilerin elindedir.

Çin'in boyunduruğu altına girmeden evvel Hakimbekler halk tarafından Hükümdarın rızasıyla seçiliyorlardı. Halkın bir yılın sonunda isteğine göre onları değiştirmek, hatta ölüm cezasına çarptırmak hakkı vardı. Hakimbekler zamanla daha fazla hak ve otorite elde ettiler. Günümüzde bütün mühim veya daha az önemli işler Çinlilerin takdirine bırakılmış ve Hakimbeklerin kimseyi kendi iradesiyle yerinden almaya ve bir yere atamaya yetkileri kalmamıştır. Eski devirlerde Beklerin şahsi muhafızları vardı ve etraflarını şarkın şatafatıyla kuşatıyorlardı. Tören yapılan bayramlarda yüklenmiş develer ve zarif eyerli atların önünde bayraklarla, zillerle ve müzikle argamak atlarının üzerinde yürüyorlardı, etraflarını kuşatan halk ta onlara eşlik ediyordu. Onlar halkı kendi evlerinde ağırılarak ziyafet veriyorlardı. Şimdiki Hakimbekler tamamen Çin modeline uyuyorlar ve dışarı çıktıklarında muhafızlar halkı sokaktan kovuyor. Geçmişin

şanından sadece resmi müzik kalmıştır. Altı şehrin yöneticilerinin saraylarının yakınında özel yangın kuleleri vardır. Bu kulelerin üzerinde öğlen vakitlerinde boru ve zil çalınır”³³.

3. Yargı ve Dini Hizmetler Sınıfı Hakkında

“Yargı yetkisi din adamlarının elindedir. Alim-ahun – din adamlarının ve yargıçların başıdır. Onun yönetimi altında birkaç Kazi-ahun (yargıç) ve Müfti-ahun vardır. Müfti-ahun avukat görevini de yapar. Büyük mescitlerin vaizi Hatib-ahun, büyük mescitlerde hayırları toplayan Mütevelli-ahun, aynı zamanda gençlere terbiye ve eğitim veren İmam-ahun ve onun üstünde Müderris-ahun vardır”³⁴.

4. Doğu Türkistan’ın Mali Yapısı ve Vergi Sistemi Hakkında

“Küçük Buhara’daki şehirlerin gelirlerini tespit etmek son derece güçtür. Onların gelirleri çok karışık ve birbirlerine benzemez. Tanınmış yerlere özgü vergiler vardır. Hazineye kayıtlı çiftçi Türkistanlılar ürünlerinin ½ oranını hazineye vermek zorundadırlar. Diğerleri ise ürünlerinin onda birini vergi olarak öderler. Ayrıca herkes değirmen, dükkân, bahçe ve pamuk plantasyonu için ücret ödemek zorundadır.

Bunlardan başka altınla, gümüşle ve yerli imalatlarla “Dali” adıyla vergi toplanarak Pekin’e gönderilir. Bazen paranın yerine Dabu (yerli kumaş) veya pamuk alınır. Her şehrin verdiği gelir vergilerinin ne kadar olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Çince eser “Si-yuy-vın-tszyan-lu”da Doğu Türkistan’dan alınan vergilerin miktarı verilmektedir.

³³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. III, s. 173. Mançu idaresi altındaki Doğu Türkistan’ın idari yapısı ve bürokratik unvanlarla ilgili olarak Ç. Valihanov’un verdiği bilgiler Çin kaynaklarıyla örtüşmektedir. Nitekim 1759 yılında Doğu Türkistan’ı zapt eden ordunun komutanı olan General Chao Hui işgal edilen bölgenin kontrol altında tutulması amacıyla Pekin sarayına sunduğu raporda şöyle yazmaktadır: “Araştırmaya göre Müslümanların başına Hakim denir ve bir şehri kontrol eder. Eşikaga, Hakim’in yardımcısıdır. Şang Bek, vergi toplamaktan sorumludur. Kadi, mahkemelerden sorumludur. Nakib, yapı işleriyle ilgili angaryalardan sorumludur. Paşşab hırsızları ve haydutları yakalamaktan sorumludur. Muhtesib, kutsal kitap ve dinle ilgili işlerden sorumludur. Mütevelli, tarla ve gayri menkullerden sorumludur. Divan, posta istasyonlarından sorumludur. Bacgir, vergileri toplamaktan sorumludur. Erbab, görevlilerin atanması ve vergilerin toplanmasından sorumludur. Şi-hun, Divan’ın yardımcısıdır. Bagmatar, bağlardan sorumludur. Ming Bek’in görevi ise Binbaşınunki gibidir...”, Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yay., Ankara 2013, s.74.

³⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 172-173.

MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI

Malumatlarımıza göre Yarkend'de yerli ahaliden yılda 61.000 at yükü kumaş, 31.000 çuval buğday ve her ay 2.500 Tenge, yani yılda 30.000 Tenge vergi olarak alınmaktadır. Bu oranlar "Si-yuy-vin-tszyan-lu"nun müellifinin verdiği rakamlarla hemen hemen aynıdır. Onun verdiği bilgilere göre Yarkend ahalisinden mülkün itibari kirası olarak yılda 30.504 çuval tahıl, 57.569 at yükü ağartılmamış patiska kumaş ve 35.370 Lan gümüş alınır. Ayrıca müellif 1.649 Lan gümüş, 30 Lan altın, 800 Hin hayvan yağı, 15.000 Hin pamuk, 3.000 Hin bakır, 1.432 çuval kumaş parçası ve 1.297 at yükü ipliğin haraç olarak verildiğini ilave etmektedir.

Kaşgar 3.000 Lan gümüş ve 14.000 çuval tahıl haraç öder. Çinlilerin Doğu Türkistan'da şuanda elde ettiği gümrük vergisi geliri oldukça cüzi miktardadır. Zira bütün yabancı uyruklular ve Kırgızlar gümrük vergisini onlara değil, Hokandlılara öderler. Ticaretin başlıca maddesi olan çay gümrük vergisi olarak Çin'in iç bölgelerinde ve Urumçi'de ödenir. Yerlilerin ticareti de oldukça cüzidir. Yerliler sınır dışından aldıkları hayvan ve mallar karşılığında yirmide birini (yüzde 5), ipek kumaş, patiska ve deri gibi malların da yüzde 10'luk kısmını vergi olarak verirler. Gümrük vergisi aynı veya nakdî olarak değerine göre alınır. Hayvan, ev ve mülk alım satımı esnasında her gümüş lan'ın yüzde 3'lük oranını ve yüzde 3 Pul'unu alırlar.

Doğu Türkistan'da vergiler toplum düzenine göre alınır. O yüzden halk binlik, yüzlük ve ailelere ayrılmıştır.

İlk sayım ve onunla birlikte yapılan düzenleme ülkenin işgal edildiği dönemde, yani geçtiğimiz yüzyılın ortalarında yapıldı. O zamandan beri bu toplumlardaki ailelerin sayısında büyük değişimler meydana geldi. Fakat vergiler eski duruma göre alınmaya devam etmektedir. O yüzden [Doğu Türkistan'ın] bir kısmında her birey ayda 6, 10 veya 12 Pul, diğer bir kısmında da 1'den 2 ve 3 Tenge'ye kadar mükellefiyet içerisinde bulunur. Bireylerin ayda 6 Pul para ödemeleri zorunlu olan topluluklarda vergi mükellefi yılda 2 Hu (3 Pud) buğday vermek zorundadır; 10 Pul vergi ödemekle mükellef olanlar 4 Hu ve 12 Pul ödeyenler de 15 Hu buğday vermek zorundadır. Ayda 1 Tenge ödemekle mükellef olanlar yılda 10 Hu, 2 Tenge ödemekle mükellef olanlar 20 Hu buğday vermek zorundadır. Çinliler tarafından koyulan vergiden bağımsız olarak yerel yönetimin yararına alınan vergi de vardır.

Son [bahsedilen] vergi şu şekilde belirlenmiştir: Ayda 6 Pul ödemekle yükümlü vergi mükellefleri kısmında yer alanlar şehrin harcamaları için 1 veya 2

Tenge; 10 Pul ödemekle yükümlü olanlar ise 3 veya 4 Tenge; 1 Tenge ödeyenler 12, 2 Tenge ödeyenler - 20, 3 Tenge ödeyenler – 30 [Tenge] ödemek durumundadır.

Vergi olarak alınan tahıl ve paraları Çinliler askeri harcamalarda kullanırlar. Fakat bunun yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Pekin Sarayı batı eyaletlerine 2.000.000 Lan gümüş veya başka bir deyişle 4.544 Pud ve 74 Funt gümüş tahsis eder. Bu rakamlardan dediklerine göre ½ milyon Lan oranında (1.136 Pud ve 14,5 Funt gümüş) güney hattındaki ordunun iaşesine ayrılır. Son yıllarda Çin'in iç kesimlerinde meydana gelen savaşlardan dolayı gümüş sevkiyatı durdurulmuş ve Çungarya'da kıtlık hissedilmiştir. Güney hattındaki Çinliler önceden Pekin ve İli'ye gönderilen haraçların bir kısmını kendi harcamalarına ayırırdılar”³⁵.

5. Doğu Türkistan'ın Askeri Durumu Hakkında

“Çinlilerin altı şehirdeki askeri kuvvetleri 15.000 kadardır. Yerlileri askeri hizmete almazlar. İlk başlarda Türkistanlıların kendi askeri kuvvetleri mevcuttu. Fakat Çinliler bunu zararlı görerek ortadan kaldırdılar ve Batı Bölgesinin sınırları içerisindeki bütün arazilerde yerlileri askeri işlerden uzaklaştırarak Mançu, Çinli, Tunguz ve Çaharlar'dan ordu beslediler. Oyratlar hayvan yetiştiriciliğine, Türkistanlılar da çiftçiliğe yönlendirildi.

Güney hattının askerleri bütün batı bölgesinde olduğu gibi yay ve oklarla küçük bir kısmı da tüfeklerle silahlandırıldı. Topçularının az olduğunu söylüyorlar. Nitekim onlar Hocalara karşı nadiren kullanılır. Toplar Çin kalelerinde tüfeklerle yer değiştirir ve üç kişinin hizmeti altında bulunur. Çinliler malum olduğu üzere kötü askerdir: Küçük Buhara'da konuşlandırılan ordu çok daha az savaşçıdır. [Çin askerleri] tenha karakollarda veyahut da kendi kalelerinde kapanarak aylak bir yaşam sürerler ve hepsi istisnasız afyon sigarası içer. Bu yüzden onların arasında çok sayıda ölüm meydana gelir. Ayrıca fiziki ve ahlaki zayıflık olur. Ayaklanmalar esnasında Çinliler kendi kalelerine kapanırlar ve bu halde İli'den onları kurtarmak için yönlendirilen taze kuvvetler gelene kadar dururlar.

³⁵ Valihanov, a.g.e., s. 173-175. Bu hususta detaylı bilgi ve Çin ve yerel kaynaklarının verileriyle mukayese için bk. Ercilasun, a.g.e., s. 93-109; *Kitayskie Dokumenti i Materiali po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazahstana XIV-XIX vv.*, “Gılım”, Almatı 1994, s. 96-102; Uygur, a.g.t., s. 23-25.

Batı bölgesindeki Çinliler maneviyatlarını öylesine düşürmüşlerdir ki, kendi gözetleme yerlerinden 2 Verst ötede Kırgızların ceza görmeksizin kendilerine ait malların bulunduğu katarları yağmalamalarına göz yumuyorlar. Çuguçak'ta Baycigitovlular şehrin civarındaki ticari kervanlara saldırıyorlar ve tüccarlar Çinlilerden yardım istediklerinde mutad şekilde onlara şöyle cevap veriyorlar: "kavga etmek iyi değildir". Bu vaziyette Çinliler ülkenin dış saldırılardan korunmasını ve iç düzenin sağlanmasını çok daha fazla zor hale getiriyorlar. Üstelik İli'den ve Çin'in iç kesimlerinden yeterli destek verilmiyor. Cihangir'in zamanında yardımcı ordular Çin'in iç kesimlerinden ve kuzey hattından geldi. Çin'in iç kesimlerindeki eyaletlerde meydana gelen son ayaklanmalar destek vermeye imkân tanımadı. İli'den asker gönderilmesi de Kulca'yı zayıflatmaksızın mümkün değildi. O yüzden 1847 yılında sürgünler kullanıldı, son ayaklanmada ise Kalmuklar.

Çinlilerin savaş halinde Küçük Buhara'da kullanmak üzere Lyançjou'da tuttıkları yedek askerleri ve Komul ile Urumçi'de ekmek ambarları mevcuttur. Çin'in iç kesimleriyle muhaberat olağanüstü durumlarda 1 ay, ağır durumlarda 4 veya 5 ay alır. Böylece ayaklanma haberi alındıktan sonra yardım ve erzak 6 aydan evvel gönderilemez. Kulca ile muhaberat 18 veya 20 gün alır. İli bölgesinden büyük destek kuvvetleri beklemek de zordur. Bu arada yerlilerle birleşen düşman bütün üstünlüğe sahip olur. Çin'e sadık kalan bütün şehirlerde hayati gıdaların, özellikle hayvani besinlerin eksikliği her zaman çok hissedilir.

Askeri bakımdan güney hattında önemli noktalar şunlardır: Aksu, onun üzerinden altı şehir Çin'in iç kesimleriyle ve İli ile haberleşir; sonra dış saldırılara maruz kalan Kaşgar ve iç yolların merkezinde yer alan Burçuk ve Çin'e giden yolu koruyan Bugur; bu şehrin yakınında sadece bir tane patika yol vardır. Küçük Buhara'yı çevreleyen dağlar onu dış saldırılardan koruyan doğal tahkimler gibidir. Kışın ise özellikle çok kar yağdığında Terektinsk haricinde bütün dağ geçitleri kapanır. Kuenlun'da ve Bolor'daki geçitler zahmetlidir ve az sayıda bir kuvvetle kolayca savunulması mümkündür. Sadece Aksu'dan Yenihisar'a giden hat nispeten daha rahat bir yol arz eder ve yapay savunma gerektirir.

Kaşgar şehri kendi konumuyla Çinliler için Hokandlıların ve Hocaların saldırılarına karşı sığınılabilir bir yer olmalıdır. Fakat kendi amacına ulaşmıyor: İç asayışı askeri güçle desteklemek gerekliliği Çinlileri stratejik noktalardan ziyade kalabalık şehirlerde çok sayıda muhafız tutmak zorunda bırakıyor. Onlar tarafından 1825 yılından itibaren kendi askerlerinin yerleştirilmesi amacıyla kaleler inşa edildi. Çin kaleleri ve Doğu Türkistan'ın şehirlerinin geneli kalın, 6-8

Sajen yüksekliğinde balçık surlarla ve 3 Sajen civarında derinliği olan hendeklerle çevrilidir. Surlar Çinlilerin çardaklarına benzeyen birkaç kuleyle donatılmıştır. Yan savunmaları yetersiz olmakla birlikte Çin kaleleri ve Küçük Buhara şehirleri ciddi engel teşkil etmemekte ve doğru bir muhasaraya karşı koyacak vaziyette bulunmamaktadır. Gene de Asyalı ordular için onlar zapt olunmazdır ve yalnızca açlıkla alınabilir”³⁶.

6. Doğu Türkistan’da Mançu İdaresine Karşı Halkın Tutumu Hakkında

“Güney hattında Çin İmparatorluğu’nun mevcudiyeti şüphelidir. Halk Çinlilerden nefret ediyor ve devamlı olarak ayaklanmalara ve sebatlı mücadeleye destek veriyor. Sadece askeri kuvvetler ve sert tedbirler asayaşe yardımcı olabiliyor. Eğer Çin hâkimiyeti şimdiye kadar devam ediyorsa ve Hocaların teşebbüsleri başarısız oluyorsa bunun sebebi ilk olarak yerlilerin kendileri arasındaki düşmanlık ve muhalefettir. İkinci olarak ise Hokandlıların nüfuzudur. Bu sebeplerin ötesinde Küçük Buhara’nın, en azından altı şehrin Çin’e bağlılığı şüphelidir. Bu sebepleri detaylı olarak ele alıyoruz.

Külfetli vergiler, kanunsuz alınan ianeler(haraçlar), Çinlilerin ve onlar tarafından idare edilen beylerin aç gözlülüğü ve zulümleri altı şehrin ahalisini tahrik ediyor ve onlar hem Çinlilerden hem de kendi bürokratlarından gönülden nefret ediyorlar. Çinlilerin durumu şu anda öylesine kritiktir ki, onlar bütün tedbirleri alarak halkı kendilerine bağlamaya çalışmak zorundadır, fakat Çinliler bunu pek düşünmezler. Düşman unsurlar tarafından çevresi kuşatılan Çinliler hınçlarını halktan çıkarırlar. Halk tüm bu zulümlere sabırla katlanır ve Hoca’nın geleceği zaman intikamını alacağını düşünerek teselli bulur.

Kendi güçsüzlüklerini kabul eden Çinliler şüpheli ve öfkeli olurlar. Her ayaklanmadan sonra kudururlar: herkesi yağmalarlar, kadınlara tecavüz ederler, mescitleri yıkarlar ve dervişler ile diğer zavallı insanlara korku telkin etmek için onların bazılarını idam cezasına çarptırırlar. Az ya da çok nüfuzu olan şahısları ayaklanmaya katılmış olmalarına rağmen eski mevkilerinde bırakırlar, hatta onlara daha yüksek makamları verirler. Bu siyaset zalimlikler eden eşkıyaları eyaletlerde vali yapan Türkleri hatırlatmaktadır. Şeyh-ahun’u idamdan müstesna tutarlar; zira bu Hakimbek’in fikrine göre yapılmaktadır. Çünkü Şeyh-ahun Kaşgar’daki en

³⁶ Valihanov, a.g.e., s. 175-177.

zengin kişi kabul edilmektedir. Normal zamanlarda açık yağmaları durduruyorlar ise de gene de baskılar çoktur. Çinliler sokaklarda attan inmeyen herkesi döverler, ahalinin dükkânlardaki mallarını ücret ödemeksizin alırlar ve restoranlarda bedava yemek yerler. Her türlü Çinli memur çeşitli hayati erzakları bedava alır ve yerlilerden köle gibi sürekli onların emrinde bulunan müşterileri olur.

Çinlilerin ve yerli memurların kuşkuculuğu sınır tanımaz. Polis uyanıktır ve kendi işini iyi bilir. Kaşgar'da Hocalar hakkında konuşmak kati şekilde yasaklanmıştır ve bu kelime takibata maruz bırakılır. Türkistan dilinde Hoca, efendi demektir ve her isme bu kelimeyi katarlar, şimdi ise onu ahun kelimesiyle değiştirmeye başladılar. Vatansaver şarkıları da kovuşturuyorlar, fakat nafiledir.

Kaşgarlı bürokratlar Çinliler tarafından seçilirler. Onlardan en üst dereceli olanlar Komullular ve Turfanlılardır. Onlar yönettikleri halkın yabancıları olarak servet elde etmek için sadece kendi çıkarlarını düşünürler. Onların iktidarı Çinlilere bağlıdır ve bu yüzden kendi hamilerine yaranmaya çalışırlar. Çin medeniyetinin sadece fena taraflarını benimseyerek kendi tabiiyetleri altındakilere erişilmez tavır sergilerler ve kendilerini ehemmiyetli kılarlar, Çinlilerin önünde alçalırlar ve günlerini sarhoş olarak ve kadınlar arasında şüpheli davranışlarla geçirirler. Bu eğlenceyi onlara misafirlige gelen Çinli bürokratlara da sunarlar. Küçük memurlar yüksek bürokratları kopya ederler, fakat onlardan daha kaba ve haddini bilmezdirler.

Bekler kendi dindaşlarını Çinlilerden daha fazla baskı altında tutarlar, yanlış vergileri düzenlerler, her şeyi bedava alırlar ve kendi otoritelerini göstermek için sokaklarda halkı döverler. Haraç ödemeyen yerliler bunu karşılayacak bir çare bulana kadar veyahut kaçana kadar cezaya tabi tutulurlar. Genelde mazeretlere itibar etmezler. Bürokratlar yabancılara karşı naziktir, fakat çekingen ve kuşkulu yaklaşırlar. Çinliler yerli bürokratların suiistimallerini iyi bilirler. Küçük Buhara'da uzun süre hizmette bulunan "Batı Bölgesi Hakkında" adlı kitabın müellifi şöyle demektedir: "Güçlüler zayıfları baskı altında tutuyorlar ve Bekler zorbalıkla servet yapmayı seviyorlar; yoksul kimse ne kadar servet biriktirirse onu sömürmeye çabalyorlar". Bunu bilen Çinliler bürokratları hor görürler, onlara kibirli bir şekilde muamele ederler, fakat gene de onların davranışlarını teşvik ederler, zira onların siyasetleri böyledir.

Çinliler sadece baskı altında tuttukları kişilere güvenirler, demek ki, halkla ortak hiçbir şeyleri yoktur. Onlar bürokratların kendi çıkarlarını halkın çıkarlarıyla birleştirmesinden daha çok korkuyorlar. O zaman onlar Çinliler için

tehlikeli olurlardı. Altı şehrin sakinleri nadiren yüksek makamları elde ediyorlar, özellikle Kaşgarlılar en güvenilir tabiiiler olarak sayılıyorlar. Kaşgar'da oralılardan biri olan Kutlugbek yönetici oldu, fakat vazifede tutunamadı. Altıncı dereceye kadar yükselen bürokratlar genelde memleketlerinde vazife göremezler. Böylece Çinliler kendi amaçlarına ulaşıyorlar: bürokratlar tamamen ayrı bir sınıfa oluşturur ve halktan uzaktırlar. Onlara tamamen sadık olanlar düşük dereceliler arasında, özellikle köylerde bulunur, Artış Minbegi olan Halıkbek ve Tairbek gibi vatanseverler de vardır.

Sonuç olarak halk Çinlilerden ve Beklerden nefret eder. Bununla birlikte şu soru ortaya çıkıyor: Çinliler zayıfsa ve onlar Küçük Buhara'da Hokandlılar ile halk gibi düşman unsurlarla çevriliyse Hocalar şimdiye dek niçin başarı elde edemediler? Altı şehrin sakinleri iki dini-siyasi fırkaya ayrılıyor – her birinin kendi dini pirleri olan Akdağlılar ve Karadağlılar. Bu fırkaların pirleri arasında Küçük Buhara'nın dünyevi hâkimiyeti için mücadele oluyordu...”³⁷.

Sonuç

Çokan Valihanov yukarıda tercümesini verdiğimiz metinlerden de anlaşılacağı üzere yüzyıllarca boyun eğmeyen bir halk olarak varlığını sürdüren Uygur Türklerinin Mançu işgaliyle birlikte yaşantısında meydana gelen değişimleri ve zorlukları kendi gözlem ve tespitlerine dayanarak anlatmaya çalışmıştır. İşgalden yüz yıl sonra Doğu Türkistan'ın idari, askeri, iktisadi ve sosyal yapılanmasının detaylarını ortaya çıkarmıştır. Bu cihetle Mançuların Doğu Türkistan'ı doğrudan İmparatorluğun İli Eyaleti'ne katmakla birlikte elde tutmak için stratejik noktalarda askeri garnizonlar kurarak Uygurların sivil idaresini sıkı bir şekilde kontrol altında tutmaya çalıştığı ve şekli olarak eski usulünde bıraktığı anlaşılmaktadır. Ancak Uygur sivil bürokrasisinin halkın menfaatleriyle işgalci irade arsındaki muvazeneyi ayarlayamamasından, hatta Mançuların özellikle Uygurları baskı altında tutacak şahsiyetleri teşvik etmelerinden ve onların suiistimallerine göz yummalarından dolayı idari yapı oldukça yozlaşmıştır. Bununla birlikte Uygur halkı ağır, orantısız ve kanunsuz vergilerle iktisadi olarak tüketilmiştir. Halk yöneticiler tarafından aşağılanarak dayakla ve baskıyla itaat altında tutulmaya zorlanmıştır. Ayrıca Uygurlar askeri faaliyetlerden men edilerek, bunun getirebileceği herhangi bir tehdiye karşı önlem alınmıştır. Mançu idaresi Uygurların emeklerini sömürmek amacıyla onları özellikle çiftçiliğe yönlendirmiştir. Doğu

³⁷ Valihanov, *a.g.e.*, s. 177-179.

MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI

Türkistan'da yerleştirilen Mançu askerlerinin yaygın bir şekilde afyon kullanımı, ahlaki düşüklüğü ve disiplinsizliğinden dolayı asayiş bozulmuştur. Hocaların sağlayacağı istiklale bel bağlayan ve onların her başarısız ayaklanma girişimlerinin neticesinde Mançuların hiddetini daha çok üzerine çeken Uygur halkı ölümlere, tecavüzlere, yağmalamalara vb. kötülüklere maruz kalmıştır. Mescitleri yıkılarak inançlarına müdahale edilmiştir. Hiç kuşkusuz tüm bunlar Çokan Valihanov'un seyahatinden kısa bir süre sonra Yakup Bey'in Doğu Türkistan'dan Mançuları kovarak Uygurları istiklaline kavuşturmasının adeta katalizatörü olmuştur.

Kaynakça

- Eberhard, Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Ercilasun, Konuralp, Tarihî Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar, TTK Yay., Ankara 2013.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004³.
- Kitayskie Dokumenty i Materialy po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazahstana XIV-XIX vv.*, “Gılım”, Almatı 1994.
- Koç, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Kropotkin, A. N., *Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voenniya Sil, Promışlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St.-Peterburg 1879.
- Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Kutlukov, M., “Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom”, *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskva 1982, s. 203-217.
- Sheng, Li, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013.
- Uygur, Feyzullah, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Valihanov, Ç. Ç., *Soçineniya Çokan Çingizoviça Valihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, T. XXIX, S.-Peterburg 1904.
- _____, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I-IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984-1985.
- Yorulmaz, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013.

BULGARİSTAN TARİH ALGISINDA VE TARİH DERS KİTAPLARINDA DEVŞİRME SİSTEMİ VE YENİÇERİLER*

Neriman ERSOY HACİSALİHOĞLU**

Öz

Balkan ulus devletlerinin Osmanlı tarihi algısı genellikle olumsuz olmuştur. Bu olumsuzlukta Osmanlı'daki devşirme sisteminin anlatımı özel bir yer tutmaktadır. Çalışmamızda Bulgaristan'da ilk ve ortaöğretimde kullanılan güncel tarih ders kitaplarında devşirme sistemi ve yeniçerilerin 1980'lerden günümüze nasıl anlatıldığı ele alınacaktır. Bulgaristan'da kullanılan tarih ders kitapları 1990'da yaşanan rejim değişikliği nedeniyle değişime uğramıştır. Bu değişimden Osmanlı döneminin anlatımı da etkilenmiştir. Bununla birlikte Osmanlı ile ilgili klişeler varlığını günümüzde de sürdürmektedir. Çalışmamızda Devşirme sisteminin ve yeniçeri algısının Avrupa ve Balkanlardaki genel anlatımına da yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: devşirme, “kan vergisi”, Yeniçeriler, Osmanlı imajı, Bulgar tarih ders kitapları.

Abstract

DEVŞİRME SYSTEM AND JANISSARIES IN THE BULGARIAN PERCEPTIONS AND HISTORY TEXTBOOKS

The nation-states of the Balkans generally have a negative perception of the Ottoman history. The depiction of the Devshirme System (Christian boys recruited by the Ottomans to serve the Ottoman government) in history textbooks greatly contributes to this negative perception. This study deals with the depiction of the Devshirme System and Janissaries from the 1980s to till date in the Bulgarian history textbooks of primary and secondary schools. However, the Bulgarian history textbooks underwent a transformation because of the change in regime, which occurred in 1990. This transformation also affected how the Ottoman period was presented in these textbooks. I will also discuss the general image of the child recruitment system and the Janissaries in Europe and the Balkans.

Keywords: Devshirme, blood tax, Janissaries, Ottoman image, Bulgarian history textbooks, kräven danäk.

* Bu çalışma “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesi (Proje no. 110K571, Proje yürütücüsü Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu) çerçevesinde yürütmüş olduğum Bulgaristan'da Osmanlı/Türk İmajı konulu çalışmaya dayanmaktadır. Desteği için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; nerimansoy@hotmail.com.

Giriş

Balkan tarihinin Osmanlı döneminin anlatımında en fazla vurgulanan konuların başında “devşirme”¹ ve yeniçerilik² meselesi gelmektedir. Diğer taraftan Türkiye’de de hala devşirme sistemi ve yeniçeriler üzerine tartışmalar sürmektedir. Özellikle günümüze kadar temel tartışmalardan biri devşirme sistemi-yeniçeri-Bektaşılık ilişkisidir³. Yeniçeriler ve Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla ilgili ise daha ziyade kaynak eserler ön plana çıkmaktadır. Bu eserlerden biri görgü tanığı olarak Şirvanlı Fatih Efendi tarafından kaleme alınmıştır⁴. Çalışmamızda, Bulgaristan örneğinde devşirme sisteminin ve yeniçerilerin özellikle okul tarih ders kitaplarında ve yardımcı kitaplarda ne şekilde tasvir edildiğini ele almaya çalışacağız.

Balkanlarda Osmanlı-Türk algısı üzerine yapılan çalışmalarda Balkanların tamamında Osmanlı algısının olumsuz olduğu görülmektedir. Bu olumsuzluğu yaratan anlatımların başında zorla Müslümanlaştırma ve Balkanlarda yaygın olarak “kan vergisi” diye tanımlanan devşirme sistemi gelmektedir. Bu konu ve bunun yarattığı olumsuz etki daha önce yapılan çalışmalarda da sıklıkla dile getirilmiştir⁵. Yapılan anket ve kamuoyu çalışmalarında da devşirme anlatımının

¹ Osmanlı Devleti’nde çeşitli görevlerde vazifelendirmek üzere Osmanlı tebaası olup çoğunlukla Balkanlardan Hıristiyan çocukların bir kanun çerçevesinde toplanmasına verilen addır. Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 254-257. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, I-II, TTK, Ankara 1988.

² Osmanlı askeri teşkilatında özel görevlendirilmiş, maaş alan daimi yaya ordusu hizmeti veren askerler. Diğer bilgiler için bk. Kemal Beydilli, “Yeniçeri”, *DİA*, XLIII, s. 450-462.

³ Bu tartışmalar çerçevesinde çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bk. Erdal Küçükyağcı, *Turna’nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşılık*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009; Reha Çamuroğlu, *Yeniçerilerin Bektaşılığı ve Vaka-i Şerriye*, Ant Yayınları, İstanbul 1991; Gülağ Öz, *Yeniçeriler ve Bektaşılık*, Barış Kitap, Ankara 2013; Şevki Koca, *Öndeng Songung Gürgele Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin, İstanbul 2000.

⁴ Daha fazla bilgi için Bk. Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzar-ı Fütuhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitapevi, İstanbul 2001.

⁵ “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı Proje Raporu”, İstanbul 2014’te Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu (Bulgaristan), Betül Ayanoğlu (Yunanistan), Gencer Özcan (Sırbistan ve Karadağ), Jahja Muhasiloviç (Bosna-Hersek), Fatih Fuat Tuncer (Kosova), Bülent Bilmez (Arnavutluk), Ozan Erözden (Hırvatistan), Mehmet Hacısalihoğlu (Makedonya), Evren Balta (Rusya), Yıldız Deveci Bozkuş (Ermenistan), Keisuke Wakizaka (Gürcistan) bölümleri. Ayrıca bu konuda tezler mevcuttur: Mirna Žunić, *Hırvatistan’da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008; Betül Ayanoğlu, *Türk-Yunan tarih ders kitaplarında karşılaştırmalı öteki*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Jahja Muhasiloviç, *Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek

genel Osmanlı imajını belirlemede son derece etkili olduğu ortaya çıkmıştır⁶.

Bu çalışmada incelediğimiz Bulgar tarih ders kitapları genellikle üniversitelerin tarih profesörleri tarafından kolektif olarak hazırlanmış kitaplardır. Tek yazarlı tarih ders kitabı mevcut değildir. Ders kitaplarını yayımlayan yayın evleri ET “AR-TİDEA”, İK “ANİBUS” OOD; SD “VT-KOMS, “SLOVO” gibi yayınevleridir. Bu yayınevleri arasında en yaygın kullanımı olan “Prosveta-Sofya” AD yayınevinin bastığı ders kitaplarıdır. Bulgaristan’da Tarih eğitimi ilkökul 1. sınıfta başlamaktadır. “Roden Kray / Doğum yeri / Vatan” isimli ders kitabında Türkiye’deki hayat bilgisi dersine benzer bilgilerle birlikte tarih ve coğrafya konuları da işlenmektedir. 2. sınıfta ise yine diğer eğitim konularıyla birlikte tarih konularını da içeren ders kitabının ismi “Okolen Svyat / Yakın Dünya” olarak karşımıza çıkmaktadır. 3. ve 4. sınıflarda “Çovekit i Obştstvoto / İnsan ve Toplum” isimli ders kitabı okutulmaktadır. 5.-12. sınıflarda tarih eğitimi “İstoriya i Tsivilizatsiya / Tarih ve Medeniyet” başlıklı ders kitabı ile yapılmaktadır. Ders kitaplarının yanında 1. sınıftan itibaren ayrıca çalışma kitabı olarak “okul defterleri” bulunmaktadır. “Çocuk Ansiklopedisi” başlığıyla yardımcı tarih kaynakları ve bunların da yanında atlas ve haritalar da ders kitaplarını tamamlayıcı malzemeler olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada değerlendirdiğimiz ders kitapları çoğunlukla 1990’lar ve 2000’li yıllarda basılmış ders kitapları ve yardımcı kitaplardır.

Makalede kısaca Avrupa’daki yeniçeri imajına değinildikten sonra Balkanlar’da ve Bulgaristan’daki devşirme-yeniçeri imajı konusu ele alınacaktır.

1. Avrupa’da Genel Yeniçeri İmajı

Devşirme ve yeniçeriler konusu Osmanlı tarihçiliği alanında çok sayıda çalışmanın konusunu oluşturmuştur⁷. Fakat farklı ülkelerdeki tarih yazımlarında yeniçerin anlatımı nispeten daha az çalışılmış bir konudur.

Lisans Tezi, İstanbul 2015. Diğer çalışmalar için bk. Fatih Fuat Tuncer, “Kosova’da Tarih Yazımı Tartışmaları: Osmanlı ve Türk İmajı”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, III/2 (2012), s. 69-96. Bulgaristan’daki tarih ders kitapları ve Türk imajı hakkında bk. Myumin Isov, *Nay različniyat Sised. Obrazit na osmantsite (turtsite) i Osmanskata imperiya (Turtsiya) v bulgarskite učebnitsi po istoriya prez vtorata polovina na XX vek*, IMIR, Sofya 2005.

⁶ Konuyla ilgili yaptığımız anket de bu etkinin güçlü bir şekilde var olduğunu ortaya koymaktadır. Ders kitapları ayrıca Bulgaristan’da daha önce yapılmış olan sinema filmlerindeki (örneğin 1980 ortalarında yapılan Vreme Razdelno / Time of Violence adlı film) devşirme sahneleriyle de örtüşmekte ve bunlarda verilen imajı pekiştirmektedir.

⁷ Yeniçeriler ve devşirme ile ilgili örnek olarak bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları; Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. ve yay. haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine, İstanbul 2013; Bodo Hechelhammer, “Das Korps der Janitscharen. Eine militaerische

Avrupa’da Osmanlı fetihlerinin ilk dönemlerinden itibaren Yeniçeriler bilinmekteydi. Osmanlı’ya değişik nedenlerle seyahat eden seyyahlar ve elçiler Avrupa’da Yeniçeriler hakkında bilgi vermekteydi. 1555-1562 yılları arasında Avusturya elçisi olarak İstanbul’da bulunan Busbeck de Osmanlı başkenti hakkındaki mektuplarında yeniçerilerden bahseder. Ona göre, Yeniçerilerin gücü zaman zaman sultanı bile aşmaktaydı. Elçi örneğin, Osmanlı hanedanındaki kardeş katlinin nedeni olarak yeniçerileri göstermektedir. Çünkü kardeşlerden biri tahta geçtiğinde diğer kardeşleri ölüm beklemekteydi. Eğer kardeşler hayatta kalırsa Yeniçeriler sultandan sınırsız miktarda bahşiş talep etmekte, eğer sultan bu istekleri karşılamazsa, bu sefer Yeniçeriler “Allah kardeşi korusun, Allah kardeşi bize bağışlasın!” diyerek sultanı kardeşiyle tehdit etmekteydi. Bu nedenle sultana “elini kardeş kanıyla kirletmek ve hükümdarlığını cinayetle başlatmak”tan başka çare kalmıyordu. Başka bir yerde yine Busbeck “sultan hiçbir şeyden Yeniçeriler arasında bir ihanet çıbanı çıkmasından daha çok korkmuyordu” demektedir. Bunu da sultanın sürekli devrilme korkusuyla yaşadığı ve iktidarın kime verileceğinin askerlerin, yani yeniçerilerin elinde olduğu şeklinde yorumlamaktadır⁸.

Yeniçerilerle ilgili en önemli kaynaklar arasında anılar da bulunmaktadır. Örneğin meşhur Alman Türkolog Franz Babinger çalışmasında Novaberde şehrinin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi konusunu anlatırken “Şehrin ileri gelenleri idam edildi. 320 genç yeniçerilerin arasına alındı”ğını bunların arasında “Sivricehisarlı Mihael Konstantinoviç’in oğulları ve en önemlisi de Konstantinos Mihajloviç’in bulunduğunu belirtmiştir. Aynı eserde Mihajloviç’in daha sonraları Lehçe olarak “Bir Yeniçerinin Anıları”⁹nı yazdığı ve kitap olarak yayımladığını ifade etmiştir¹⁰. Babinger’in bu eseri yeniçeriler hakkında geniş bir değerlendir-

Elite im Spannungsfeld von Gesellschaft, Militaer und Obrigkeit im Osmanischen Reich”, *Militaer und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit, Themenheft Militaerische Eliten in der Frühen Neuzeit*, No. 14, Heft 1, Eds. Gundula Gahlen, Carmen Winkel, Universitaetsverlag Potsdam, Potsdam, 2010, s. 33-58; Gülay Yılmaz, “The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4”, *Bellefen*, LXXIX/286 (2015), s. 901-931; ayn.yzr., “Change in manpower in the Early Modern Janissary Army and its Impact on the Devshirme System”, *Rivista di Studi Militari*, sayı 6 (2017), s. 181-188.

⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, “Das Bild vom Janitscharen. Die Streitkraefte des Osmanischen Reiches zwischen Tradition und Modernisierung”, *Am Rande Europas? Der Balkan – Raum und Bevölkerung als Wirkungsfelder militaerischer Gewalt*, ed. Gerhard P. Gross, München, R. Oldenbourg, 2009, s. 233-240, s. 235.

⁹ Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudaylı Kıcıroğlu-Behiç Anıl Ekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁰ Babinger, Mihajloviç’in bu kitabında dönemin önemli olaylarını da kaleme aldığını ve özellikle Fatih’in hayatı hakkında bu kitabın önemli bir kaynak olduğunu yazmıştır. Bkz. Franz Babinger,

meyle birlikte, Almanca nüshası esas alınarak tercüme edilerek yayımlanmıştır¹¹. Ayrıca yeniçeri ocağının kaldırılışıyla ilgili 19. yüzyılda yazılmış eserler de yeniçeriler hakkında kaynak değerindedir¹².

Bu dönemde Avrupa'da yeniçerilerin genel olarak sultanın en önemli askeri gücü olarak görüldükleri ve çok iyi savaşçılar olarak kabul edildikleri anlaşılmaktadır.

2. Balkanlarda Devşirme ve Yeniçeri İmajı

Balkanlarda Osmanlı idaresinin sona ermesiyle yaşanan değişimler, kurulan ulus devletlerin eğitim sistemine ve özellikle de tarih ders kitaplarına da yansımıştır. Çoğu Balkan devletinin tarih ders kitabını incelediğimizde Osmanlı idaresinin olumsuz bir yaklaşım içinde ele alındığı görülmektedir. Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1990 yılından sonra ise tarih ders kitapları yeniden yazılmış ve çok olumsuz bazı ifadeler yumuşatılmıştır. Özellikle "Osmanlı Köleliği" tabiri 1990 sonrası süreçte büyük ölçüde kullanımdan kaldırılmıştır.

Balkanlarda Osmanlı idaresiyle ilgili en önemli konulardan biri devşirme konusudur. Devşirme sistemi hakkında ülkeler arasında farklı anlatımlar olsa da genel olarak devşirme bütün Balkan ülkelerinde bir "kan vergisi" olarak adlandırılmış ve ders kitaplarında bu şekilde yer almıştır. Bu "kan vergisi"nin "Türk zulmü"nü en önemli göstergesi olduğu vurgulanmaktadır.

Örneğin Sırp tarih ders kitaplarında devşirme konusu çok olumsuz bir uygulama olarak anlatılmaktadır. Fakat Sokollu Mehmet Paşa'nın anlatımında bu durum biraz farklılaşmakta, konu farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Sokollu'nun bir Sırp olması, yaşadığı çevreden zorla kopartılmış olmasına karşın, kendi toplumuna yabancılaşmadığı, büyüdüğü yerleri unutmadığı ve irtibatını sürdürdüğü belirtilmiştir. Ayrıca doğduğu toprakları imar etmesi nedeniyle Sırp tarihi açısından önemli olduğu da vurgulanmıştır. Ders kitaplarında özellikle Sokollu'nun etnik kimliği ön planda tutularak Sırplığından vazgeçmemiş olduğu ve Osmanlı devletindeki başarılarının, kendine özgü nitelikleriyle yani Sırplığı ile bağlantılı olduğu anlatılmıştır¹³.

Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı, çev. Dost Körpe, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2003, s. 122.

¹¹ Bkz. *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. ve yay. haz. Kemal Beydilli.

¹² Örneğin Mehmed Daniş Bey'in *Neticeti'l-vekeyi* başlıklı eseri için bk. *Mehmed Daniş Bey ve Eserleri: Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, yay. Şamil Mutlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994.

¹³ Gencer Özcan, Tübitak 1001 projesi, no. 110K571, Sonuç raporu, s. 116-117.

Gencer Özcan Sırp'lardaki Sokollu Mehmet Paşa anlatımını şöyle yorumlamaktadır:

“Bir Sırp devşirmesi olan Sokollu'nun başarıları anlatılırken, onun Sırp kimliğine yapılan vurgulamalar dikkat çekicidir. Osmanlı tarafından harcanan bütün çabalara karşın Sokollu'nun bir Sırp olduğunu unutmaması, doğduğu toplarlara bağlılığını sürdürmesi, akrabalarına destek olması gibi noktaları vurgulayan bu anlatı, değişmez bir kimlik olarak Sırpılık olgusunu pekiştirmektedir. Böylelikle, öğrenciler, ders kitaplarının sayfalarında zorla dinlerini değiştirmek durumunda kalsalar da esas kimliklerini koruyabilen Sırplarla karşılaşmaktadır. Bu karşılaşmanın önemli sonuçlarından birisi de Boşnak ulusal kimliğine ilişkin olanıdır. Bu anlatıda Boşnaklara düşen pay, dinleri farklı olsa da Sırp olarak görülmesi gereken bir alt kimliğe sahip olmalarıdır.”¹⁴

Sırp ders kitaplarında bu sistemin terim olarak daha olumsuz görüldüğü için devşirme terimi yerine “kan vergisi” terimi de kullanılmıştır. Ayrıca bu yöntem ders kitaplarında bir islamlaşma aracı olarak da görülmektedir. Bununla ilgili birçok örnek ders kitaplarında yer almaktadır.

Makedon tarih ders kitaplarında ise devşirme konusu İvo Andriç'in “Drina Köprüsü” başlıklı romanından alıntı yapılarak tarif edilmiştir. Dramatik bir şekilde “ailelerin çocuklarını ormanlarda gizledikleri”, “çocuklarına devşirmeden kurtulmak için aptal gibi hareket etmeyi öğretmeleri”, devşirmeden kurtulmak amacıyla “bazılarının çocuklarının parmaklarından birini keserek onları gerçekten sakatladığı” belirtilmektedir. Yeniçeriler de “zorla Müslümanlaştırılmış Hıristiyan çocukları” olarak adlandırılmaktadır¹⁵.

Bosna tarih ders kitaplarında devşirme sistemi hakkında daha olumlu bakıldığı görülmektedir. Yeniçerilerin sadece Hıristiyanlardan değil Müslümanlardan da alındığı vurgusu yapılmıştır¹⁶.

¹⁴ Özcan, *a.g.rapor*, s. 117-118.

¹⁵ Mehmet Hacısalihoğlu, Tübitak 1001, Sonuç raporu, s. 169.

¹⁶ Muhasiloviç, “*Bosna Hersek Güncel Tarih*”, s. 85: “*Bosna'da yoğun islamlaşmanın sebepleri... devşirme (kan vergisi) idi.*” “*Yeniçeriler Türklerin zorla islama çevirdikleri aslen hıristiyanlar idi.*” “*Onlar daha çocuk iken ebeveynlerinden ayrıılıp İslama çeviriliyorlardı.*” ve “*Türkler değişik bölgelerden seçip beş ve dokuz yaşları arasındaki erkek çocuklarını İstanbul'a götürüp onları İslamlaştırıyorlardı.*” “*Ne kadar erkek çocuğu varsa hepsini Yeniçeriye alıyorlar... Eğer düşmanlardan yeterli sayıda yok ise o zaman kendi ülkesinden erkek çocuğu olan Hristiyanların tümünden, her köyden en çok ne kadar verebilir ise alıyorlar, her zaman sayıları toplam olsun diye.*”

Kosova tarih ders kitaplarında devşirme sistemi Arnavutların “işgalci Türkler” tarafından zorla Müslümanlaştırılması yöntemlerinden biri olarak vurgulanmaktadır:

“İslam dini öncelikle Arnavutluk şehirlerinde yayıldı. Bu şehirler işgalciler tarafından askeri ve yönetim merkezleri olarak kullanıldı. Köylerde İslam çok yavaş yayıldı. Dağlık bölgelerde ise neredeyse hiç yayılmadı. 1520 senesine kadar halkın sadece %2’lik bir kısmı İslam’ı kabul etmişti. Ama İslam, 17.asrın sonuna doğru çok yayıldı. Bu zaman diliminde Arnavutların %3,2’si İslam dinine aitti. İslam dininin yayılmasının sebepleri: halka yapılan baskı, toprak vergisi (bu vergiyi sadece Hıristiyanlar ödüyordu) Hıristiyan ailelerin çocuklarının zorla alınarak İstanbul’a gönderilmesi ve orada İslam eğitimi görmeleri, devlet örgütünün baskıları vb”¹⁷.

Bu alıntıda da görüldüğü gibi günümüzde nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olan Kosova Cumhuriyeti de Sırp, Yunanlılar ve diğer Hıristiyan Balkan toplulukları gibi devşirme sistemini zorla İslamlaştırma önlemi olarak tanımlamaktadır. Arnavutluk’taki durum da Kosova ile benzerdir¹⁸.

3. 1990 Öncesi Bulgaristan’da Devşirme Sistemi ve Yeniçeriliğin Anlatımı

Rejimin de etkisiyle 1990 öncesi Bulgaristan tarih ders kitaplarında Osmanlı idaresinden “Pod Tursko İgo” yani “Türk Boyunduruğu Altında” şeklinde bahsedilmiştir. Hatta 19. yüzyılın tanınmış Bulgar edebiyatçılarından İvan Vazov’un “Pod İgotu” isimli kitabı sosyalist eğitimin bir parçası olarak okullarda temel eser olarak okutulmuştur.

Bulgar tarihinin Osmanlı dönemini ele alan ve akademik nitelikte olan eserlerde de bu konu son derece olumsuz bir şekilde değerlendirilmiştir. Sofya Kliment Ohridski Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Petır Petrov’un 1975 yılında yayımladığı *Bulgar Milliyetinin Uğursuz Yüzyılları*¹⁹ başlıklı eserinde devşirme sistemi ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

¹⁷ Kosova tarih ders kitabından alıntı, Fatih Fuat Tuncer, Tübitak 1001 projesi, no. 110K571, Sonuç raporu, s. 153.

¹⁸ Bülent Bilmez, “Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Türk İmgesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 49 (2017), s. 343-380.

¹⁹ Petır Petrov, *Sıbonosni Vekove za Bulgarskata Narodnost*, Izdadelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1975.

“*Kan Vergisi (Yeniçerilik). İmparatorluğun fethedilmiş Müslüman nüfusunun kısımlarının en gaddar asimilasyon şekli Yeniçeriliktir ve haklı olarak halkımız tarafından ‘Kan Vergisi’ olarak adlandırılmaktadır. Küçük çocuklar Anadolu’ya ve Edirne ve İstanbul’daki Yeniçeri kışlarına götürülmek üzere zorla babalarının ve annelerinin ellerinden koparılmıştır. Burada güçlü İslam dini inancıyla eğitilerek fanatikleştirilmiş savaşçılar olarak büyümüşler, bu gençler yalnızca Osmanlı egemenliğinin bir aracı olmakla kalmamışlar, kendi halklarına zulmeden kişiler olmuşlardır. Kendileri milli aidiyet duygularını kaybetmiş olduklarından Hıristiyan halka mensup diğer insanların da Türk milliyetine geçmelerine aktif olarak destek vermişlerdir. Bu nedenle kan vergisini (Yeniçeriliği) Osmanlı asimilasyon politikasının en kötü / tehlikeli tezahürü olarak görmek gerekir.*”²⁰

Bu alıntıda da görüldüğü üzere diğer Balkan ülkelerinde de olduğu gibi Bulgaristan tarih yazımında Osmanlı devşirme sisteminin korkunç bir asimilasyon yöntemi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu temel yargının sosyalist dönem öncesinde ve 1990 sonrasında da varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Aradaki farklılıkların anlatımlarda kullanılan ifadelerin ve sıfatların daha sert veya daha yumuşak olmasında yattığını görmekteyiz.

Nitekim birkaç sene önce, 2013 yılında basılan ve daha ziyade popüler tarih kitabı olarak görülebilecek bir eser *Beşyüzyıllık Soykırım* başlığını taşımaktadır²¹. Bulgar ordusunda ve istihbaratında görev yapmış ve başka eserler de kaleme almış Veselin Bojkov tarafından yazılan bu eser Bulgaristan’da 1990 sonrası Osmanlı tarihini daha yumuşak ifadelerle anlatma girişimlerine bir tepki olarak kaleme alınmıştır. Eserin tarif edildiği kapak yazısında şu ifadeler yer almaktadır:

“*Bulgarlar kendi ülkelerine sonradan gelmeler değillerdir. Onlar Balkanların en eski ve en kadim halkıdır. Onlar Doğu Avrupa’da ve Asya’da büyük ve güçlü devletler kurmuşlardır ve bir dizi ülkenin ve halkın medeni gelişmesinde çok büyük etki etmişlerdir.*

Bu eserde Bulgarların ‘Türk asıllı’ olduğu ve Osmanlıların Bulgar topraklarına Asparuh Bulgaristan’ının 681 yılındaki kuruluşundan daha önce yerleştiğine yönelik yalancı tezler çürütülmektedir. Eserde Bulgaristan’ın Türk esaretine düşüşüne ve esaretçilerin soykırımcı ve asimilasyonist politikalarına özellikle vurgu yapılmaktadır. Günümüz Bulgarlarının ve gelecek kuşakların 1876 yılı kanlı Nisan Destanı dönemindeki katliamları, Trakya Bulgarlarına karşı yapılan

²⁰ Petrov, a.g.e., s. 69.

²¹ Veselin Bojkov, *Petvekovniyat Genotsid, İzdadelstvo Propeler*, Sofya 2013.

soykırımı ve tarihimizin diğer trajik sayfalarını ve ayrıca Yeni Osmanlıların Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden kurma planlarını ve Bulgaristan'ı yeniden işgal etme niyetlerini unutmamaları gerektiğinin altı çizilmektedir."²²

Kitabın kapak yazısının son paragrafında yazar 1990'lardan itibaren tartışılan konulara da cevap vermektedir:

*"Kitapta bazı Bulgar, Türk ve yabancı, örneğin Justin McCarthy gibi bizi ikna etmeye çalışan yazarların Türk esareti yoktu, Türkler değil, Bulgarlar korkunç işkencelerden sonra Osmanlı Müslümanları arasından 1,5 milyon masum çocuk, kadın ve yaşlıları öldürmüştür gibi yalanların, yanıltmaların ve spekülasyonlarının maskesi düşürülmektedir."*²³

Bu şekilde günümüz tartışmalarına milliyetçi bir Bulgar tepkisi olarak yayımlanan kitapta devşirme meselesi şu şekilde anlatılmaktadır:

*"Zalimlerin Bulgar halkını tamamıyla asimile etme arzularını esas gerçekleştirmeye yöntemlerinden en zalim ve insanlık dışı olanı, Osmanlı İmparatorluğundaki 'devşirme' olarak adlandırılan 'kan vergisi' idi. [...] Türk tarihçi H. Uzunçarşılı kan vergisi yoluyla Sultan'ın bütün Bulgarları Türkleştirme niyetinde olduğunu teyit etmektedir."*²⁴

Günümüze kadar süren tartışmalara milliyetçi Bulgar tepkisi olarak tanımladığımız bu eserde temel tepki 1990'a kadar tartışmasız bir şekilde kullanılagelen "zalim Türk", "zorla Müslümanlaştırma", "Türkleştirme" gibi klişelerin 1990 sonrasında sorgulanmasına karşı gösterilmektedir. Hatta bilimsellik iddiasında olan yazar, bu tartışma ve iddialara cevap vermek için tanınmış Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın ismini -yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi- herhangi bir referans vermeden kendi tezine sözde şahit olarak göstermektedir.

Buradaki tartışma Einstein'a mal edilen "Atom çekirdeğini parçalamak bir önyargıyı parçalamaktan daha kolaydır" sözünü teyit etmektedir. Nitekim olumlu ya da olumsuz klişelerin uzun zaman dilimleri içerisinde oluştuğu ve değişmelerinin de ancak uzun zaman dilimleri içerisinde mümkün olabileceği gerçeği bu örnekte de açık olarak görülmektedir.

²² Bojkov, a.g.e., arka kapak.

²³ Bojkov, a.g.e., arka kapak.

²⁴ Bojkov, a.g.e., s. 66.

4. 1990 Sonrası Bulgar Tarih Ders Kitaplarında Devşirme ve Yeniçeriler

1990 sonrası tarih ders kitaplarında devşirme sistemi ayrıntılı olarak yer almamaktadır. Örneğin 2006 baskılı ve yazarları arasında tanınmış Bulgar Osmanlı tarihçisi Tsvetana Georgieva'nın da bulunduğu 5. sınıf tarih ders kitabında Osmanlı İmparatorluğu'nun ele alındığı bölümde "Yeniçeri" kavramı kısaca açıklanmakta ve devşirme sisteminden bahsedilmemektedir²⁵. 11. sınıf tarih ders kitaplarında ise Osmanlı siyasi ve sosyal sisteminin anlatıldığı bölümde devşirme konusuna çok kısa yer verilmektedir. 1996 baskılı 11. sınıf tarih ders kitabında "Osmanlı askeri feodal sisteminin kuruluşu" başlığı altında Hıristiyanların ödediği vergilere değinilerek "kan vergisi" adıyla devşirme sisteminden bir cümleyle bahsedilmektedir. Buna göre, "*kan vergisi, devşirme de son derece acıdır. Bu vergi Bulgarların yeniçeri ocağı için toplanan erkek çocuklarından sonsuza dek ayrılmalarını zorunlu kılmıştır.*"²⁶ Her ne kadar ayrıntılı olmasa da bu tek cümle 1990 öncesi olumsuz devşirme algısını ve klişeleri bütünüyle teyit etmektedir.

Yine 11. sınıfa ait, ancak ilk baskısı 2001 yılında yapılmış ve 2008'de basılmış tarih ders kitabında yukarıda alıntılanmış cümledeki düşünceler ve klişeler farklı bir şekilde tekrar edilmiştir; fakat bu ders kitabında da devşirme ile ilgili ayrıntılı anlatımlar veya olumsuz çağrışım yapan gravürler ve çizimler yoktur. "Yerli Halkın Durumu" başlığı altında şu ifade yer almaktadır: "*Reaya çok sayıda vergi ödemekteydi. Fakat bunlardan en üzücü olanı genç erkek çocukların yeniçeri ocağı için devşirme adıyla zorla toplanmasıydı. 'Kan vergisi' olarak adlandırılan bu vergi 16. yüzyılın sonuna kadar Bulgar milletini en sağlıklı, en güçlü ve en güzel gençlerinden mahrum bırakmıştır.*"²⁷

Yine 2001 baskılı 9. sınıf tarih ders kitabında İvo Andriç'in "Drina Köprüsü" adlı eserinden alıntılanmış bir okuma parçası verilmiştir. Okuma parçasının başlığı "Bosna'da Kan Vergisi" olup şu ifadeleri içermektedir: "*Yeniçeri ağası silahlı askerleriyle Bosna'nın doğu köylerinden belli sayıdaki Hıristiyan çocuklarını toplamış dönüyordu. ...Bu kanlı vergiyi son toplayışından beri altı yıl geçmişti, onun için bu sefer seçim kolay ve zengin olmuştu. 10-15 yaşlar arasında istedikleri kadar gürbüz, sağlıklı ve zeki çocuk bulabilmişlerdi...Her atın üstünde meyve toplamaya gider gibi her iki tarafta birer sepet asılmıştı. Ve her sepetin*

²⁵ Petır Angelov, Tsvetana Georgieva, Mariya Radeva, *Istoriya i Tsvilzatsiya, 5. Klas*, Prozorets, Sofya 2006, s. 80.

²⁶ Vasil Gyuzelev, Konstantin Kosev, Milço Lalkov, Lyubomir Ognyanov, Mariya Radeva, *Istoriya 11. Klas na COU*, Prosveta, Sofya 1996, s. 158.

²⁷ Vasil Gyuzelev, Rayna Gavrilo, Ivan Stoyanov, Milço Lalkov, Lyubomir Ognyanov, Mariya Radeva, *Istoriya i Tsvilzatsiya z. 11. Klas*, İlk baskı 2001, Prosveta, Sofya 2008, s. 94.

içinde de birer çocuk vardı... O kasım günü bu sayısız sepetlerin birinde, sessiz ve etrafa kuru gözlerle bakan, yükseklerdeki Sokoloviç köyünden gelen on yaşlarında esmer bir çocuk da vardı...Bu sepetteki çocuğun ileride ne olduğunu bütün tarih ders kitapları her dilde anlatır. Ve dünya onu bizden de iyi bilir. Zamanla o, padişah sarayında genç gözüpük bir silahtar olarak hizmet etti, sonra kaptan paşalığa yükseldi, padişaha damat oldu ve devlet adamı olarak şöhreti cihana yayıldı. O Sokollu Mehmet Paşa ki, üç kitada çoğu zaferle sona eren savaşlarıyla Osmanlı devletinin sınırlarını genişletti, dışta güven içinde, içte güçlü bir idare sağladı. Altmış küsur yılda üç padişaha hizmette bulundu, iyiyi de, kötüyü de gördü, kudret ve iktidarda pek az kimsenin eriştiği ve pek azının da koruyabildiği yüksekliklere çıktı.”²⁸

Burada alıntılanan tasvir bazı olumsuz klişeler içerirse de devşirme sisteminin olumlu sonuçlarını da vurguladığından farklı bir devşirme algısı oluşturmaktadır. Sokollu devşirme sisteminin bir başarı öyküsü olarak resmedilmektedir.

Bununla birlikte okullarda kullanılan yardımcı kitaplar ve çocuk ansiklopedileri, ders kitaplarında eskisi gibi yer almayan devşirme konusunu ayrıntılı olarak ele almaktadır. Eski kitaplardaki klişeler, kullanılan ifadeler ve görsellerle yeniden üretilmektedir. Bu şekilde ders kitaplarının görece daha az vurguladığı “kan vergisi” ve bununla ilgili “gaddarlıklar” yardımcı kitaplar yoluyla öğrencilere aktarılmaktadır.

Bu kitaplardaki anlatımlar şöyledir: Devşirme “Bulgarlar için en korkunç zorla Müslüman dinini kabul etme” yöntemi olmuştur. Üç yüzyıl boyunca, yani 1705 yılına kadar süren ve “Duyulmamış zalimlik” şeklinde ifade edilen bu uygulama, “kan vergisi (devşirme)” (krıven danık) olarak adlandırılmıştır. Devşirme sistemi “Her beş çocuktan biri Bulgar milletinden zorla kopartılmıştır” şeklinde açıklanmıştır. Müslümanlaştırılarak, özel eğitimden geçen bu çocukların daha sonra yeniçeri ocağına geçtikleri veya padişahın emrinde çalışanlar olarak hayatlarına devam ettikleri belirtilmiştir²⁹. Başka bir yardımcı kitapta ise 5 yılda bir, bazen 3 yılda bir veya savaşların sık sık yapıldığı senelerde her sene alınan çocukların yaşı 8-15 olarak belirtilmekte, “en iyilerinin, en güzellerinin ve en

²⁸ Borislav Gavrilov, Andrey Pantev, Aleksandır Kertin, İstoriya i Tsivilizatsiya za 9. Klas, Prosveta, Sofya, 2001, s. 43. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, çev. Hasan Ali Ediz, Nuriye Müstakimoğlu, 1. Baskı 2000, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 25-26. Fakat bu çevirideki metin ile Bulgar ders kitabındaki alıntı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Çeviri Bulgar ders kitabına göre yapılmıştır.

²⁹ Radostina İvanova Karaslavova, *Detska Ilyustrovana İstoriya na Bulgariya*, İzdatelska Kışta “Zemya Pres”, Sofya 1996, s. 91.

akıllılarının” seçildikleri vurgulanmaktadır. Her meskûn yerden 10 veya 5 veya 3 çocuktan biri alınmıştır. Böylece 3.000-8.000 çocuğun yıllık olarak toplandığı belirtilmiştir. Sadece İstanbul, Edirne, Galata ve Bursa şehirlerinden devşirme alınmadığı yazılmaktadır. Seçilen çocuklar, değiştirilmeleri veya kaçmalarının önlenmesi için listelere kayıt edilmiştir. 100-150 kişilik gruplar halinde zincirlerle İstanbul’a götürüldükleri, en yeteneklilerin askeri ve dini eğitimden geçerek hizmet etmeye başladıkları belirtilmiştir. Yeniçerilerin temel terbiye ve eğitim aracının dayak olduğu, bunun da onları acımasız ve zalim kişilere dönüştürdüğü belirtilmiştir. Gençlerin ana dillerini unutmadıkları, fakat aile ve yakınlarına bağlılık hissetmedikleri ifade edilmiştir. Bu yüzden ailelerin onları ölü olarak gördükleri de belirtilmiştir. Hatta bazılarının doğdukları yerlere tekrar gelip halkı zorla “Türkleştirmeye” çalıştıkları iddia edilmiştir³⁰.

Başka bir yardımcı kitap 1453-1635 yılları arasında toplam 48 veziriazamanın görev yaptığını, bunların 22’sinin Slav olup “kan vergisi” zoruyla “Türkleştirildiklerini” yazmaktadır. Zorla kaçırılma, takibata uğrama, suçluların affedilmesi, görev ve yardım dağıtımı karşılığında beş yüzyıl boyunca İslamlaşmanın sistemli bir şekilde devam ettiği belirtilmiştir³¹.

Bulgarların devşirme olarak oğullarını kolay kolay vermedikleri, onları sakladıkları, küçük yaşta evlendirdikleri, sakatladıkları ve hatta alınlarına şifalı otlardan meydana gelen sularla haç işareti yaparak, vermemek için mücadele ettikleri ifade edilmiştir. Bazen zengin Bulgar ailelerin rüşvetle çocuklarının alınmasını engelledikleri; fakat belirlenen rakama ulaşılması için başka ailelerden çocuk alındığı belirtilmiştir. Bazen fakir Türk ailelerin çocuklarının Bulgar çocuklarının yerine yine para karşılığında devşirme olarak kayıt edildiği belirtilmiştir. Bazen de alınan devşirmelerin konvoyları basılarak çocukların alındığı görülmüştür. Devşirme veya “Kan vergisi”nin İslam hukuku ve Kuran-ı Kerim’e aykırı olmasına karşın, Türklerin 300 sene boyunca en iyi Bulgar çocuklarını zorla aldıkları yazılmaktadır³².

Devşirme sistemi zorla Müslümanlaştırma ile eş tutulmuştur. Bunu hem bireysel, hem de toplu olarak gerçekleştirdikleri ifade edilmiştir. “Zorla Müslümanlaşma”nın 1515 ve 1689 yıllarında en yoğun olarak Rodoplarda yapıldığı yazılmıştır³³.

³⁰ Lyudmil Vagalinski, *Pod Syankata Na Yatağana Nasilie 1400g.-1700 g.*, İK Zlatnoto Pate, Sofya 1996, s. 10.

³¹ Radostina İvanova Karaslavova, *a.g.e.*, s. 91.

³² Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s. 10.

³³ Radostina İvanova Karaslavova, *a.g.e.*, s. 91.

Bu bilgiye istinaden özellikle 1984 yılında Bulgaristan’da Todor Jivkov rejiminin Türklere uyguladığı zorla isim değiştirme kampanyası için “Vreme razdelno” isimli film 1987 yılında gösterime girmiştir. Filmin ana karakteri Rodoplar bölgesinden zorla devşirme olarak alınan bir Bulgar çocuğudur. Filmde yukarıdaki kitaplarda da bahsedildiği gibi, aileden zorla alınan ve eğitim sisteminden geçerek doğum yerine yüksek rütbeli bir idareci konumunda dönen “*devşirme*” karakteri konusu işlenmiştir. Osmanlı sisteminin acımasızlığının ve intikam duygusunun ön plana çıkarıldığı bu film karakterinde, “Osmanlı yeniçerisi” başta ailesi olmak üzere bütün Bulgarlara kötü davranan ve zorla Müslümanlaştırmaya çalışan, insanları acımasızca katleden bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Bu film, dönemin siyasetine uygun olarak milliyetçi kesim tarafından oldukça ilgi görmüş ve 1984 yılında Bulgaristan’da yaşayan Türklerin “isim değiştirme meselesi”ne tesir eden bir etmen olarak tarihe geçmiştir³⁴.

Yeniçeriler hakkında yardımcı kitaplarda detaylı bilgiler yer almaktadır. Yeniçeri imajı, Osmanlı ordusunun en nitelikli askerleri olarak daha ziyade olumludur. Kelimenin tahlili verilerek “yeni ordu” anlamına geldiği ve ilk yeniçerilerin Türkleştirilmiş Hıristiyanlar olduğu bilgisi bulunmaktadır. Yeniçerilerin vergi ödemedikleri ve sultan tarafından maaş aldıkları için onun “köleleri” olarak görüldükleri ifade edilmiştir. Kitaplarda, padişah tarafından beslendikleri için yeniçerilerin en önemli sembolünün “yemek kazanı” olduğu ve bu yüzden isyan çıktığında “yeniçeri kazan kaldırdı” lafının kullanıldığı belirtilmiştir³⁵.

Yeniçerilerin “*Demir disiplin*”le yetiştirildiği, korkusuz oldukları, evlenmelerinin yasak olduğundan ailelerinin olmadığı da kitaplarda yazmaktadır. Sultanın en iyi askerlerinin yeniçeriler olduğu, ilk defa onların ateşli silah kullandıkları ve yeniçeriler sayesinde birçok savaşın kazanıldığı anlatılmaktadır. Bütün savaşlarda Yeniçeri Ocağı’nın Osmanlı ordusunun tam merkezinde hilal şeklindeki dizilişleriyle dikkat çektiği de ifade edilmiştir. Savaş olmadığı zamanlarda yeniçerilerin İstanbul’daki kışlalarda ikamet ettiği ve daha ziyade çıkan isyanları bastırmak için görevlendirildikleri yazılmıştır. 1600’lü yıllarda yeniçerilerin sayısının 70.000 kişi civarında olduğu belirtilerek; ilerleyen yıllarda bu sayının hızla artması, özellikle yeniçerilerin evlenip aile kurması ve ticaretle uğraşması, Yeniçeri Ocağı’ndaki disiplinin bozulmasına sebep olarak gösterilmiştir. Padişahların bir nevi yeniçerilere bağımlı oldukları ve iktidarlarını da tehlikeye soktukla-

³⁴ Film Andon Donçev’in *Vreme Razdelno* isimli romanına dayanarak Lyudmil Staykov tarafından çekilmiştir. Bk. <https://www.youtube.com/watch?v=PJMIB4kE998>.

³⁵ Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s. 9.

rından dolayı Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma kararı aldıkları belirtilmiştir. Yardımcı kitapta yeniçeri-padişah ilişkisini gösteren resimde, Yeniçeri ağasının Padişaha şerbet ikram ettiği ve içtikten sonra fincanı altınla geri çevirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca tahta çıkan her yeni padişahın bunu zorunlu olarak yapması gerektiği, bunun da “İnançsızlarla/Hıristiyanlarla” mücadele edeceğinin teminatı olarak görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca padişahın ismi yeniçeri kayıt listelerine yazılarak ocağın bir üyesi olarak görüldüğü anlatılmıştır³⁶.

Sonuç

Bulgaristan'da kullanılan tarih ders kitapları 1990'da yaşanan rejim değişikliği nedeniyle az da olsa değişime uğramıştır. Bu değişimden Osmanlı döneminin anlatımı da etkilenmiştir. Bununla birlikte Osmanlı ile ilgili klişeler varlığını günümüzde de sürdürmektedir. Okul müfredatında ilk olarak beşinci sınıf tarih ders kitabında ele alınan devşirme konusu genellikle “kan vergisi” (krıven danık) olarak adlandırılmaktadır. Burada Osmanlıların çocuklar arasında XVI. yüzyılın sonuna kadar en sağlıklı, güçlü ve güzel Bulgar çocuklarını topladıkları belirtilmiştir. Devşirme sistemi zorla İslamlaştırma sisteminin bir parçası olarak anlatılmış ve bununla Bulgar milletinin gelişmesinin engellendiği belirtilmiştir.

1990 sonrasında ders kitaplarında eskisi kadar vurgulanmayan “kan vergisi” konusu bu sefer yardımcı kitaplar ve çocuk ansiklopedilerinde ayrıntılı olarak ve çok sayıda görselle desteklenmekte ve “Türk zulmü”nün bir tezahürü olarak anlatılmaya devam etmektedir. Bu şekilde ders kitaplarında kısaca değinilerek geçilen bu konu yardımcı kaynaklarla eski klişeleriyle varlığını sürdürmektedir.

Tarih ders kitaplarında veya yardımcı kitaplarda yer alan bu anlatımın okul çağındaki çocuklar üzerinde travmatik bir etki yarattığı/yaratacağı açıktır. Konuyla ilgili 2013 yılında yaptığımız anket de bu etkinin güçlü bir şekilde var olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim “Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?” sorusuna Sofya ve Varna'da görüştüğümüz üniversite öğrencilerinin %89'u “evet” diye cevap vermiştir³⁷.

Ders kitapları ve yardımcı kitaplar ayrıca Bulgaristan'da daha önce yapılmış olan sinema filmlerindeki (örneğin 1980 ortalarında yapılan *Vreme Razdelno / Time of Violence* adlı film) devşirme sahneleriyle de örtüşmekte ve bunlarda verilen imajı pekiştirmektedir.

³⁶ Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s. 9.

³⁷ Neriman Ersoy-Hacisalihoglu, TÜBİTAK 1001 Projesi, s. 581.

Kaynakça

Andriç, İvo, *Drina Köprüsü*, çev. Hasan Ali Ediz, Nuriye Müstakimoğlu, 1. Baskı 2000, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Angelov, Petır, Tsvetana Georgieva, Mariya Radeva, *İstoriya i Tsvilizatsiya*, 5. Klas, Prozorets, Sofya 2006.

Ayanoğlu, Betül, *Türk-Yunan Tarih Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2003, s. 122.

“Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesi (Proje no. 110K571, Proje yürütücüsü Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2014: Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu (Bulgaristan), Betül Ayanoğlu (Yunanistan), Gencer Özcan (Sırbistan ve Karadağ), Jahja Muhasilović (Bosna-Hersek), Fatih Fuat Tuncer (Kosova), Bülent Bilmez (Arnavutluk), Ozan Erözden (Hırvatistan), Mehmet Hacısalihoğlu (Makedonya), Evren Balta (Rusya), Yıldız Deveci Bozkuş (Ermenistan), Keisuke Wakizaka (Gürcistan).

Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*, XLIII, s. 450-462.

Bilmez, Bülent, “Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Türk İmgesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 49 (2017), s. 343-380.

Bojkov, Veselin, Petvekovniyat Genotsid, İzdadelstvo Propeler, Sofya 2013.

Çamuroğlu, Reha, *Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-i Şerriye*, Ant Yayınları, İstanbul 1991.

Gavrilov, Borislav, Andrey Pantev, Aleksandır Kertin, *İstoriya i Tsvilizatsiya* za 9. Klas, Prosveta, Sofya 2001.

Gyuzelev, Vasil, Konstantin Kosev, Milço Lalkov, Lyubomir Ognyanov, Mariya Radeva, *İstoriya* 11. Klas na COU, Prosveta, Sofya 1996.

Gyuzelev, Vasil, Rayna Gavrilova, Ivan Stoyanov, Milço Lalkov, Lyubomir Ognyanov, Mariya Radeva, *İstoriya i Tsvilizatsiya* z. 11. Klas, İlk baskı 2001, Prosveta, Sofya 2008.

Hacısalihoğlu, Mehmet, “Das Bild vom Janitscharen. Die Streitkraefte des Osmanischen Reiches zwischen Tradition und Modernisierung”, *Am Rande Europas? Der Balkan – Raum und Bevölkerung als Wirkungsfelder militaerischer Gewalt*, ed. Gerhard P. Gross, München, R. Oldenbourg, 2009, s. 233-240.

Halembakov, Ognyan, *Pod Syankata na Yatagana Probujdane 1700g.-1850g.*, İK Zlatnoto Pate, Sofya 1996.

Hechelhammer, Bodo, “Das Korps der Janitscharen. Eine militaerische Elite im Spannungsfeld von Gesellschaft, Militaer und Obrigkeit im Osmanischen Reich”, *Militaer und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit, Themenheft Militaerische Eliten in der Frühen Neuzeit*, No. 14, Heft 1, Eds. Gundula Gahlen, Carmen Winkel, Universitaetsverlag Potsdam, Potsdam 2010, s. 33-58.

İsoy, Myumin, *Nay razliçniyat Sised. Obrazit na osmansite (turtsite) i Osmanskata imperiya (Turtsiya) v bulgarskite uçebnitsi po istoriya prez vtorata polovina na XX vek*, IMIR, Sofya 2005.

İvanova Svetlana, Antonov Aleksandır, Mireçeva Kema, Davidova Evgeniya, *İstoriya na Bulgariya za 5. Klas na Obştoobrazovatelnite Uçilişta*, Bulvest 2000, Sofya 1996.

Karaslavova, Radostina İvanova, *Detska İlyustrovana İstoriya na Bulgariya*, İzdatelska Kışta “Zemya Pres”, Sofya 1996.

Koca, Şevki, *Öndeng Songung Gürgele Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin, İstanbul 2000.

Küçükyalçın, Erdal, *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri: Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, yay. Şamil Mutlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994.

Mihailoviç, Konstantin, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu-Behiç Anıl Ekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

Muhasiloviç, Jahja, “Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Öz, Gülağ, *Yeniçeriler ve Bektaşilik*, Barış Kitap, Ankara 2013.

Özcan, Abdülkadir, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 254-257.

Petrov, Petır, *Sidbonosni Vekove za Bilgarskata Narodnost*, Izdadelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1975.

Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzar-ı Fütuhat* (Bir Görgü Tanığının Kalemıyla Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı), haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitapevi, İstanbul 2001.

Time of Violence, Sinema Filmi, Yönetmen Lyudmil Staykov, 1988, bu film Andon Donçev'in Vreme Razdelno isimli romanına dayanmaktadır, <https://www.youtube.com/watch?v=PJMIB4keE998>

DEVŞİRME SİSTEMİ VE YENİÇERİLER

Tuncer, Fatih Fuat, “Kosova’da Tarih Yazımı Tartışmaları: Osmanlı ve Türk İmajı”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, III/2 (2012), s. 69-96.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, I-II, 1. Baskı 1943, 1944, TTK, Ankara 1988.

Vagalinski, Lyudmil, *Pod syankata na yatağana Nasilie 1400g.-1700 g.*, İK Zlatnoto Pate, Sofya 1996.

Žunić, Mirna, “Hırvatistan’da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı, çev. ve yay. haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine, İstanbul 2013.

Yılmaz, Gülay, “Change in manpower in the Early Modern Janissary Army and its Impact on the Devshirme System”, *Rivista di Studi Militari*, 6 (2017), s. 181-188.

Yılmaz, Gülay, “The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4”, *Bellekten*, LXXIX/286 (Aralık 2015), s. 901-931.

NERİMAN ERSOY HACISALİHOĞLU

EKLER

Ek 1

“Yatağanın Gölgesinde: Zorbalık”

(Lyudmil Vagalinski, *Pod syankata na yatağana Nasilie 1400g.-1700 g.*, İK Zlatnoto Pate, Sofya 1996, kapak)

Ek 2

“Güçlünün Hukuku. Kan vergisi – Devşirme”

(Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s. 10)

Ek 3

(Radostina İvanova Karaslavova, *Detska İlyustrovana İstoriya na Bilgariya*,
İzdatelska Kışta "Zemya Pres", Sofya 1996, s. 91)

Ek 4

“Yeniçeriler Olarak Yetiştirilen Hıristiyan Çocuklar”

(Kaynak: Radostina İvanova Karaslavova, *a.g.e.*, s. 91)

Християнски момчета, готвени за еничари —
гравюра от 1587 г.

Ek 5

“Çocukların Kaderi”

(Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s.10)

Resim yazısı: “Yeniçeri kışlalarındaki temel terbiye metodu dayak olup çocukları acımasız ve zalim askerlere dönüştürmüştür.”

СЪДБАТА НА ДЕЦАТА

Поробителите отвеждали само онези момчета, които не били женени, не били обрязани и не знаели турски. Комисиите не взимали и деца с физически недостатъци, нито пък сираци, защото се смятало, че те са „невъзпитани и лакоми“. Събраните българчета оковавали във вериги и отвеждали в Цариград, където ги помохамеданчвали в еничарски казарми, като им давали само едно турско име. Така момчетата ставали хора без род и родина. Сетне ги пръскали по турски къщи в Анадола за време от 3 до 7 години. Там научавали чуждия език, като работели неуморно при трудни условия. Накрая ги връщали в Истанбул за нов подбор. Повечето изпращали в еничарския корпус. Българите мислели за своите отвлечени синове като за мъртъвци.

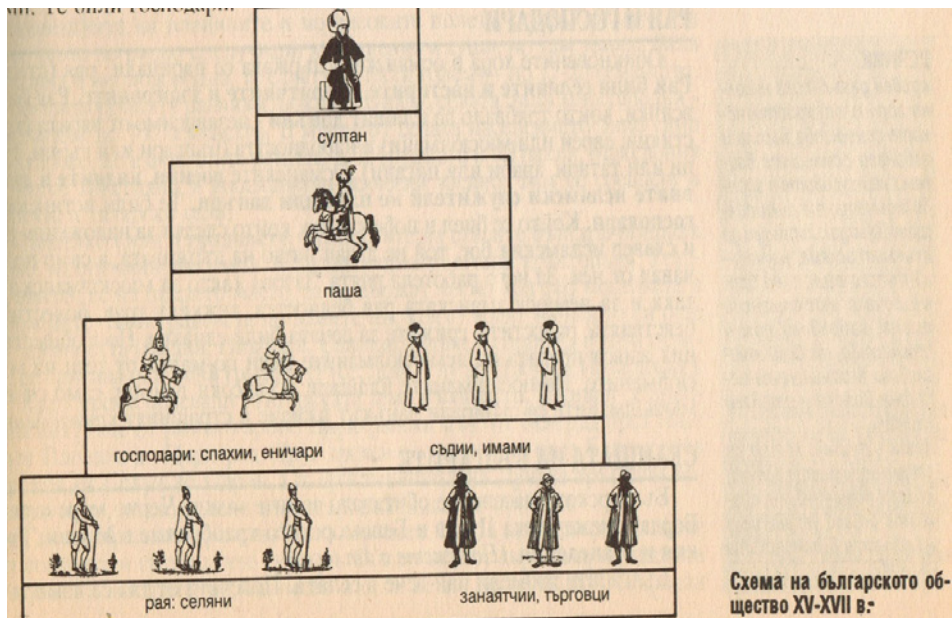
Основното средство за възпитание в еничарските казарми бил боят, който превръщал децата в безпощадни и свирепи воини

Ek 6

“Bulgar Toplumunun Konumu XV.-XVII .Yüzyıl”

(Svetlana İvanova, Aleksandır Antonov, Kema Mireçeva, Evgeniya Davidova, *İstoriya na Bulgariya za 5. Klas na Obştoobrazovatelnite Uçilişta*, Bulvest 2000, Sofya, 1996, s. 25)

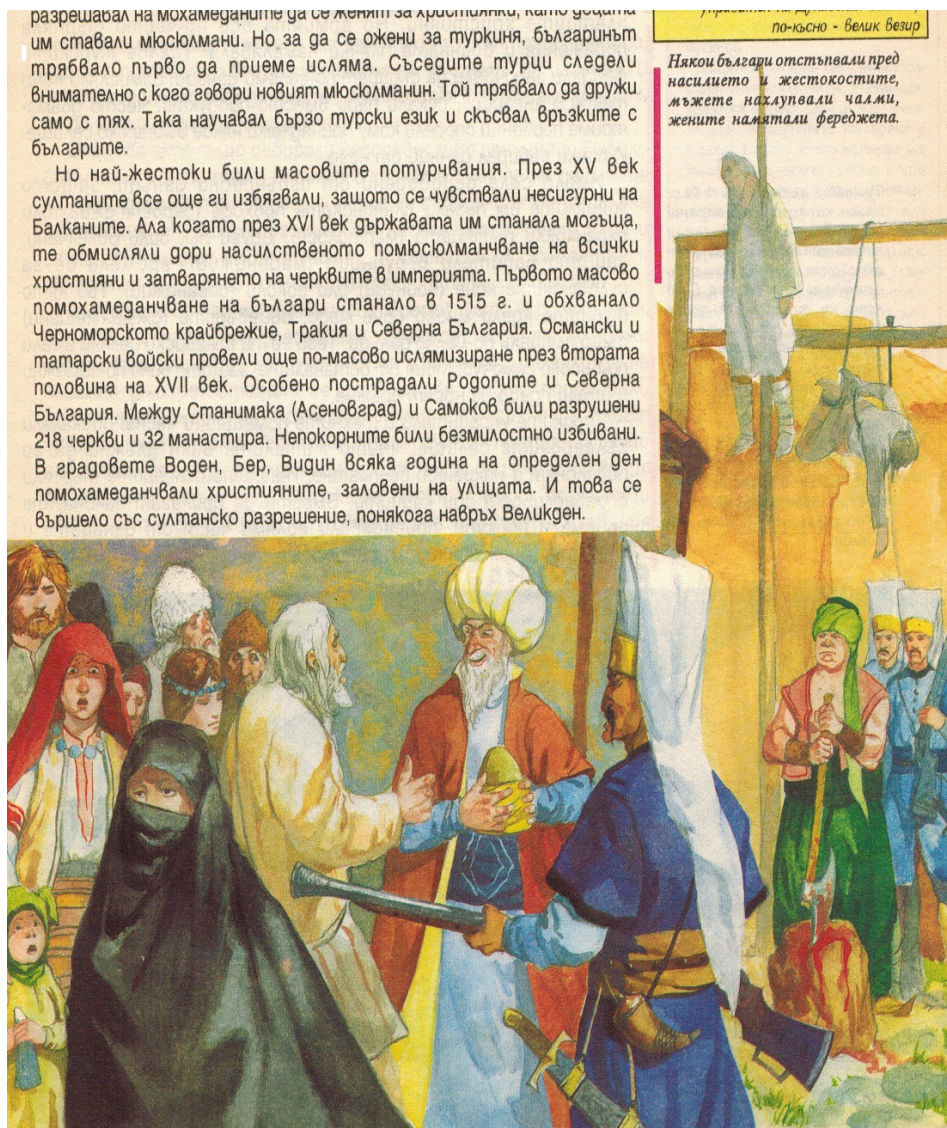

Ek 7

“Zorla Müslümanlaştırma”

(Lyudmil Vagalinski, *a.g.e.*, s.10)

Resim yazısı: “Bazı Bulgarlar şiddet ve zorlamaya karşı dayanamayıp erkekler sarık, kadınlar ferace ile başlarını örtmüşlerdir.”

Ek 8

(Ognyan Halembakov, *Pod Syankata na Yatagana Probujdane 1700g.-1850g.*,
İK Zlatnoto Pate, Sofya 1996, s. 3).

İstanbul kışlasına Sultan tarafından gönderilen bir torba paranın sahte çıkması
ve yeniçeri ağasının öfkesini sembolize eden resim.

Еничарският ага с гняв
разпилява парите, които
султанът е изпратил в
истанбулските казарми. В
голямата торба са новите
заплати за професионалните
воини, но монетите се
оказали „нищожни като капки
роса и леки като бадемови
листа“. Владетелят се
принудил да сече фалшиви
пари, защото хазната му
била празна. Еничарите раз-
брали измамата и се разбун-
тували. Така в турската
армия започнали размирици.

NERİMAN ERSOY HACISALİHOĞLU

Ek 9

Zorla ailelerinden koparılan çocukların sahnesi

Time of Violence, Sinema Filmi, Yönetmen Lyudmil Staykov, 1988.

